

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

2(74) 2020

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор	Павло ГРИЦЕНКО
Заступник головного редактора	Катерина ГОРОДЕНСЬКА
Відповідальний секретар	Оксана ЯЦЕВСЬКА
Світлана БИБИК	Ганна МАРТИНОВА
Петро БІЛОУСЕНКО	Віктор МОЙСІЄНКО
Катерина ГЛУХОВЦЕВА	Марина НАВАЛЬНА
Ніна ГОРГОЛЮК	Іван САБАДОШ
Василь ГРЕЩУК	Мар'ян СКАБ
Андрій ДАНИЛЕНКО	Світлана СОКОЛОВА
Світлана ЄРМОЛЕНКО	Микола СТЕПАНЕНКО
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА	Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Андрій КОЛЕСНИКОВ	Марія ЧІЖМАРОВА
Мирослава МАМИЧ	Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія KB № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України (наказ МОН України № 528 від 12.05.2015)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706

Електронна пошта: movajournal@ukr.net

сайт: ukrmova.iul-nasu.org.ua

Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

Рекомендувала до друку вчена рада

*Інституту української мови НАН України,
протокол № 3 від 10.03.2020 р.*

Редагування

Лілія Петренко

Комп'ютерне верстання

Наталія Яременко

Підписано до друку 1.10.20. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.
Ум. друк. арк. 10,85. Обл.-вид. арк. 9,91. Тираж 214 прим. Зам. 6100.

Оригінал-макет виготовлено і тираж віддруковано

ВД «Академперіодика» НАН України,
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01004

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.02.003>

УДК 821.161.2 Шевченко.08

М.І. СТЕПАНЕНКО, доктор філологічних наук, професор, ректор,
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36000
E-mail: myk_ivan@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6727-1265>

АГІОНІМ МАТИ БОЖА В ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Статтю присвячено дослідженню сакральної сфери поетичного дискурсу Тараса Шевченка. Здійснено компаративний аналіз з опертям на семасіологічну процедуру лексичного ресурсу, що входить до складу апелятивів і водночас може вживатися в ролі пропріативів. Дібраний із «Кобзаря» фактичний матеріал покласифіковано за різними критеріями й представлено у вигляді розлогої номінативної парадигми, кожен член якої ідентифіковано за семантичним принципом. Установлено сполучувальні можливості описуваного агіоніма, здатність його займати суб'єктну, об'єктну, атрибутивну функції. За семантичними й текстотвірними ознаками розмежовано приагіонісні атрибутивні модифікатори, з'ясовано їхні конститутивні можливості.

Ключові слова: агіонім *Божя Мати*, номінативна парадигма, поетичний дискурс Тараса Шевченка, синтагматичний ресурс, семантика.

Поетичний дискурс Тараса Шевченка був і залишається об'єктом прискіпливої уваги багатьох учених. Цінні відомості про зв'язок мовної практики Великого Кобзаря з попередниками, про вплив її на процес формування української літературної мови в післяшевченківську добу знаходимо в працях Л. Булаховського, В. Вашенка, С. Єрмоленко, В. Ільїна, Л. Мацько, Ф. Медведєва, А. Мойсієнка, П. Плюща, В. Русанівського, В. Сімовича, П. Тимошенка, В. Чаплєнка, Ю. Шевельова та ін. Сакральний зміст художнього доробку основоположника нової української літературної мови досліджували І. Огієнко, О. Синявський, Т. Вільчинська, І. Герус-Тарнавецька, В. Жайворонок, Л. Задорожна, Г. Конторчук, Г. Левченко, В. Німчук, Н. Сологуб, М. Шевченків та ін. Як наголошує О. Забужко, усякий, хто «ризикуює ... приступити до постаті Шевченка, без перебільшення фатально зобов'язаний визначитися в координатах традицій

Цитування: Степаненко М.І. Агіонім Мати Божя в поетичному дискурсі Тараса Шевченка. *Українська мова*. 2020. № 2 (74). С. 3–12. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.02.003>

дотеперішнього шевченкознавства» [4: 5]. А воно далеке від повноти, вичерпності. Лінгвістична шевченкіана, навпаки, потребує нового глибинного інтерпретування тексту, зокрема з позицій релігійних. Очевидним, на переконання І. Огієнка, є той факт, що «Шевченко був людиною широко й глибоко релігійною, а його “нарікання” на Бога були випадковими і виходили виключно з його розпачу, в який він впадав через неймовірно тяжкий стан життя і всієї України, і свого власного» [5: 273–274]. Ці «нарікання на всіх і на все», зазначає щойно цитований автор, «на загальному широко релігійному фоні “Кобзаря”... — як старі латки на новому вбранні: вони і чужі, і непотрібні!» [5: 278]. Із цією думкою перегукується твердження М. Шевченківа про те, що Шевченко — «це той, хто збагнув, що нема правди поза Богом (“Жива правда у Господа Бога”); це той, хто широко і відверто розмовляє зі своїм Творцем, відважуючись питати й про те, чого не розуміє, однак ніколи не зриває і вповні свідомо не відвертається від свого милосердного Бога» [7: 8].

Метою статті є з’ясування на основі теантропоцентричного підходу специфіки побутування в поетичному дискурсі Тараса Шевченка агіоніма *Мати Божя* через призму його семантичного корелювання та синтагматичних зв’язків.

Осердям сакральності в «Кобзарі» є теоніми *Бог* (420 уживань) та *Господь* (93 приклади). Поряд із ними активно функціює агіонімна одиниця *Мати, Мати (Матір) Божя (Божая)* (22 вживання), текстовими субститутами якої є особовий займенниковий іменник *Ти* і присвійний займенниковий прикметник *Твоя: Хвала І Похвала Тобі, Маріє!* [10: 465]¹; *Брати Його* [Христа], *ученики Нетвердії, душеубогі, Катам на муку не дались: Сховались, потім розійшлись, І Ти їх мусила збирати ... Отож вони якось зійшлись Вночі круг Тебе сумувати...* (с. 465); *А я, незлобний, воспою, Як процвітуть убогі села, Псалмом і тихим, і веселим Святую доленьку Твою* (с. 454).

Важливо вказати, що в досліджуваному дискурсі паралельно з онімом *Мати* вживається апелятив *мати*. Вони обидва стосуються Марії, яку змальовано і Богородицею, і звичайною людиною. Мовиться насамперед про соціально-філософську поему «Марія». Доречним буде в цьому місці коментування про її біблійний і світський характер, яке допоможе досягнути таїну Шевченкового сакралізму. Означена проблема різними гранями віддзеркалена в багатьох студіях. Так, О. Білоус переконує в тому, що автор «Кобзаря» добре знав канонічний текст Святого Письма, але у творі, про який ідеться, «спирався навіть не на апокрифічні тлумачення образу Богородиці, деяких інших персонажів біблійної історії, а на особистий досвід та особисте світорозуміння. Відтак виникає своєрідний діалог між Біблією та автором, і в цьому діалозі висловлювання суперечать одне одному. З цього можна зробити висновок: у такому стані, у якому писалася “Марія”, Т. Шевченко мислив себе єретиком,

¹ Надалі вказуватимемо лише сторінку з «Кобзаря» Тараса Шевченка.

він тут ближчий до життєвої реальності, ніж до християнської патетики, він тут ближчий до язичництва, ніж до християнства» [1: 19].

Аргументованішою, хоч і не позбавленою серйозних закидів, видається версія І. Огієнка: «... важливим джерелом для Шевченкової “Марії” був “Акафіст Пресвятій Богородиці”, якого він, на жаль, не скрізь і не належно розумів» [5: 273]. Окремі вислови з акафіста стали інформативними центрами поеми. «Так, кондак 4-й подає: “Ціломудрений Йосип збентежився, дивлячись на Тебе, шлюб не знаючу (“небрачну”), і думаючи, що Ти, непорочна, окрадена з чистоти” (“бракоокрадованную”). Це Шевченко читав, але переклав зовсім неправильно:

Де ж подівсь
Дивний гость отой лукавий?
Хоч би прийшов та подививсь
На брак той славний і преславний!
На брак окрадений!..

Шевченко зберіг навіть слово “бракоокрадованную” з акафісту, але ужив його невідповідно, бо не знав правильного значення його, а це все впливало на Шевченків зміст “Марії”. Бо ж в акафісті “бракоокрадований” — недобрий переклад з грецького, що визначає “небрачна”, “неневісна» [5: 272]. Такі докази, наголошує митрополит Іларіон, «можна ... й продовжити» [5: 273]. Словом, «“Марія”, як поема, багато недороблена — треба ще було багато попрацювати над змістом її, щоб надати їй величній Святості і повноти» [5: 255]. Непослідовності, про які сказано і які наведено в працях інших авторів, безпосередньо відрефлексовані на такому явищі, як теонімно-нетеонічне, агіонімно-неагіонічне найменування, передусім *Матері Божої* та *Її Сина Ісуса Христа*. Обоє вони, зробимо на цьому особливий акцент, наділені божественною й земною природою. Надійним маркером цього розмежування на рівні тексту, констатує І. Огієнко, могли б слугувати великі літери: коли б їх у поемі «Марія» «поставити ... скрізь, де їх треба ставити, ми б відразу бачили, про кого ходить і як Шевченко ставиться до них» [5: 254]. У виданні, за яким проведено дослідження і яке названо унікальним, оскільки «воно не лише містить поетичний спадок світоча української поезії, а й на сьогодні є найповнішим зібранням Шевченкових творів без будь-яких цензурних вилучин» [10: 5], ця норма виразно задекларована, але, на жаль, послідовно не витримана: *Паслась коза з козенятком коло хати, А Йосип сина забавляв, На призьбі сидя, поки мати На річці прала ті малі Сорочечки...* (с. 461); *Шукає сина Та плаче мати, — і не чує, Де ділося!* (с. 463); *Якби де на світі хоч раз Цариця сіла на ослицю, То слава б стала про царицю І про великую ослицю По всьому світу* (с. 460); *У синагогу зайшла [мати] благодать благого Бога, Щоб син її найшовсь: аж — глядь! Межи рабами дитина, Її хлоп'яточко, сидить І навчає, неповинне, Як в світі жити, людей любить...* (с. 463). Як бачимо, сакральна й несакральна, біблійна та небіблійна сфери перехрещені, послідовно не ідентифіковані. Пояснено це й тим фактом, що поема «Марія» компонована «не як життя Марії, не як Мучениця-мати, а як українська

проста бідна родина — Йосип, Марія, Ісусик, — що падає під тягарем злидоти через панів» [5: 251]. Однак і тут Шевченко «нічим не погіршає: Бог же таки народився в убогій бондаревій чи теслярській родині і молоді роки свої провів у ній і з нею — як Людина, і як людина!» [5: 255].

Розряд апелятивів, які корелюють своїм значеннєвим статусом із агіонімом *Мати Ісуса Христа*, крім іменника *мати* (‘жінка, що має дитину’), репрезентують лексеми *дівчина* (‘молода неодружена особа жіночої статі’), *дитина* (‘наївна, недосвідчена людина’), *доненько* (‘ласкаве звертання літньої людини до дівчини’), *небога* (‘бідлаха, сердега’), *наймичка* (‘та, що працює по найму’), *молода* (‘наречена’), *серденько* (‘людина як носій високих моральних якостей’): *Та, взявши відер, кандійок, І батько, й мати, і воно Пішли на ярмарок у самий-Самісінький Єрусалим* (с. 463); *Коза нап’ється та пасеться, А дівчина собі стоїть, Неначе вкопана, під гаєм І смутно, сумно позирає На той широкий Божий став* (с. 455); *Найшов Опріснок Йосип у торбині, Дає та й каже: «На, дитино! Поки що буде, укріпись!..»* (с. 459); «... — Диво сталося З Тобою, *доненько моя!*» (с. 457); *Небогу, Її й дитяточко взяли І у вертеп свій принесли [чабани]* (с. 459); *І він [тесляр убогий] ридає, Що наймичка його несла В утробі праведную душу За волю розп’ятого мужа* (с. 458); *Отак вони собі ідуть: Несе з торбиною на плечах Нову коновочку старий; Спродать би то та молодій Купить хустиночку до речі, Та й за повінчання оддать* (с. 458); *Маріє, горенько з тобою! Молися, серденько, молися* (с. 462). За проаналізованим лексичним складом можна чітко простежити земний шлях *Марії*, «головно молодечі літа» [5: 255]. Відомо, що «образ пізніший, голготський у Шевченка зовсім слабенький, недомальований» [Там само].

3-поміж власних назв найвищий ступінь продуктивності характерний для пропріатива *Марія* («пані») (35 прикладів). Типовим для нього є вживання без атрибутивних модифікаторів. Серед можливих поширювачів зафіксовано одиничні прикметники *пренепорочная* (‘наділена найвищою мірою святості’), *кроткая* (‘покійна, лагідна’) та дієприкметниково-іменникову сполуку *Богом ізбранна* (‘обрана Всевишнім для виконання особливої місії’): *Тесляр колисочку дебелу Майструє в сінях; а вона, Пренепорочная Марія, Сидить собі коло вікна І в поле дивиться, і шиє Маленькеє сорочення...* (с. 458); *А мітла, Мітла огненная світила, Неначе сонце, і дивилась На ту ослицю, що несла В Єгипет кроткую Марію І народженого Месію* (с. 460); *Той Син єдиний Богом ізбранної Марії, Що Він зробив їм?* (с. 424). Зауважимо, що поряд із виділеними епітетами важливу характеризувальну роль відіграють відокремлене означення *безталанна*, що актуалізує семантику «сповнена тривоги», та порівняльний зворот *мов зоря тая*, який реалізує значення «сукупність зовнішніх рис, що справляють приємне враження»: *Маріє! Ти ж, безталанная, чого І ждеш і ждатимеш од Бога І од людей?!* (с. 458); *Увечері, мов зоря тая, Марія з гаю виходжає Заквітчана* (с. 456).

У контекстах з онімом *Марія* зображено здебільшого земні діяння Божої Матері. Слушним є твердження Т. Вільчинської про те, що «назва “Марія” певною мірою відображає профанну сферу, світське, суто на-

родне трактування цього образу, який у Шевченкових творах часто співзвучний з образом бідної української селянки-матері» [2: 19]. Регулярною для описуваного пропріатива є суб'єктна, а іррегулярними — об'єктна та атрибутивна функції. Щодо суб'єктності, то її реалізація пов'язана з такими неоднорідними значеннями дієслів: «визначальна релігійна дія» (*помолитися*), «біологічне буття» (*породити*), «конкретна фізична дія» (*ректи*), «зорове сприйняття» (*дивитися*, *зирнути*), «мовлення» (*промовити*), «рух» (*іти*, *виходжати*), «зміна місцеположення» (*встати*), «зникнення» (*ховатися*), «процес» (*рости*), «контактування» (*зустрічатися*), «очікування» (*ждати*): *І помолилася Марія Перед апостолом* (с. 457); *Як ось — не в самім Назареті, А у якомусь у вертепі — Марія сина привела І в Вифлеєм з малим пішла...* (с. 453); *Марія зараз заходила Пекти опрісноки...* (с. 459); *Марія на його [гостя] зирнула...* (с. 457); *«Його?!» — промовила Марія І веселенька пішла у Назарет* (с. 458); *... Марія встала та й пішла З глеком по воду до криниці* (с. 457); *Марія навіть не ховалась З своїм младенцем* (с. 460); *У Йосипа, у тесляра Чи в бондаря того святого, Марія в наймицях росла* (с. 454); *Марія ще за ворітьми Дітей зустріла...* (с. 462); *Жде його Марія І ждучи плаче...* (с. 457).

Онім *Марія* в об'єктній функції детермінують дієслова переміщення та вербативи й девербативи із семантикою привітання, похвали: *І гість за нею, і в ярочку Догнав Марію...* (с. 457); *І став велично на порозі [гість], І, уклонившись, вітав Марію тихо...* (с. 457); *Хвала і похвала Тобі, Маріє!* (с. 465).

Атрибутивний тип детермінації полягає в тому, що пропріатив *Марія* входить на правах залежного компонента до складу таких дво- й багаточленних номінувань, як *Син Марії*, *Твій [Марії] Син*, *Син оцей Марії*, *Син єдиний Богом ізбранної Марії*, *Твій [Марії] розп'ятий Син*, *Твоя [Марії] скорбная дитина*, *Твій [Марії] мученик-Син*: *... Й тепер не втік би Син Марії* (с. 262); *Чи не за те, що й ми тепер (Сам себе питаю) отакими злодіями Тюрми начиняєм, Як і Син оцей Марії?* (с. 424); *Той Син єдиний Богом ізбранної Марії, Що він зробив їм?* (с. 424); *... і прийняла [святая праведная Мати] В живу душу світ незримий Твого розп'ятого Сина!* (с. 426); *Мужі воспрянули святії, По всьому світу розійшлись, І іменем Твого Сина, Твої скорбної дитини, Любов і правду рознесли По всьому світу* (с. 465); *... подай їм силу Твого мученика-Сина, Щоб хрест-кайдани донесли До самого, самого краю!* (с. 454). Розширює аналізовані конструкції наповнене глибинним змістом словосполучення *серце Марії*. Іменник *серце* репрезентує семантику «вмістилище чеснот, символ зосередження почуттів, настроїв, переживань»: *І словеса його [гостя] святії На серце падали Марії, І серце мерзло і пеклось!* (с. 457).

До основних заповнювачів номінативної парадигми «Мати Ісуса Христа» поряд з онімом *Марія* уналежено назви *Мати*, *Мати (Матір) Божої (Божая)*, *Мати Господа Христа*, *Мати Марія*, *Пречиста*, *Цариця*, *Діва*, *Благая*, *Всеблагая*, *Пренепорочная*, *Милосерда*, *Всесвятая*, *достойнопітая*, *пречистая в женах*, *благословенная в женах*, *великая в женах*, *скорбящих*

радість, святая сила всіх святих, світ наш незаходимий, мій пресвітлий рай, наша красота, цвіт зельний, благоухальний зельний крин. Кожен із вирізнених компонентів цієї парадигми синхронно з основним експлікує додаткове значення, зумовлене природою мотивата та/або приагіонічного поширювача.

Онім *Мати* (12 прикладів) маніфестує значення «та, яка дала життя Ісусові Христу». Він лише зрідка вживається без атрибутивних поширювачів. Роль ономасіологічного маркера в такому разі виконує мікро- чи макроконтест: *Отож і спить собі дитина, Мов янголяточко в раю, І на єдиную свою Та Мати дивиться і плаче Тихенько-тихо...* (с. 463); ... *Все упо-ваніє моє на Тебе, Мати, возлагаю...* (с. 454). Діапазон можливих приагіонічних атрибутивних модифікаторів структурують прикметники *святая* («наділена божественною силою»), *праведная* («безгрішна»), *преправедная* («безгрішна у всіх сенсах»), *благословенна* («прославлена»): *Бо за Сином Святая Мати всюди йшла...* (с. 464); *А між лозою — З лози колисочку плете Та плаче праведная Мати, Колиску тую плетучи* (с. 460); ... *Святая, праведная Мати Святого Сина на землі!* (с. 425). Зауважимо, що Шевченко любить слово *святий*, у поемі «Марія» він «ужив його аж 34 рази!» [5: 252]. Вияскравлені «найніжніші слова й епітети» [5: 254] можуть функціонувати самі або в єдності, утворюючи ряди однорідних означень. Аксіологічною вершиною в розглядуваному фрагменті номінативної парадигми є атрибутив *преправедная*, у якому префікс *пре-* указує на максимально високий ступінь інтенсивності ознаки: *Од гіршого ж Тебе* [младенця праведного, великого] *спасла Твоя преправедная Мати!* (с. 453).

Значення «та, яка дала життя Ісусові Христу» найвиразніше експлікують номінування *Мати* (*Матір*) *Божя* (*Божая*), *Мати Господа Христа*, *Мати Марія*: *Божя Мати! І заступи вас і укрий!* (с. 428); *А ти ніби недобачаєш: Дівуєш, молишся, та спиш, Та Матір Божую гнівиш Своім смиренієм лукавим* (с. 494); *Во ім'я Господа Христа І Матері Його святої Ляхи прийшли на нас війною, Святії Божії міста Ксьондзи скажені осквернили* (с. 410); *А радість Матері Марії Неізреченная! Месію, Самого Бога на землі Вона вже зріла!!!* (с. 473). Субстантивно-ад'єктивна сполука *Мати Божя* в «Кобзарі» співіснує з іменниково-іменниковими конструкціями *Мати Бога*, *Мати Бога на землі*: ... *Мати Божя у Иржавці вночі заридала* (с. 178); *Ти, Мати Бога на землі, Ти сльози матері до краю, До каплі вилила!* (с. 426). Особливими семантико-стилістичними властивостями наділений «солодкий церковнослов'янізм» [5: 253] *Матір Божая*. І. Огієнко справедливо наголошує, що Тарас Шевченко церковнослов'янську мову «вважав святою і тому так старанно й багато ужив її» [Там само].

У «Кобзарі» реально співіснують Мати Божя як «титул Марії у візантійській традиції» [3] та її іконописний образ (агіонім : ідеонім). Згадано, зокрема, чудотворну ікону Божої Матері «Почаївська» через номінування *Чудовная*, а також образ іржавецької Божої Матері, яка колись перебувала на Січі та якій молилися козаки, вірячи в її віщування: *У Київ їздила, молилась, Аж у Почаєві була: Чудовная не помогла, Не помогла святая*

сила (с. 404); ...Як покидали Запорожці Великий Луг і матір Січ, Взяли з собою **Матір Божу**, А більш нічого не взяли І в Крим до хана понесли На нове горе-Запорожжя² (с. 267–268).

Номінація *Пречиста*, що є скороченою назвою *Пречиста Діва*, репрезентує семантику «відсутність будь-яких пороків» (4 вживання): *Вона* [генеральша] *благала Пресвятую, Щоб Та її ... щоб Та спасла* (с. 403); *Та Пречистій поставила Свічку за сина...* (с. 341). Аксіологічно відчутну роль відіграє префікс *пре-*, що вказує на максимальний вияв ознаки. За назвою *Пречиста*, як і за найменуванням *Мати Божої*, закріплено інші значення: «ікона», «релігійне свято» (ідеонім : хрононім): *Перед іконою Пречистої Горить лапмада уночі* (с. 403); *У наметі поставили* [запорожці] *образ Пресвятої І крадькома молилися...* (с. 268); *Після Пречистої в неділю, Та після Першої, Трохим Старий сидів в сороці білій, В брилі, на призьбі* (с. 190).

Найменування *Цариця (Небесна, неба і землі)* (2 вживання) фокусує в собі зміст «утримання влади»: *Ишла С любовою песней из села, Из обновленного села, Моля Небесную царицу, Да благо дщерино хранит* (с. 516); *Благаю, Цариця неба і землі! Вонми їх стону і пошли Благий кінець...* (с. 454). Субстантивно-ад'єктивна конструкція *Цариця Небесна* репрезентує семантику «утримання влади на небі», а іменниково-іменникова сполука *Цариця неба і землі* — «утримання влади у Всесвіті».

Назва *Діва (Пречиста, Свята)* (4 вживання) об'єктивує значення «чудо зачаття Христа»: «Оксано, выслушай меня И помолись душой незлобной *Пречистой Деве* в час прискорбный И за его, и за меня» (с. 512); «Храни тебя *Святая Дева* От злых напастей, вражых кол, Свой найбожественный покров Пошли тебе *Святая Дева, Мое дитя, моя любовь!*» (с. 516). Можливими її атрибутивними модифікаторами є прикметники *пречиста* («позбавлена будь-яких пороків») і *святая* («наділена божественною силою»).

Номінування *Благая* (1 вживання), *Всеблагая* (1 вживання) мають значення «доброта», «безмірна доброта»: ... *Все упованіє моє на Тебе, Мати, возлагаю... Пренепорочная, Благая!* (с. 454); *Благаю ... пошли Благий кінець, о Всеблагая!* (с. 454).

У найменуванні *Пренепорочная* (1 вживання) зосереджений план змісту «найвища міра святості»: ... *Все упованіє моє на Тебе, Мати, возлагаю... Пренепорочная, Благая!* (с. 454).

Номінування *Милосерда* (1 вживання) експлікує семантику «допомога всім і кожному, хто цього потребує»: *Заплакала Милосерда Неначе за Сином, І Бог зглянув на ті сльози І на Україну...* (с. 269).

Назва *Всесвятая* (1 вживання), як і попередні номінування *Благая, Всеблагая, Пренепорочная*, є варіантом повного найменування *Всесвятая (Благая, Всеблагая, Пренепорочная) Мати Божої*. Вона реалізує значення

² До вислову «нове горе-Запорожжя» в «Кобзарі» подано такий коментар: «У пониззі Дніпра на теренах, контрольованих кримським ханом, постала так звана Олешківська Січ» [10: 268].

«абсолютна божественна сила»: *І сидить І дивиться, — О Всесвятая! — Як Син той скорбний спочиває...* (с. 464). Роль префіксоїда *все-* у конституюванні вирізненої семантики, як і в структуруванні значення «безмірно добра», досить відчутна: він посилює позитивний ступінь ознаки.

Номінування *достойно пітая* (*достойнопітая*)³ експлікує семантику «гідна всіма уславленість»: *Достойно пітая! Благаю ... Вони їх стону...* (с. 454). Важливу конститутивну роль у структурі розгляданого плану змісту відіграє компонент *достойно*, який актуалізує сему 'заслужування найвищої похвали'. І. Огієнко зауважує, що відповідником описуваної назви Богоматері в акафісті є *всенітая* [5: 273].

Найменування *пречистая в женах* (1 вживання) реалізує семантику «непорочність»: *О Ти, пречистая в женах!.. В яких гаях, в яких ярах, В яких незнаваних вертепах Ти заховалася од спеки Огнепалимої* (с. 455). Основним маркером аналізованого значення є прикметник із префіксом *пре-*, що уточнює найвищим ступенем інтенсивності об'єктивовану ознаку «високі моральні якості».

Вислів *благословенная в женах*, який є компонентом «Молитви до Пресвятої Богородиці», об'єктивує семантику «заступництво»: *Благословенная в женах ... Не дай в неволі пропадати, Летучі літа марно тратить* (с. 425). Посилює реалізований зміст ад'єктив *благословенний*, що експлікує сему 'гідний слави'.

Назва *великая в женах* репрезентує значення «неземна надзвичайна сила»: *І ти, великая в женах, І їх унініє і страх Розвіяла, мов ту полову, Своім святим огненным словом!* (с. 465). У формуванні вирізненого плану змісту активну участь бере прикметник *великий*, за яким закріплено сему 'наділений надзвичайною силою'.

Номінування *скорблящих радость* маніфестує семантику «допомога стражденним»: *Скорблящих радосте! Пошли, Пошли мені святее слово, Святої правди голос новий, І слово розумом святим І оживи, і просвіти!* (с. 426). Конститутивні властивості однаковою мірою виявляють обидва компоненти сполуки, реалізуючи значення «печалитися, тужити» й «задоволення, утіха, прихильність».

Поряд із проаналізованими конкретними репрезентантами агіоніма *Мати Божя* в «Кобзарі» вживаються й інші біблійні та небіблійні вторинні номінування з чітко задекларованим аксіологічним змістом. Це, зокрема, описові звороти *святая сила всіх святих* («повнота надзвичайних сил»), *світ наш незаходимий* («краса, велич і нескінченність людського буття»), *мій пресвітлий рай* («краса й таїна земного шляху людини»), *наша краса, цвіт зельний, благоухальний зельний крин* («максимальний позитивізм, сукупність зовнішніх рис, які справляють надзвичайну привабливість»): *Все упованіє моє На тебе, мій пресвітлий раю, Все милосердіє Твоє, — Все упованіє Моє на тебе, Мати, возлагаю, Святая сило всіх свя-*

³ Аналізована назва має різне орфографічне оформлення: вона пишеться окремо [10: 454; 9: 524], разом [8: 542] і з дефісом [6: 329].

тих... Воззри, Пречистая на їх, Отих окрадених, сліпих Невольників... (с. 454); *О світе наш незаходимий!.. Благоухальний зельний крине! В яких гаях, в яких краях, В яких незнаємих вертепах Ти заховалася од спеки огнепальної тії, Що серце без огню розтопить І без води прорве, потопить Святії думоньки твої?! (с. 455); «Ти не та, Не та тепер, Маріє, стала! Цвіт зельний, наша краса!» — промовив Йосип...* (с. 457). Розглядувані найменування за своїми конститутивними властивостями зближені із схарактеризованими вище назвами: їхнє формування детерміноване всім лексемним складом. Специфіку становить те, що описувані пропріативні одиниці, по-перше, активно вживаються в апелятивній формі, по-друге, утворюють регулярні ампліфікаційні ряди.

Конкретні репрезентанти агіонімної парадигми «Мати Ісуса Христа» виконують у «Кобзарі» важливі текстотвірні функції. Основна сфера зосередження їх (63% усіх уживань) — поема «Марія», епіграф до якої взято з акафіста Пресвятій Богородиці: «Радуйся, ты бо обновила еси зачатия студно!» («Радуйся, бо Ти оживила [обновила] у скверні зачатих!» — переклад митрополита Іларіона [5: 267]). Цей твір, за влучним визначенням І. Огієнка, «став “каменем спотикання” і для релігійності самого автора, і для всіх його дослідників та критиків» [5: 252]. Незаперечним є те, що він «написаний в найніжніших тонах. Це верх поетичної досконалості: поема лагідна, спокійна, любовна» [Там само]. У релігійний стиль «Марії» «Шевченко вклав ... всю свою віруючу душу, все своє любляче серце» [Там само]. Мовлене безпосередньо стосується й іншої багатой на християнські пропріативи поеми — «Неофіти» (23% всіх уживань).

Найменування *Мати Ісуса Христа* з притаманним йому спектром конкретних реалізацій, як і назва *Бог*, є втіленням істинної сакральності — однієї з іманентних ознак поетичного ідіостилю Тараса Шевченка.

Перспективи дослідження вбачаємо в послідовному простеженні впливу мовної практики Тараса Шевченка, яка стосується царини сакральності, на творчість письменників другої половини XIX–XXI ст. і на літературний процес цього періоду загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоус О. Конфлікт висловлювань у поемі «Марія» Тараса Шевченка. *Волинь-Житомирщина: історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 2010. № 21. С. 14–19.
2. Вільчинська Т. Концепт-образ «Богородиця» у поетичній творчості Т. Шевченка. *Мова і культура*. Київ, 2009. Вип. 11. Т. 10 (122). С. 17–23.
3. Діва Марія. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. 2020. 2 черв. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Діва_Марія (дата звернення: 05.06.2020).
4. Забужко О. Шевченків міф України: спроба філософського аналізу. Київ, 1997.
5. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Тарас Шевченко. Упоряд., авт. перед. і комент. М.С. Тимошик. Київ, 2003.
6. Світ правди засвітить Кобзар. *Шевченко Т. Кобзар. 1840–1940*. Черкаси, 2006. Репр. відтворення празького вид. 1941. Львів, 2014.
7. Шевченків М. Бог суший у поезії Кобзаря. Тернопіль, 2008.
8. Шевченко Т. Кобзар. Київ, 1983.
9. Шевченко Т. Кобзар. Київ, 2013.
10. Шевченко Т. Кобзар. Київ, 2014.

REFERENCES

1. Bilous, O. (2010). Conflict of statements in the poem "Maria" of Taras Shevchenko. *Volyn-Zhytomyr region: historical and philological collection on regional problems*, 21, 14–19 (in Ukr.).
2. Vilchynska, T. (2009). The concept-image of the "Virgin" in the poetic work of T. Shevchenko. *Language and culture: a scientific journal*, 11, 10 (122), 17–23 (in Ukr.).
3. Diva Mariia. (2020). *Wikipedia: free encyclopedia*. 2 Jun. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Diva_Mariia (Accessed: 05.06.2020).
4. Zabuzhko, O. (1997). Shevchenko's myth of Ukraine. Attempt of aphiosophical analysis. Kyiv: Abris (in Ukr.).
5. Ohiienko, Ivan (Metropolitan Hilarion). (2003). Taras Shevchenko. Timoshik, M.S. (Ed.). Kyiv: Nasha kultura i nauka (in Ukr.).
6. The world of truth will be illuminated by Kobzar. (2006). *Shevchenko T. Kobzar, 1840–1940*. Cherkasy: Brama-Ukraine (in Ukr.).
7. Shevchenkiv, M. (2008). God exists in the poetry of Kobzar. Ternopil: Aston (in Ukr.).
8. Shevchenko, T. (1983). Kobzar. Kyiv: Dnipro (in Ukr.).
9. Shevchenko, T. (2013). Kobzar. Kyiv: Publishing and Printing Center "Kyiv University" (in Ukr.).
10. Shevchenko, T. (2014). Kobzar. Kyiv: Shkola (in Ukr.).

Статтю отримано 07.03.2020

Mykola Stepanenko, Doctor of Philological Sciences, Professor, Rector,
Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University
2 Ostrogradsky St., Poltava 36000, Ukraine
E-mail: myk_ivan@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6727-1265>

OHIONIM OF THE MOTHER OF GOD IN POETIC DISCOURSE OF TARAS SHEVCHENKO

The object of the proposed article is the Christian ohionim of the Mother of God in the poetic discourse of Taras Shevchenko. This proper name, together with the propriatives God, the Lord, forms the core of the sacredness of the studied texts. An indepth analysis of the "Kobzar" gives grounds to claim that its author was a deeply religious man who knew the Scriptures well and used it creatively in artistic practice. Evidence of this are the historical and philosophical poems "Mary" and "Neophytes", in which biblical and secular motifs are organically intertwined, which is directly reflected in the level of verbalization (active use of Old Slavonic, God's names, biblical expressions). On the basis of the theantropocentric approach, the peculiarities of the existence of the ohionim of the Mother of God in the texts of different genres are clarified. Up to the aim, a paradigmatic approach is used: all the names of the Mother of Jesus Christ recorded in the discourse are embedded in a nominative paradigm, each component of which (Mary, Mother, Mother of God, Mother Mary, Virgin, Immaculate, Queen of Heaven, Ever-immaculate, Good, All-Good, All-Holy, worthy, pure in wives, blessed in wives, great in wives mourning joy, holy power of all saints, our world unseen, my most glorious paradise, our beauty, world green, fragrant green lily) is characterized in terms of its semantic content and semantic specification, established correlations between them. A comparative analysis based on the semasiological procedure of the lexical resource that is part of the appellation and at the same time exists as a propriative unit was done. Special attention is paid to the connecting capabilities of the described ohionim, its ability to appear in the subjective, object, attributive function and thus to identify the features of semantic-syntactic valence. Episodes from the earthly and heavenly life of Mother Mary are clearly based on the valence pattern.

The lexical-semantic compatibility of the theonym of the Mother of God with attributive modifiers in the form of agreed and uncoordinated definitions is comprehensively interpreted, their constitutive possibilities are clarified. It is proved that sacredness is one of the immanent features of Taras Shevchenko's poetic idiosyle.

Keywords: *ohionim of the Mother of God, nominative paradigm, poetic discourse of Taras Shevchenko, syntagmatic resource, semantics.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.02.013>

УДК 811.161.2+81-112.4+81-139

М.О. ШВЕДОВА, кандидат філологічних наук, докторант,
Київський національний лінгвістичний університет
вул. Велика Васильківська, 73, м. Київ, 03680
E-mail: corpus.textiv@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0759-1689>

ГРАМАТИЧНЕ ОСВОЄННЯ ЗАПОЗИЧЕНИХ ІМЕННИКІВ ІЗ КІНЦЕВИМ -О В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: КОРПУСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті проаналізовано вживання відмінюваних і невідмінюваних варіантів запозичених іменників із кінцевим -о (на зразок авто, бюро) на матеріалі Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (uacorporus.org). Описано методику корпусного аналізу граматичних варіантів. Досліджено різностильові тексти з різних регіонів України і діаспори, написані з кінця ХІХ до початку ХХІ ст. Простежено варіативність і стильові відмінності конкурентних граматичних форм залежно від часу й місця створення текстів.

Ключові слова: українська мова, словозміна, запозичені іменники, морфологічна норма, корпус.

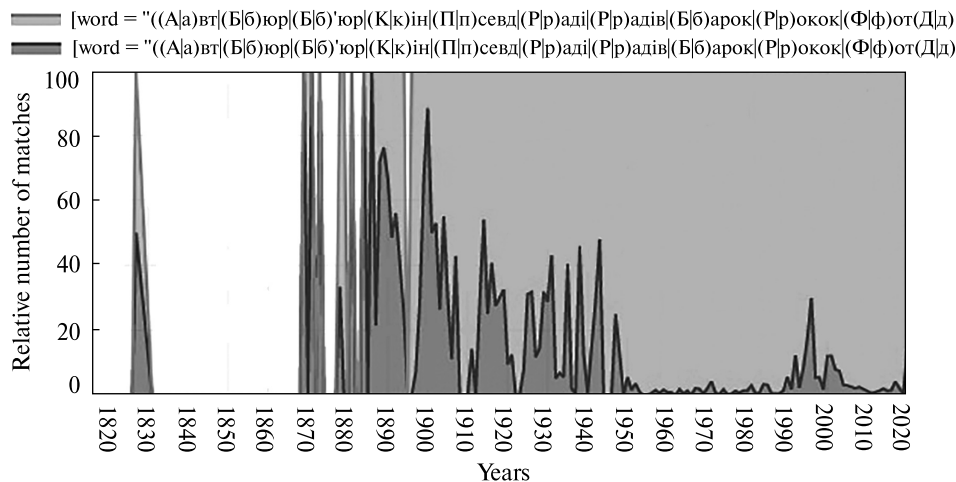
Відмінювання запозичених іменників із кінцевим -о (на зразок авто, бюро) є однією з характерних рис, за якою вирізняється українська мова діаспори другої половини ХХ–ХХІ ст. і яка була почасти запозичена сучасною літературною українською мовою: у сучасних українських текстах відмінювані варіанти запозичених іменників на -о можуть вживатися як стилістично марковані [10: 80].

Мета цієї статті — на основі великого корпусу різностильових текстів дослідити граматичне освоєння запозичених іменників із кінцевим -о в українській мові ХІХ–ХХІ ст.

Дослідження виконано на матеріалі восьмої версії корпусу ГРАК [3; 20], який має загальний обсяг понад 500 млн токенів, із них понад 30 млн токенів — тексти, написані в діаспорі. Розмітка корпусу дає змогу простежити вживання граматичних варіантів на різних територіях, де через

Цитування: Шведова М.О. Граматичне освоєння запозичених іменників із кінцевим -о в українській мові: корпусне дослідження. *Українська мова*. 2020. № 2 (74). С. 13–30. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.01.013>

Рис. 1. Запозичені іменники на -о із закінченнями непрямих відмінків (темний графік) і з кінцевим -о (світлий графік) у текстах авторів, які постійно жили в Україні

історичні обставини (політичну належність до різних країн, орієнтацію на різні культурні центри, вплив різних мов) українська мова розвивалася відокремлено, внаслідок чого сформувалися сучасні варіанти граматичної норми.

На основі корпусу (ГРАК) ми уклали список частотних запозичених іменників із кінцевим -о, які зафіксовано в текстах корпусу із закінченнями непрямих відмінків (-а, -і, -у, -ом, -ам, -ами, -ах): *авто, бароко, бюро, veto, відео, гестапо, депо, доміно, євро, казино, какао, кіно, кредо, ласо, метро, піаніно, псевдо, радіо, рококо, соло, сопрано, танго, фортепіано, фото*. З пошуку довелося вилучити слова *метро, соло, ласо, доміно* через граматичну омонімію (деякі потенційні словоформи цих іменників збігаються із формами слів *метр, сіль, ласий, доміна*, що може викривити результати пошуку). До списку було додано орфоепічні та правописні варіанти: *фортепіано, фортеп'яно, піаніно, п'яніно, радіво, какаво, гестапо*, які є в текстах корпусу. Для пошуку відмінюваних і невідмінюваних варіантів іменників цього списку ми сформуvalи такий запит:

[Ic="(авт|бюр|б'юр|кін|псевд|раді|радів|барок|рокок|фот|(г|г)естан|кази н|фортепіан|фортепіян|фортеп'ян|піанін|піанін|п'янін|сопран|кред|вет|танг |деп|кака|какав|табл|віде|євр|фіаск)(о|а|у|ом|і|ів|ам|ами|ах)"].

Аналогічний запит без закінчень і з вилученням фонетично неможливих варіантів було написано для пошуку форм родового відмінка множини з нульовим закінченням (на зразок *авт, бюр*).

На основі цього запиту побудовано графіки відношення кількості досліджуваних слів із закінченнями непрямих відмінків із кінцевим -о в різні роки в текстах, написаних в Україні й у діаспорі (Рис. 1, 2). Зауважимо, що випадки з кінцевим -о в текстах не обов'язково невідмінювані, серед них є форми називного і знахідного відмінків однини, що не дають інформації про відмінюваність чи невідмінюваність слова.

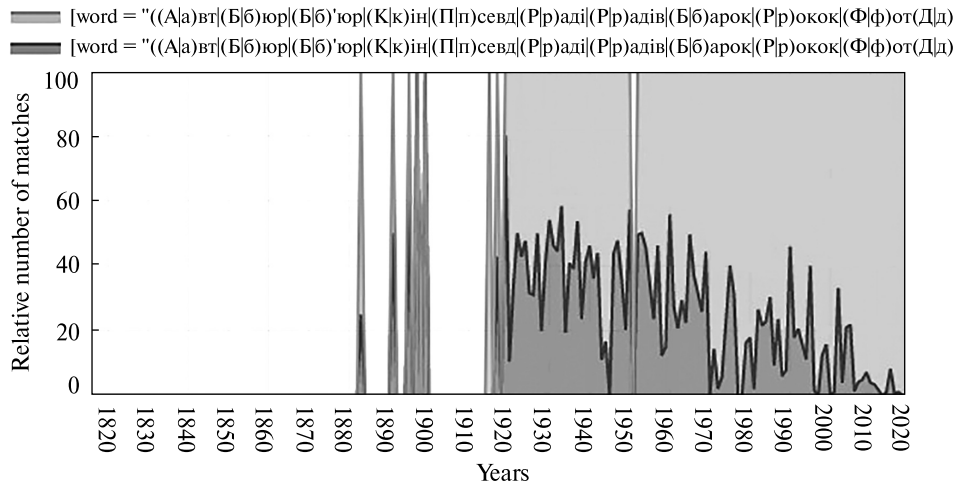

Рис. 2. Запозичені іменники на -о із закінченнями непрямих відмінків (темний графік) і з кінцевим -о (світлий графік) у текстах українських авторів, які емігрували або постійно проживали за межами України.

Графік засвідчує, що у друкованих текстах авторів, які постійно жили в Україні, відмінювання запозичених іменників із кінцевим -о було можливе приблизно до кінця Другої світової війни. Потім у текстах 1950–1990 рр. залишається практично тільки один, невідмінюваний, варіант. Після 1991 р. в текстах корпусу знову з'являються випадки відмінювання досліджуваних іменників, але частка цього варіанта менша, ніж у XIX — першій половині XX ст.

У текстах української діаспори кількість запозичень на -о із закінченнями непрямих відмінків в усі роки велика, порівняно із текстами, написаними в Україні. Проте відмінювання це, як далі буде показано, не завжди послідовне.

1. Унормування запозичених іменників із кінцевим -о в українській мові

Уперше питання граматичного оформлення запозичених іменників на -о було внормовано в «Українському правописі» 1928 р., виданому в Харкові. Відповідно до цього правопису слова *авто, бюро, депо, кіно, мотто, пальто, піяніно, трюмо, саго, цицера* були відмінюваними, а *брутто, нетто, порто, сольо, тріо, франко, сальдо, радіо* і т. ін. — невідмінюваними, хоч у дужках зазначали, що «від *радіо* можливо й *радіом*» [11: 72]. Починаючи з 1930-х рр. у літературній нормі Радянської України поступово закріплюється невідмінюваний варіант запозичених слів із кінцевим -о внаслідок перенесення «системи цінностей» російської мови на українську, як про це пише Ю. Шевельов: «До 1933 р. чужі слова на -о типу *кіно, бюро, ситро* нормально відмінялися так само, як власні слова типу *вікно, ребро*, як вони відміняються в розмовній мові. Такі чужі слова відміняються і в російській мові, але тільки позалітературній, тоді як у

літературній мові такі відмінкові форми вважаються за вульгарні, погляд, що йде, либонь, ще з тих часів, коли російські вищі класи вживали французької мови в щоденному побуті. Така оцінка закорінена в російській мовній свідомості глибоко, плекана школою й літературою. Тепер її перенесено на українську мову, і всі позначки показують, що вона прищепилася цілком широко серед українських освічених кіл, що вони справді відчують, що форми, наприклад, родового відмінка *кіна, бюро, ситра* — вульгарні й неприпустимі в мові освіченої людини. Тимчасом нічого присутнього вульгарного в них нема. Форми типу *biura* нормальні в польській мові, чехи кажуть у родовому відмінку *byra*, по-своєму відмінюються такі слова й у сербо-хорватській літературній мові — *бироа* тощо. Тут, отже, до української мови застосовано специфічну шкалу вартостей російської мови й повірено в її універсальність, якої справді нема» [18: 38]. В «Українському правописі» видання 1933 р. (Харків) взагалі немає параграфа про відмінювання запозичених іменників, який був у правописі 1928 р. [12]. У проєкті «Українського правопису» 1940 р. (Київ) такий пункт є: всі запозичені іменники з кінцевим *-о* не відмінюються [13: 92]. В «Українському правописі» 1946 р. (Київ) додано ремарку про відмінювання іменника *пальто*: «Деякі іменники іншомовного походження не відмінюються, а саме: іменники <...> на *-о*, напр., *авто, бюро, депо, кіло, кіно, манто, метро, радіо, Арно, Буало, Віардо, Гюго, Дідро, Лонгфелло, Тассо* (але *пальто* відмінюється)» [14: 108]. Цей текст повторено в наступних виданнях «Українського правопису» (1960, 1990, 2015 та ін.). В «Українському правописі» 2019 р. в цьому пункті подано як відмінювані три слова: «за традицією відмінюємо *вино́, пальто́, ситро́*» [15: 165].

За кордоном основою граматичної норми української літературної мови залишився харківський правопис 1928 р. як опозиційний до нової радянської норми. В «Українському правописі» Івана Зілінського (Краків — Львів, 1943) наведено розширений список відмінюваних запозичень на *-о*, іменник *радіо* тут уже віднесено до відмінюваних слів: «...Деякі [чужі] іменники, що закінчуються на *-о*, відмінюються, як наші іменники середнього роду (*село*), напр.: *авто, з авта, автом... кіно, бюро, мотто, пальто, радіо, депо, піяніно* і т. ін., хоч такі як *брутто, нетто, порто, сальдо, сольо, тріо, франко* звичайно не відмінюються»; до невідмінюваних віднесено також запозичені власні імена й назви на *-о* [5: 45–46]. У діаспорі загалом продовжується традиція кодифікації відмінювання запозичених слів із кінцевим *-о*, але у працях різних мовознавців це питання розв'язано по-різному. 1946 р. Ю. Шевельов пише, що звичайно запозичені іменники відмінюють за зразками відповідних українських слів: *авто, пальто* — як *місто*, за винятком слів *брутто, нетто, порто, сальдо, сольо, тріо, франко* і власних назв [19: 42]. 1949 р. у Вінніпезі виходить «Український правопис» Я.Б. Рудницького, де відмінювання запозичених слів на *-о* зафіксовано без винятків: «чужі іменники відмінюються за українськими взірцями, особливо іменники на *-о*: *авто, бюро, депо, кіно* і ін., як українські іменники середнього роду» [8: 52]. А П.К. Ковалів у своєму

«Українському правописі» (Нью-Йорк, 1977, 2-ге вид.) знову подає короткі списки відмінюваних і невідмінюваних запозичень на *-о*, подібно до харківського правопису [6: 48]. Така неусталеність норми була наслідком того, що в діаспорі не було ні єдиного наукового центру, який би вдосконалював і впроваджував єдину норму, ні єдиної системи освіти, яка б сприяла поширенню правописних норм [1: 351–353].

Високий рівень варіативності досліджуваних граматичних форм був і в діаспорних друкованих виданнях. Цікаві приклади паралельного вживання відмінюваних і невідмінюваних варіантів географічних назв у газетних текстах наведено в книзі Б.М. Ажнюка. Він зазначає, що не тільки в тому самому виданні, а навіть у межах тієї самої статті можна побачити варіанти *в Торонто* і *в Торонті* (Молода Укр. Торонто; Н. Й., 1990, № 7–8, С. 6), а інші, менш частотні, назви, такі як *Буффало*, *Онтаріо*, *Чикаго*, *Сан Пауло*, *Торіно*, уживані переважно в невідмінюваній формі [1: 376–377]. Отже, в українській мові діаспорних видань можна простежити загальну тенденцію до відмінювання частотних запозичених іменників на *-о*, проте єдиної морфологічної норми щодо їх відмінювання не сформовано.

2. Корпусні дані

2.1. XIX — початок XX ст.

Ю. Шевельов зауважував, що відмінювання «чужих іменників на *-о* (*авто*, *пальто*, *бюро*) тощо» у харківському правописі 1928 р. навіяне галицьким впливом [17: 117]. Природно, що в XIX — на початку XX ст. відмінювані варіанти таких іменників під впливом польської мови мали б бути поширенішими в західноукраїнському варіанті літературної мови, ніж у середньонадніпрянському, на який впливала російська мова. Проте ці форми траплялися в мові Наддніпрянщини, зокрема, навіть І. Нечуй-Левицький, відомий своїм пуризмом і несприйняттям запозичень з галицького варіанта літературної мови (див., напр., його нарис «Криве дзеркало української мови», 1912), відмінював слово *піаніно*. Відмінювані запозичені іменники з кінцевим *-о* можна знайти в багатьох текстах цього періоду: — «*Коли по волі не хоче, ми потрусимо по неволі; поламаємо замки у вашому бюрі и потрусимо,*» сказав слідователь (О. Кониський, Семен Жук и його родичі, 1873); *Балабушиха попросила Гануша заграти на піаніні* (І. Нечуй-Левицький, Старосвітські батюшки та матушки, 1881); *Пишу, бо пишеться, отак само як підходю до п'яніна, як хочеться грати, дарма з мене музика зовсім поганий...* (А. Кримський, Лист до Б.Д. Грінченка, 1901); *Дара вставила свічку в свічник піаніна, відчинила кришку й почала перегортати ноти* (В. Винниченко, Чесність з собою, 1911); *Організаційна коміс. по склик. губ. нац. з'їзду складається із членів: Орган, ком, при У.Ц.Р., із чл. укр. мійськ. ради, інформ. бюро і викон губ. ком.* (газета «Нова Рада», Київ, 1917); *...Минулої ночі були на якийсь час захоплені невідомо ким деякі поліцейські участки та добровольчеські бюро* (Є. Чикаленко, Щоденник, 1918).

Граматичне оформлення запозичених іменників із кінцевим *-о* в окремих авторів варіюється. Розглянемо вживання таких слів у творах Івана Нечуя-Левицького та Івана Франка, які представляють різні регіональні варіанти української літературної мови [4; 7].

У творах І. Нечуя-Левицького за наведеним пошуковим запитом знайдено з усіх досліджуваних слів лише два: *п'яніно* і *фортеп'яно*¹. Проте слово *фортеп'яно* в цих текстах фактично не представлено, оскільки І. Нечуй-Левицький уживав слово *фортеп'ян* (пол. *fortepian*) і відмінював його як іменник чоловічого роду. Більшість слів форм цього варіанта, якого немає в словнику корпусу, помилково лематизуються як *фортеп'яно*: — *А це що в вас? — спитав Никон, показуючи очима на п'яніно. — Це п'яніно, чи фортеп'ян, на котрому я граю, — сказав доктор. — Я фортеп'яна бачив в одного нашого батюшки, а цю штуку я бачу вперше. Чи на йому так само грають, як і на фортеп'яні?* (Неоднаковими стежками, 1902).

Слова *п'яніно* вжито 38 разів, із них 20 у формах називного і знахідного відмінків однини, які не дають інформації про те, відмінюване чи невідмінюване слово. З решти 18 прикладів у 17 випадках слово має відмінкові закінчення: *Попросили Христину заграти на п'яніні* (Навіжена, 1891); *Молоді панни Ліпа, Леся, Антося та ще дві їх приятельки сиділи рядочком в кутку коло п'яніна* (Поміж ворогами, 1893); *Ватя одчинила віко п'яніна, сіла й почала вигравать українські думи Завадського* (Там само); *Вчительша втекла аж на другий кінець гостинної й сіла на стільці за п'яніном між молоденькими паннами* (Там само).

Один раз вжито невідмінюваний варіант у повісті «Навіжена» (у тому ж творі — чотири випадки вживання відмінюваного варіанта)²: *Він [Ломницький] встав і пересів на стілець, що стояв коло п'яніно* (Навіжена, 1891).

Варіативне вживання слів *бюро*, *фортеп'яно* — як відмінюваних і невідмінюваних — спостерігаємо у творах Івана Франка³: *На своє ім'я мені годі брати паспорт, бо се було б то само, що замельдуватися самому у всіх російських бюро поліційних* (Лист до Ф.К. Вовка. Після (не раніше) 07.11.1879 р.); *Целя схопилася і почала живо ходити по бюрі* (Маніпулянтка, 1888); *Я поводжуся зі своїми зверхниками і товаришами по бюру та*

¹ У творах «Старосвітські батюшки та матушки», «Поміж ворогами», «Неоднаковими стежками», «Навіжена», «На гастролях в Микитянах», «Хмари», «Над Чорним морем», «Українські гумористи та шукарі» (тексти додано до корпусу з видання: Нечуй-Левицький І. Зібрання творів у десяти томах. Київ: Наук. думка, 1965–1968), «Причепи», «Афонський проїдисвіт» (тексти додано до корпусу з інтернету: <http://www.ukrcenter.com/>) — загалом 134 випадки вживання обох слів.

² Повість «Навіжена» додано в корпус за вид.: Нечуй-Левицький І. Зібрання творів у десяти томах. Том 6. Київ: Наук. думка, 1966. Форми слова *п'яніно* додатково перевірені за вид.: Левицький І. Повісти й оповідання. Київ: Тип. М.Д. Рудометова, 1901.

³ У творах: «Маніпулянтка», «Герой поневолі», «Сойчине крило», «Перехресні стежки», «Борислав сміється», «Воа constrictor», «Терен у нозі», «Основи суспільності», «Опозиція», «Задля празника», а також у листах. Твори додано в корпус за виданням: Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. Київ: Наук. думка, 1976–1986.

іншими знайомими чомно, навіть дружньо, але здержано (Сойчине крило, 1905); ...Їй лучилася дуже корисна лекція гри **на фортеп'яно** (Для домашнього огнища, 1892); *А тепер гляньте на отсей рисунок: осел грає **на фортеп'яні*** (Коли ще звірі говорили, 1899). В обох випадках Франко надавав перевагу відмінюваному варіанту, але інколи вживав і невідмінюваний, пор.: *бюрі — 17, бюра — 11, бюром — 2, бюру — 1, бюро — 5* (із них два — наз. відм. одн.); *фортеп'яна — 14, фортеп'яні — 11, фортеп'яну — 2, фортеп'яном — 2, фортеп'янах — 2, фортеп'яні — 1, фортеп'янів — 1, фортеп'яно — 2* (місц. відм. одн.). Іменник *депо* у творах І. Франка в корпусі зафіксовано тричі, в усіх випадках — як невідмінюваний: *Будування депо* протяглося цілих 4 роки (Воа constrictor, 1878); *Герман тоді починав непевним ще кроком іти до багатства; він мав зобов'язання при ліверунку до цісарського депо* (Борислав сміється, 1881).

У перші десятиріччя ХХ ст. формування норми тривало, у художніх творах багатьох авторів і в публіцистиці наявні і відмінювані, і невідмінювані варіанти запозичених іменників із кінцевим -о. Наведемо приклади з газет: *У понеділок 7-го у залізничному депо відбулася збірка робітників* (газета «Хлібороб», 1905); *До слів Неприцького Грановського написано такі романи: <...> «Цвітом окутав ся май» (для сопрано), «Нема!» (для сопрано або тенора)...* (газета «Діло», 1913); *Часописи подають, що правительство в найближшій часі внесе до палат біл, який буде упорядковувати справу вибираємості послів до палати лордів, і знесе її право до вета* (газета «Діло», 1914); *Вояки, що зголосили ся добровільно, вернули <...> чотирма великими тягаровими автами до Богородчан* (газета «Діло», 1916); *Публіка знаходить в тих кінах не тільки незвичайно цікаві програми, але також має нагоду заспокоїти найактуальнішим способом свою цікавість що-до останніх воєнних подій* (газета «Діло», 1916).

2.2. 1914–1944 рр.

Для авторських текстів міжвоєнного періоду загалом характерне вживання відмінюваних і невідмінюваних форм іншомовних іменників на -о. Різні граматичні варіанти часто можна знайти в одного автора і навіть в одному творі, пор.: *Делегат приніс відповідь, що генерал Гутто переговорить радіом з Пекіном і Токіо* (О. Досвітній, Американці, 1919); — *Увесь час подорожі ми тримаємо контакт з Америкою по радіо* (Там само); *Паротяг НУ.514 виїхав після промовки з депа на круг* (Г. Шкурूपій, «Нарком», 1924); *Досить прочитати їхніх книжок або подивитися на їхні картини в кіно і тоді все стане ясним* (Г. Шкурूपій, Гарун-аль-Рашид, 1927); *Він зажадав тут же показати Смиківі найвдаліші фота* (Ю. Смолич, Півтори людини, 1926); *В невеличкій валісі — він похлопував по ній рукою — десятки чудових фото* (Там само); *...Смугляві люди з башликами замість шапок одотонно й похило пересували чорні платівки доміна та шашки нардів* (Д. Тась, Апснї, 1926); — *Ну, а чому ж ми не бачимо між себе чудового сопрано?* (Дмитро Тась, Полонені шуми, 1926); *Ми — в старовинному німецькому місті, такому старовинному, що, крім готики й барока <...>*,

ніщо в ньому не нагадує нам про Україну (І. Микитенко, Голуби мира: по-дорож за кордон, 1929); *Блискучі, вилизані вулиці, величні ратуші, роздуті пивом баварці і скажений рух товарів людей, авто, поїздів і велосипедів* (Там само).

Список авторів, у текстах яких частка відмінюваного варіанта значна і для яких є достатньо матеріалу в корпусі (понад 10 випадків відмінювання досліджуваних слів), наведений у таблиці 1. У ньому прізвища авторів розташовано за часткою відмінюваного варіанта від загальної кількості випадків уживання досліджуваних слів — від більшої до меншої.

Авторів, які в 1914–1944 рр. послуговувалися невідмінюваним варіантом запозичених іменників на *-о*, знайти складніше, оскільки більшість текстів цього періоду додано в корпус за пізнішими перевиданнями, де відсутність відмінюваних варіантів неінформативна: вони могли бути виправлені згідно з чинною в цей період морфологічною нормою. Підкорпус текстів 1914–1944 рр., які взяті з видань того часу, становить лише близько 4,5 млн токенів. Він дає небагато матеріалу. Наприклад, радянський белетрист Семен Скляренко надавав перевагу невідмінюваним варіантам. Зокрема, у повісті 1934 р. «Пролог» (Київ: Держлітвидав, 1936) налічуємо 20 випадків уживання слів *авто, фото*, із яких 13 — неінформативні (наз. і знах. відм. однини), 7 — невідмінювані форми в інших відмінках, відмінюваної форми немає жодної. Для інших авторів матеріалу з видань 1914–1944 рр. недостатньо, щоб зробити якийсь ви-

Таблиця 1. Відмінювані і невідмінювані варіанти запозичених іменників із кінцевим *-о* в текстах 1914–1944 рр. (за авторами)

Автор	Кількість форм іменників із кінцевим <i>-о</i>	Кількість форм іменників із закінченнями <i>-а, -у, -ом, -і, -ів, -ам, -ами, -ах</i>
Гео Шкурупій	10 (з них 7 наз. і знах. одн.)	23
Валеріян Поліщук	8 (7 наз. і знах. одн.)	12
Антін Крушельницький	13 (13 наз. і знах. одн.)	19
Гордій Брасюк	15 (12 наз. і знах. одн.)	19
Григорій Епик	21 (16 наз. і знах. одн.)	23
Віктор Петров-Домонтович	26 (15 наз. і знах. одн.)	27
Олесь Досвітній	47 (39 наз. і знах. одн.)	41
Матвій Яворський	15 (15 наз. і знах. одн.)	11
Олександр Мар'ямов	73 (?* наз. і знах. одн.)	45
Василь Гренджа-Донський	90 (? наз. і знах. одн.)	46
Микола Голубець	71 (? наз. і знах. одн.)	31
Сергій Єфремов	26 (7 наз. і знах. одн.)	11
Петро Голота	59 (? наз. і знах. одн.)	21
Майк Йогансен	66 (? наз. і знах. одн.)	13
Володимир Винниченко	191 (? наз. і знах. одн.)	11

* Знак ? в таблиці означає, що точну кількість неінформативних форм називного і знахідного відмінків однини, які потрапляють у число випадків із кінцевим *-о*, не було пораховано.

снівков (нема прикладів уживання відмінюваних форм, але й невідмінюваних менше 10 випадків, такий 100-відсотковий результат може бути випадковим).

У газеті «Вісті ВУЦВК» (Київ) перехід від варіювання відмінюваних і невідмінюваних форм запозичених іменників із кінцевим -о до послідовного їх невідмінювання відбувся приблизно в другій половині 30-х рр. ХХ ст. Кількість відмінюваних і невідмінюваних варіантів слів *бюро, кіно, авто, депо, фото, радіо* в текстах газети за ГРАКом така: 1927 р. — 7/25, 1930 р. — 14/38, 1932—1933 рр. — 2/2, 1938 р. — 0/10, 1940 р. — 0/20.

2.3. Галицькі газети 1939–1946 рр.

У галицькій пресі 1939–1946 рр. можна простежити різну політику періодичних видань щодо вибору грамаптичного варіанта запозичених іменників із кінцевим -о.

У львівській газеті «Діло» до її закриття в 1939 р. вживали і відмінювані, і невідмінювані варіанти запозичень на -о. За 1939 р. у текстах цього видання в ГРАКу зафіксовано 83 такі іменники. За цими даними можна зробити висновок, що в газеті «Діло» в цей час послідовно відмінювали слова *кіно, авто, бюро* і не відмінювали *радіо, гестапо* згідно з нормами «Українського правопису» 1928 р., пор.: ...*Авта* їздили з притемненими ліхтарнями (газета «Діло», 1939); *В усіх кінах Франції від 23 березня йде коротка фільма фірми Пате під назвою «Сила проти права»* (Там само); *Агентка гестапо застрілила секретаря нім. посольства в Букарешті* (Там само); *Перша авдиція про письменницький молодняк у радіо* (Там само).

У радянській газеті «Вільна Україна» (Львів) за 1939–1941 рр. досліджувані слова послідовно не відмінювали. У текстах газети за цей період знайдено 606 прикладів невідмінюваних форм іменників *бюро, радіо, депо, кіно, пальто, фортепіано, фото, танго, піаніно, рококо, авто, какао, бароко*.

У газеті «Львівські вісті», яка виходила у Львові під час німецької окупації 1941–1944 рр., трапляються і відмінювані, і невідмінювані варіанти: *Учитель несе статті до цензури в бюрі комсомолу і передає цензорові* (газета «Львівські вісті», 1941); *Шеф пресового бюро японського флоту заявив, що відносини між Токіо і Вашингтоном тепер дійшли до критичного пункту і наближуються до останнього рішення* (Там само); *Організація кіно, театрив у Генерал-Губернаторстві стоїть на високому рівні* (Там само); *В кіно є тепло й людно* (газета «Львівські вісті», 1942); *Над усім пильно стежить директор кіна п. В. Чорнодольський* (Там само).

У текстах радянських газет, які виходили в 1945–1946 рр.⁴, не зафіксовано жодного випадку відмінювання іменників *депо, бюро, радіо, гестапо, кіно, фото, пальто* («людина в зимовому пальто»), *фортепіано, доміно, фіаско, сопрано, піаніно, авто* із 295 уживань, тоді як слово *ситро* відмінювали (один випадок): *Може його [міськхарчопромкомбінату] директор*

⁴ «Вільна Україна» (Львів), «Вільне життя» (Тернопіль), «Нафтовик Борислава» (Борислав), «За більшовицькі темпи» (Болехів), «Ленінським шляхом» (Стрий).

т. Васюнін вважає, що для підприємства досить однієї назви, а населення міста хай обходиться без кондвиробів, **ситра**, газованої води і т. інш.? (газета «Нафтовик Борислава», 1946).

Упадає в око, що вибір відмінюваного чи невідмінюваного варіанта запозиченого іменника з кінцевим *-о* в галицьких газетах 1939–1946 рр. був не випадковим і залежав від політичної орієнтації видання.

2.4. Повоєнна Україна (радянський період)

Відповідно до офіційної граматичної норми в повоєнні часи в Україні був чинним невідмінюваний варіант запозичених іменників із кінцевим *-о*, за винятком слова *пальто*, відмінювання якого дозволено «Українським правописом» із 1946 р., і *ситро*, якого не було в «Українському правописі» до видання 2019 р., але основні академічні словники радянського періоду подають його як відмінюване: *Вона в зимовому пальті, у руці тримає чемоданчик* (В. Минко, Не називаючи прізвищ, 1953); *З іронічними посмішками беруться хлопці за пляшки свого ситра та лимонаду* (О. Гончар, Тронка, 1962).

Відмінювані варіанти інших запозичених іменників на *-о* вживали в повоєнний період у радянських текстах рідко, здебільшого як маркер розмовного стилю, пор.: — *Що за чудо, кажу, Оришко... Де в них [комбайнах] комбайнер сидить? — Микито, чи ти не тутешній? — здвигує Оришка плечима. — Вони ж радіом управляються* (О. Гончар, М. Братусь, 1950); *У вас, Маріє Іванівно, говорить народ, чудесне сопрано. А запоріжбудівці якраз і люблять, щоб їм сопраном заспівали* (Остап Вишня, Весна-красна (збірка), 1950); — *От хлопці! — От артисти! — І кіна не треба!* (В. Нестайко, Тореадори з Васюківки, 1963); — *А що мій Себастьян має за свою душу? Одну шинеліну, одну піаніну і купу напасті* (М. Стельмах, Щедрий вечір, 1966); *Не встигне вбратися в пищики — подай йому галстука, подай костюма, калози! <...> І зразу — до клубу, до кіна, до театру...* (Є. Кравченко, Гуморески, 1975); — *Одчепись із своїм кіном, — незлобиво сказала Котя* (П. Загребельний, Левине серце, 1976); *...Антрекот Антрекотович, мабуть-таки, частує хлопців своєю фірмовою стравою — «коклетами» й «какавою»* (Л. Тендюк, Голова дракона, 1985).

Проте зрідка відмінювані варіанти запозичених іменників на *-о* трапляються в контекстах, що не належать до розмовного стилю. Наприклад, у 12-томному виданні творів Джека Лондона (Київ: Дніпро, 1969–1972) не лише Ольга Сенюк, відредагувавши переклад Дмитра Лисиченка, зберегла такі форми, а і Юрій Лісняк та Еміль Хоменко вживають їх у нових перекладах, можливо, для стилістичної синхронізації перекладу з оригіналом, пор.: *Прийшли просто, стягли його з стільця, он там у кутку, і ще трьох п'яниць знайшли під піаніном* (Золоте дно, пер. Д. Лисиченко, О. Сенюк, 1969); *А тепер Томмі Берне та отой янкі, Джек Джонсон, у автах катаються* (Кусень м'яса, пер. Ю. Лісняк, 1970); *Мало кому з гобо до душі згадувати своє ганебне минуле, коли ще він був працював, тому псевда, основані на ремеслі, дуже рідкісні, хоч я й пригадую такі, як Чорняк-Ливар,*

Рудий Маляр, Чи-Слюсар, Казаняр, Салага, Друкар (Дорога, пер. Е. Хоменко, 1970); *Я думав, вас нема вдома, бо бачив, як ви від'їхали в авті* зі своїм стариганом (Убити людину, пер. Ю. Лісняк, 1971).

Стилістично нейтральні зразки відмінювання запозичених іменників на -о було зафіксовано в нехудожніх творах авторів, які мешкали в Радянській Україні: Олексія Тихого та Євгена Грицяка. Утім, з огляду на те, що обидва тексти надруковані в Канаді, у видавництві «Смоло-скип», можна припустити, що ці морфологічні форми додав редактор: *...Люди проводять відпустки в домашніх роботах, за доміном, пляшкою, біля блакитного екрана* (О. Тихий, Вільний час трудящих, 1974); *Вони [інженерно-технічні працівники] працювали в проектному бюрі або ви-конробами та майстрами безпосередньо на будівництві* (Є. Грицяк, Історія Норильського повстання, 1976); *Ст. лейтенант дозволив йому [в'язню] відправитися у штрафний табір та наказав сідати до авта* (Там само).

У живому мовленні того часу запозичені іменники на -о могли відмінювати, що засвідчують родинні листи: *В гражданські дома світла не пускають, кіна для гражданських не крутять, в нас пока світло є і кіно крутять, но холодно в казармі трохи* (Володимир Глемба, Львівська обл., [Лист], 1979); *Пиши, як там танці були в суботу як я поїхала, як кіна* (Олеся, с. Стрілки, Львівська обл., [Лист], 1987). Утім, у листах трапляються і невідмінювані варіанти: *Дорогі мої діти: ви, пишете чи провелисьмо світло, світло не провели і радіо нема, бо нема кому, ти як копав яму, так вона і стоїть, старий не хоче, боїться щоби грім не ударив у хату* (К. Будз, Львівська обл., [Лист], 1967).

2.5. Повоєнна діаспора

У мові української діаспори традиція відмінювати запозичені слова на -о не перервалася і в повоєнний період. У друкованих текстах переважно використовували саме такі форми, пор.: *По боках вулиць часто стояли зіпсуті большевицькі авта* (П. Грицак, Вежі і кулемети, 1947, Німеччина); *Студент відповів, що це його наречена і що ті фото і льокон волосся найцінніше, що в нього є, все інше вони можуть взяти, але повернути лише конверт з фотами й волоссям* (С. Підгайний, Недостріляні, 1949, Канада); *Навіть мене інж. Яцкевич присилював до якогось танга, вперше від польсько-німецької війни* (М. Струтинська, Записки, 1949, США); *По вулиці лютот гарчали авта* (О. Гай-Головка, Поєдинок з дияволом, 1950, Канада); *З-заду підбігають якісь тіні і протискаються між збитими до купи автами й вozами* (О. Лисяк, За стрілецький звичай, 1952, США); *Якісь фота з орде-ном, яких Андрій і не пам'ятає* (У. Самчук, Темнота, 1955, Канада); *...Пое-зія-іграшка, для ока, що розвинулася в добу барока в т. зв. фігурний вірш* (П. Богацький, Мала літературна енциклопедія, 1962, Австралія); *Прес-конференція була попереджена запрошеннями та реклями в пресі й ра-діом* (З. Дончук, Ясновидець Гері, 1965, США); *Він [Олесь] дивився на справи визволення широко, і в тій статті, що була його політичним кредом,*

писав... (В. Кедровський, Обриси минулого, 1966, США); *Я втішився, що мені нарешті вдасться вирватись з-під контролю гестапа* (Ю. Химинець, Мої спостереження із Закарпаття, 1984, США).

Утім, в закордонних текстах трапляються і невідмінювані варіанти іменників на -о: *Мурка стояла тут з трохи розвіяним волоссям, безжурно розсміяна, проти неї бо, невидні на фото, були її товаришки* (М. Струтинська, Образ над прірвою, 1946, США); *Дзвонять до гестапо — ніякого арешту цієї ночі не було* (Д. Гуменна, Хрещатий яр, 1949, США); *Коли ж у Яворові розглянулися по всіх усюдах, то спостерегли, що в депо та в залізничній майстерні було досить зайвого матеріалу* (Г. Афнер, За Львів, 1952, Франція); *З гордістю розповідає про особисту зустріч з генералом Ейзенхауером, який приїздив до Карсфельду на авто* (К. Штанько, Полювання за людиною, 1953, США); *В кіно йде фільм про добровільну задачу бандерівців з «повинною»* (П. Мірчук, Українська Повстанська Армія 1942–1952, 1953, США); — *Хочете, завтра покажу вам Київ? — Ви його знаєте? — Знаю. — З плану, з вікна авто?* (У. Самчук, Чого не гоїть огонь, 1958, Канада); *...Селяни <...> думали, що влада надсилає вантажні авто, аби їм допомогти* (Т. Кардиналовська, Завжди незабутній, 1991, США).

Паралельне вживання відмінюваних і невідмінюваних форм іменника *кіно* можна простежити у творах У. Самчука — письменника і публіциста, який народився 1905 р. на Рівненщині, залишив Україну в 1927 р. й решту життя провів в еміграції (у Чехословаччині, Німеччині, а з 1948 р. в Канаді). Проаналізовано 88 словоформ, дібраних із 17 творів⁵. У переважній частині знайдених прикладів автор вживає *кіно* як відмінюване слово: *Ціле подвір'я перед кіном було заняте народом* (Волинь, 1937); *Цікаво чи Єгипет мав свої кіна?* (На твердій землі, 1966); *...У В'єтнамі підсилювались бої, у кінах давали «Доктора Живаго» і падало багато дощу...* (Слідами піонерів, 1975); *Весь центр міста не заторкнутий зовсім бомбами, ще діють ресторани, кав'ярні, кіна, театри, уряди* (Живі струни, 1976). Проте У. Самчук відмінює цей іменник непослідовно.

Зокрема, у родовому відмінку однини ми зафіксували 30 словоформ із закінченням -а (*кіна*), і лише один раз трапилася невідмінювана форма (*кіно*), пор.: *Іван Кавалерідзе не лишень режисер кіна, а також скульптор* (На коні вороному, 1974); *Того самого дня у залі кіно «Скала» — свято пісні, присвячене століттю народження Миколи Лисенка* (Там само).

У місцевому відмінку однини з прийменником у/в У. Самчук здебільшого використовує невідмінюваний варіант — *кіно*: 9 випадків з 11 зафіксованих: *Ну, ясно, як у кіні — бреньчить фортепіан, мигають тут і там* (Віднайдений рай, 1936); — *Були в кіно, — відповідає, як звичайно, без*

⁵ Матеріал дібрано з творів У. Самчука, які є в ГРАКУ: «На твердій землі», «Кулак», «На коні вороному», «Слідами піонерів», «Живі струни», «Темнота», «П'ять по дванадцятій», «На білому коні», «Плянета ДіПі: нотатки й листи», «Втеча від себе», «Юність Василя Шеремети», «Віднайдений рай», «Волинь», «Чого не гоїть огонь», «Марія», «Гори говорять!».

церемонії Євген (Юність Василя Шеремети, 1946); *Вже за хвилину вони гордо, як звичайно, сиділи в кіні* «Звізда» (Там само); *Їздили з Танею до Штуттгарту, побували в кіно на фільмі Парамонту «Золоті ворота»* (Плянета ДіПі: нотатки й листи, 1946); *Ще раз побували з Танею в кіно...* (Там само); *Передавали, що десь там у кіно, йому зробилось зле...* (Там само, 1948); *Рано були в кіно на унівські кошти, показували якогось диктатора в карикатурному вигляді* (П'ять по дванадцятій, 1954); *Ніде, хіба в кіно, не міг він бачити такої кількості дорожностей у золоті, сріблі і камінні...* (Чого не гоїть огонь, 1958); *Ми з Леною появлялися на вулиці, в кав'ярні, на танцях, на вечірках, у кіно* (На твердій землі, 1966); *...У кіно Радіо Ситі ішов фільм «Зачекай аж стемніє» з Одри Генборн* (Слідами піонерів, 1975); *Поза годинами університетських занять, він веде гурток бандуристів товаришів-студентів і навіть починає підробляти на життя, виступаючи за платню в кіно «Свічадо життя» у перервах між сеансами фільмів* (Живі струни, 1976).

Загалом на матеріалі цілого підкорпусу текстів діаспори не вдалося простежити залежності частоти вибору відмінюваного чи невідмінюваного варіанта від конкретної граматичної форми іменника.

2.6. 1985–2020 рр.: останні роки УРСР і незалежна Україна

Із другої половини 1980-х рр. у текстах, написаних в Україні, частішають випадки відмінювання запозичених слів на -о, що в цей час ще здебільшого є ознакою західноукраїнського, діаспорного стилю чи способом відмежуватися від радянської норми, пор.: *Вчора у барі до мене підсів якийсь череватий канадець і почав окейкати, яке то зелене місто Київ, яка тут смачна горілка і які погані авто.* — *Де пан тримає свої авто?* — *сікався він до мене* (Ю. Мушкетик, Обвал, 1985); *З авто вийшов Квітчин батько й остовнів од подиву...* (Ю. Винничук, Ги-ги-и!, 1985); — *...Мрію створити таку музику, яка б тривожила душі людей і витіснила до чорта всі румби й танга разом з саксофонами й ручними гармоніями, щоб не заколисували нас до солодкого сну...* (Р. Іваничук, Шрами на скалі, 1986); *Ви цим автом їдете зі самої Швейцарії?* (Ю. Андрухович, Рекреації, 1990); — *Спускайтесь до авто,* — *розпорядився Вітовський* (Є. Куртяк, Спалені обози, 1990); *Я так зрадив нашої зустрічі, що замість звернутися до неї псевдом «Бистра», закричав: «Ірцю»* (Л. Полюга, Шляхами спогадів, 1990–1996); *У цьому ресторані я граю на фортепіані вже сорок років* (Ю. Покальчук, Усмішка Медузи, 1993); *Партійні комітети стають «торгівельними бюрами», де можна купити-продати суспільний інтерес по вподобі...* (Р. Коваль, Підстави націократії, 1994).

Незважаючи на те, що сучасна літературна норма для більшості запозичень на -о (крім *ситро*, *пальто*) дозволяє лише невідмінюваний варіант, у друкованих текстах зрідка вживають і відмінювані варіанти. Такий варіант зокрема зафіксовано і для нового запозичення *євро*: *Долар нестабільний, але можна працювати. Втім, радять третину накопичень тримати в єврах, чула?* (М. Меднікова, Крутая плюс, або Терористка-2,

2004); 500 тисяч **євро** не валяються на тих дорогах, по яких ти, дурню, до сьогодні ходив! (Г. Тарасюк, Храм на болоті або Таємниця кривавої багни, 2006).

Порівнявши два великі підкорпуси публіцистичних текстів 2010–2017 рр. київської газети «Україна молода» (28 млн токенів) і львівської газети «Високий замок» (22 млн токенів), ми знайшли відмінювані форми слів *авто*, *кіно*, *депо*, *псевдо*, *фортепіано* в обох виданнях у невеликій кількості (до 5%). Отже, у сучасних газетних текстах ми не зафіксували помітних регіональних відмінностей у вживанні досліджуваних форм.

3. Маргінальні граматичні варіанти

Відповідно до чинної морфологічної норми запозичені іменники на *-о* належать до середнього роду [16: 81–82], крім слова *євро*, яке є іменником чоловічого роду [2: 243; 8: 277]. У разі відмінювання їх змінюють як слово *місто*. Проте зрідка відмінкові парадигми таких іменників можуть модифікуватися.

Деякі досліджувані іменники в родовому відмінку множини можуть мати, крім нульового (*авто* — *авт*, як *місто* — *міст*), відмінкове закінчення *-ів* (*авто* — *автів*, як *ікло* — *іклів*). У корпусі зафіксовані форми *автів* (5 разів; варіант *авт* знайдено близько 170 разів у ГРАКу), *бюрів* (2; *бюр* — 21), *кінів*: *Але ось другий Берген — місто торгівлі, сучасної комерції, банків, бюрів і театрів* (В. Поліщук, Рейд у Скандінавію, 1931); *Штабні офіцери гарячково кидалися до автів, шукаючи порятунку від радянського наступу* (В. Владко, Поразка генерала Древера, 1933); *...І ще київські вулиці були порожні і від пішоходів, і від автів* (Т. Осьмачка, Ротонда душоубців, 1956); *У нас трьох зараз щось штибу дівчинка, чи як там називають такі шиняги в російських перекладах американських кінів* (І. Карпа, Перламутрове порно або супермаркет самотності, 2005); *...Цікаво дивитися фотки, як у наших «Вибраних творах», і кінохроніку 1920–30-х, але необхідності появи нормального ігрового кіна, навіть кінів (чи кін?) на задану тему, не відмінюється, а радше навпаки — загострюється* (О. Погинайко, Facebook, 2017). Для слова *євро* у ГРАКу зафіксована одна форма родового відмінка множини — *єврів* (17 разів). *Євро* як іменник чоловічого роду в разі відмінювання набуває в род. відм. мн. закінчення *-ів*: *Хай забере назад свій мобільний і просто, без понтів, дасть їм сім тисяч єврів* (Л. Дашвар, РАЙ. центр, 2009).

Слова з основою на голосний — *радіо*, *какао* — відмінюють обмежено. Регулярною в текстах є лише форма орудного відмінка однини — *радіом* (46 випадків у корпусі), *какао*м (4 випадки). Інші відмінкові форми слів *радіо*, *какао* утворюють рідше, з додаванням інтервокального *в*: *радіва* — 17 разів у корпусі, *по/на/в радіві* — 10, *по радіву* — 2, *радівом* — 1, *радівів* — 1.

Для деяких запозичених іменників на *-о* в період їх освоєння було характерне хитання в роді, що впливало на граматичне оформлення слова: *Її високий дужий сопрано розливався трелями поміж скелями і йшов да-*

леко понад морем (І. Нечуй-Левицький, Над Чорним морем, 1888); *Знов зашуміли акорди, дрібні рожеві пальці легко понесли по струнах і почувся дзвінкий сопран...* (С. Воробкевич, Панич Леонід, 1898); *По ордеру добута піяніно, книжки, люстро, дошки, дикт, фарби...* (Г. Брасюк, В потоках, 1927); *З-за повороту з м'яким шипінням плавно підкотився авто* (В. Петров-Домонтович, Дівчина з ведмедиком, 1928); *От уже входить у традицію щосніданку лаяти радиста <...> за невипитий какао і недоодержане за обідом вино* (О. Мар'ямов, Береги дванадцяти вод, 1930). Варіант чоловічого роду *сопран* зберігається довше у мові діаспори: *Після вечери обидві доні колядують: у Галі ніжний сопран, у Стефи таке собі ніщо* (С. Парфанович, Попід Кичерами та над потоком, 1973, США); *Питаю, хто з них має високий сопран* (І. Гладун, Інколи й один у полі воїн, 1990, Канада).

У сучасних текстах спостерігаємо також хитання в роді іменника *євро*, який, крім нормативного чоловічого роду, нерідко вживають як іменник середнього роду, пор.: *Те, що в обіг вводиться готівкове євро, відомо усім* (газета «Високий замок», 2001); *...В Україні ще мало хто розібрався, що воно таке, оте євро* (газета «Високий замок», 2002); *США приєдналися до Європи у спробі врятувати падаюче євро* (М. Савлук & Д. Олесевич, Гроші, фінансова система та економіка, 2004); *Я взяв фотографію і поклав на стіл монетку в одне євро* (І. Роздобудько, Гудзик, 2005); *...Переді мною поставили пляшку із поясненням, що вся пляха коштує одне євро* (С. Пиркало, Кухня егоїста, 2008); *...Чотири здані пластикові пляшки — це вже ціле євро* (газета «Україна молода», 2011); *Кожне євро, кожна гривня підуть на користь* (газета «Україна молода», 2012); *Одне євро з 10 у країнах Євросоюзу вкладають у розвиток науки* (газета «Високий замок», 2012); *...Учора на Московській біржі за одне євро давали вже 75 рублів* (газета «Україна молода», 2015); *Супердешеві квитки, за одне євро, справді бувають* (газета «Україна молода», 2018).

Відповідно до чинної граматичної норми іменник *фото* належить до середнього роду, проте в сучасних текстах розмовного стилю він трапляється у формі жіночого роду, очевидно, за аналогією до іменників *фотографія, світлина*, пор.: *...Мій дивиться на твою фото* (О. Бучинська, [Родинний лист], 2001); *...Як так може бути — людина живе і жодної фото?* (О. Яблонська, Facebook, 2015); *Сторінка нібито співробітника Charlie Hebdo, де використана фото Максима* (газета «Високий замок», 2015).

Отже, граматичне освоєння запозичених іменників із кінцевим -о в українській мові досі триває. У сучасних текстах, переважно розмовного стилю, можна спостерігати явища, характерні для початкового етапу адаптації запозичень: відмінювання іншомовних іменників, які за нормою є невідмінюваними, випадки хитання в роді.

Сучасні академічні словники не фіксують граматичних варіантів для запозичених іменників із кінцевим -о: такі іменники або невідмінювані (*метро, депо* тощо), або відмінювані (*пальто, ситро*) [2; 9 та ін.]. Відповідно до цього в новій редакції «Українського правопису» (2019) всі іменники іншомовного походження на -о віднесено до невідмінюваних, за

винятком *пальто, ситро і вино* (яке теж потрапило у список іншомовних слів) [15: 165]. Відмінювання іншомовних слів не є власне правописним питанням, це питання морфологічної норми, тому академічні граматики і словники в цьому випадку мають пріоритет. З огляду на досліджений матеріал можна чекати, що в майбутньому, з поширенням корпусного підходу до вивчення, а отже й унормування української мови, відмінюваний варіант стане нормативним. Частотні, давно запозичені іменники на *-о*, такі як *авто, кіно, бюро, псевдо, піаніно, фортепіано*, фактично вже функціонують у невідмінюваному і відмінюваному варіантах, хоча другий, який не є літературним, у сучасних друкованих текстах вживається рідше.

Корпусні дані засвідчують, що варіативність у граматичному оформленні запозичених іменників із кінцевим *-о* в українській мові характерна для всього досліджуваного періоду. На неї впливають неоднакова внормованість відмінювання і невідмінювання запозичених іменників у різні періоди і на різних територіях, граматична норма інших мов (передусім польської і російської), частотність окремих іменників, стилістична маркованість варіантів. У мові діаспори тенденція до відмінювання запозичених іменників із кінцевим *-о* виразніша, тут не сформувалася стилістична різниця між відмінюваними і невідмінюваними варіантами, як це відбулося в Україні. У сучасній українській літературній мові відмінювані варіанти іншомовних іменників на *-о* здебільшого зберігають стилістичне забарвлення, часто є маркерами мови, орієнтованої на західноукраїнську, діаспорну традицію, знаком відмежування від радянського стандарту. Крім художньої літератури, відмінювані варіанти запозичених іменників із кінцевим *-о* зафіксовані в сучасній публіцистиці, а також у текстах, наближених до розмовного стилю: родинних листах, блогах. Дослідження сучасних київської і львівської газет засвідчило, що в публіцистичних текстах регіональних відмінностей у кількості вживання граматичних варіантів практично немає: в обох виданнях переважають нормативні невідмінювані форми. Відмінювані форми запозичених іменників із кінцевим *-о* в сучасних текстах можна кваліфікувати як суто стилістичні варіанти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ажнюк Б.М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. Київ, 1999.
2. Анніна І.О., Горюшина Г.Н., Гнатюк І.С. та ін. Російсько-український словник. За ред. В.В. Жайворонка. Київ, 2003.
3. Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК). М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, М. Возняк, М. Крук та ін. (укладачі). Київ — Львів — Єна, 2017–2020. URL: <http://uacorpus.org> (дата звернення: 02.05.2020).
4. Гриценко П.Е. Некоторые замечания о диалектной основе украинского литературного языка. *Philologia slavica: К 70-летию академика Н.И. Толстого*. Москва, 1993. С. 284–294.
5. Зілінський І. (упор.). Український правопис. Краків — Львів, 1943.
6. Ковалів П. Український правопис. Нью-Йорк, 1977.
7. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови в кінці XVIII і в XIX столітті. *Культура слова*. 1996. Вип. 48–49. С. 11–28.

8. Рудницький Я.Б. Український правопис. Вінніпег, 1949.
9. Словник української мови. Відп. ред. В.В. Жайворонок. Київ, 2012.
10. Тараненко О.О. Мова української західної діаспори і сучасна мовна ситуація в Україні (на загальнослов'янському тлі). *Мовознавство*. 2013. № 2–3. С. 63–99.
11. Український правопис. Київ — Харків, 1929.
12. Український правопис. Харків, 1933.
13. Український правопис. Київ, 1940.
14. Український правопис. Київ, 1946.
15. Український правопис. Київ, 2019.
16. Фурса В.М. Семантико-граматичне та словотвірне освоєння невідмінюваних імен. Київ, 2005.
17. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Київ, 2003.
18. Шевельов Ю. Українська мова в себе вдома сьогодні й завтра. *Сучасність*. 1986. Ч. 10 (306). С. 28–46.
19. Шерех Ю. Головні правила українського правопису. Мюнхен, 1946.
20. Shvedova M. The General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian (GRAC, uacorp.us.org): Architecture and Functionality. *Proceedings of the 4th International Conference Computational Linguistics And Intelligent Systems (COLINS 2020)*. Vol. I: Main Conference. Lviv, Ukraine, April 23–24, 2020. P. 489–506.

REFERENCES

1. Azhniuk, B.M. (1999). The Language Unity of the Nation: Diaspora and Ukraine. Kyiv: Ridna mova (in Ukr.).
2. Annina, I.O., Horiushyna, H.N., Hnatiuk, I.S. et al. (2003). Russian-Ukrainian dictionary. Kyiv: Abrys (in Ukr.).
3. Shvedova, M., von Waldenfels, R., Yarygin, S., Rysin, A., Starko, V., Woźniak, M., Kruk, M. et al. (Eds.). (2017–2020). GRAC: General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian. Electronic resource: Kyiv — Lviv — Jena. URL: <http://uacorp.us.org>. (Accessed 02.05.2020).
4. Gritsenko, P.E. (1993). Some remarks on the dialect basis of the Ukrainian literary language. *Philologia slavica: On the 70th anniversary of Academician N.I. Tolstoy*. P. 284–294. Moscow: Nauka (in Rus.).
5. Zilynskyi, I. (Ed.) (1943). Ukrainian Orthography. Krakiv — Lviv: Ukraiinske Vydavnytstvo (in Ukr.).
6. Kovaliv, P. (1977). Ukrainian Orthography. N. Y.: Instytut Ukrayinskoyi movy (in Ukr.).
7. Matviias, I. (1996). Variants of Standard Ukrainian in the end of the 18th century and in the 20th century. *Kultura slova*, 48–49, 11–28 (in Ukr.).
8. Rudnytskyi, Ya.B. (1949). Ukrainian Orthography. Winnipeg: Komitet ukraiintsiv Kanady (in Ukr.).
9. Zhaivoronok, V.V. (Ed.) (2012). Dictionary of Ukrainian. Kyiv: Prosvita (in Ukr.).
10. Taranenko, O.O. (2013). The Language of the Ukrainian Western Diaspora and the Current Linguistic Situation in Ukraine (against the Slavic Background). *Movoznavstvo*, 2–3, 63–99 (in Ukr.).
11. Ukrainian Orthography (1929). Kyiv — Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy (in Ukr.).
12. Ukrainian Orthography (1933). Kharkiv: Radianska shkola (in Ukr.).
13. Ukrainian Orthography [A Project] (1940). Kyiv: Narodnyi komisariat osvity URSR (in Ukr.).
14. Ukrainian Orthography (1946). Kyiv: Ukrayinske derzhavne vydavnytstvo (in Ukr.).
15. Ukrainian Orthography (2019). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
16. Fursa, V.M. (2005). Semantic, grammatical and derivational adaptation of invariable nouns. Kyiv: NASU Institute of Ukrainian Language (in Ukr.).
17. Shevelov, Yu. (2003). Halychyna's contribution in the development of Standard Ukrainian. Kyiv: KM Akademiia (in Ukr.).
18. Shevelov, Yu. (1986). Ukrainian language at home, today and tomorrow. *Suchasnist*, 10 (306), 28–46 (in Ukr.).
19. Sherekh, Yu. (1946). Principal rules of the Ukrainian orthography. [Munich]: Prometey (in Ukr.).

20. Shvedova, M. (2020). The General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian (GRAC, uacorp.us.org): Architecture and Functionality. *Proceedings of the 4th International Conference Computational Linguistics And Intelligent Systems (COLINS 2020)*. Vol. I: Main Conference. April 23–24, 2020. P. 489–506. Lviv (in Ukr.).

Статтю отримано 05.03.2020

Mariia Shvedova, hD., doctoral student,
Kyiv National Linguistic University
73 Velyka Vasylkivska St., Kyiv 03680, Ukraine
E-mail: corpus.textiv@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0759-1689>

MORPHOLOGICAL ADAPTATION OF BORROWED NOUNS WITH FINAL -O IN UKRAINIAN: A CORPUS-BASED STUDY

The paper describes the use of declined and invariable paradigms of borrowed nouns with the final -o (of the type *avto* ‘car’, *bjuro* ‘bureau, office’) exemplified by the General regionally annotated corpus of the Ukrainian language (GRAC, uacorp.us.org). The texts of different styles from different regions of Ukraine and the diaspora, written from the end of the 19th to the beginning of the 21st century, are analyzed. The degree of variability and stylistic markedness of competing morphological forms are shown depending on the time and place of creation of the texts in question.

The declension of borrowed words with the final -o was acceptable as an option in Ukraine until about the end of the Second World War, then practically absent in the Soviet texts of 1950–1990, and after 1991 the share of this variant again increases slightly.

According to the official norm, in the post-war period in Ukraine the invariable paradigm of the borrowed nouns with the final -o, with the single exception of *pal'to* ‘coat’, was the only option. The inflected variants were rarely used at this time in Soviet texts, usually as a marker of colloquial style.

In the language of the diaspora, the tendency to inflect the borrowed nouns with the final -o is stronger, there was no stylistic difference between the inflected and non-inflected variants. In the modern Ukrainian language in Ukraine, the inflected variants of borrowed nouns in many cases retain stylistic markedness, signalling the Western Ukrainian influence, the diaspora tradition or a sign of departure from the Soviet norm. A study of contemporary Kiev and Lviv newspapers has shown that regional differences in the use of these grammatical variants are virtually absent in nonfiction texts. Normative invariable forms prevail in both editions, therefore, the inflected forms in modern journalism can be considered a purely stylistic variant.

Keywords: *Ukrainian grammar, diachronic evolution, corpus, declension, morphology, borrowings.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.02.031>

УДК 811.161.2'373.611

Л.П. КИСЛЮК, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник
відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: larysa.kysliuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3766-3305>

УЗУАЛЬНЕ Й ОКАЗІОНАЛЬНЕ СЛОВОТВОРЕННЯ В РІЗНОСТИЛЬОВІЙ МОВНІЙ ПРАКТИЦІ

У статті досліджено вияв взаємодії узуального й okazіонального в мовній практиці, яку можна трактувати як розширення твірної бази моделі або як порушення сполучуваності компонентів у словотвірній моделі. Проаналізовано особливості творення та функціонування okazіональних похідних у публіцистичних, художніх і наукових текстах. Виявлено різну вагу моделей okazіонального словотворення для окремого автора й узусу.

Ключові слова: словотвірна модель, okazіональне словотворення, okazіональне слово, потенційне слово, «коване» слово.

Увага до запропонованої теми зумовлена недостатньою вивченістю okazіонального словотворення як потужного ресурсу для поповнення і розвитку українського лексикону, зокрема, його образного й оцінного потенціалу; джерела виникнення нових словотвірних моделей для мовної категоризації сучасної дійсності. Okazіоналізми показують, як писала О.А. Земська, «на що здатна мова у породженні нових слів, які її творчі потенції, глибинні сили» [1: 180].

Узуальне й незузуальне / okazіональне словотворення дериватологи трактують як опозицію регулярне — нерегулярне, нормативне — ненормативне словотворення [13; 14], тобто одиниці, побудовані за відтворюваними продуктивними моделями (зразками) номінації; або ж невідтворювані одиниці, побудовані «всупереч словотворчим зразкам» [2: 49]. Н.О. Янко-Триницька вважала okazіоналізмами слова, утворені за аналогією з конкретними словами-зразками, а okazіональне словотворення — особливою підсистемою словотвору; розрізняла словотвірну мо-

---

Цитування: Кислюк Л.П. Узуальне й okazіональне словотворення в різностильовій мовній практиці. *Українська мова*. 2020. № 2 (74). С. 31—44. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.02.031>

дель (для узуального словотворення) та словотвірний зразок (для okazіонального) як множинне та одиничне [12: 463, 481].

Явищу okazіональності, зокрема okazіональному словотворенню, питанням співвідношення його зі словотвірною нормою, розуміння потенційного та okazіонального слова як результату незузального словотворення, аналізу способів творення okazіоналізмів присвячено цілу низку досліджень на матеріалі української, польської, російської, словацької, чеської мов упродовж понад пів століття (К. Бузашшова, О.С. Захарова, О.А. Земська, Є.А. Карпіловська, Н.Ф. Клименко, Ж.В. Колоїз, О.Г. Ликов, В.В. Лопатін, О. Мартинцова, Р.Ю. Намітокова, Е.І. Ханпіра, К. Хрущинська, Х. Ядацька, Н.О. Янко-Триницька та ін.).

Серед визначень дотримуємося усталеного в українському мовознавстві: «Оказіоналізм — незвичне, здебільшого експресивно забарвлене слово, утворене з порушенням законів словотворення чи норми мовної й існує лише в певному контексті, в якому воно виникло. Оказіоналізми зіставляються зі словами узуальними, від неологізмів відрізняються тим, що зберігають свою новизну незалежно від реального часу їх утворення» [9: 451–452]. Із визначення впливають основні критерії надання слову статусу okazіоналізму: 1) структурний тобто, визначення порушення словотвірної норми у структурі (будові) словотвірної моделі чи утворення за унікальною моделлю — словом-зразком (слово може нагадувати звичайне, або ж бути унікально-незвичним); 2) функціональний — «прив'язаність» okazіоналізму до контексту чи до конкретної ситуації, події — обмеженість функціонування в часі та просторі; 3) прагматичний — okazіоналізми створюють і для оцінки (передусім), і для номінації поняття, не категоризованого в словотвірній нормі мови. Потенційним вважають «слово, що може бути утворене за певним словотвірним типом, або те, що існує в мовленні, але ще не увійшло в мову» [6: 532–533]. Це слова, утворювані за найпродуктивнішими словотвірними моделями, які О.А. Земська називає «ad hoc-слова — результат повністю аналогічної дії правила» [1: 182].

Істотною для okazіоналізму ознакою українські лінгвісти вважають порушення прийнятого зразка творення слова: «1) зразка когнітивної структури номінації, 2) її ономасіологічної або 3) словотвірної структури, словотворчої техніки її оформлення [2: 52–53; 7: 3–9]. Інакше кажучи, okazіональне словотворення відбувається, коли: 1) називають нове поняття (наприклад, із легкої руки користувача твіттера британця Райана Картера з'явилося дієслово *меганмарклити* (to Meghan Markle), за ім'ям Меган Маркл, дружини британського принца Гаррі; що означає «піти звідти, де тебе не приймають і не цінують»; 2) називають відоме поняття, використовуючи нову / іншу модель, якщо на позначення цього поняття у мові існує інша модель номінації (у ЗМІ: байдужі, пасивні громадяни — *люди-хатоскраї*, *хатоскрайники*, а їхня психологія «байдужість» — *хатоскрайність* і синонім *хатоцентричність* як активна позиція відстоювання «своїх хат»); 3) називають відоме поняття номінацією, утвореною за тією ж моделлю, але із заміною одного з її компонентів — тут суфікса,

тобто порушуючи будову самої моделі словотворення (*борцун* замість *борець*).

Матеріалом дослідження послуговували електронні ресурси (сайти, блоги, соцмережі), словники нової лексики, тексти (публіцистика, художня проза, поезія, дитяча література), зокрема, словник А. Нелюби, Є. Редька «Словотворчість незалежної України. 2012–2016» (Харків, 2017; далі — СНУ), який містить узуальну й okazіональну лексику, засвідчену в ЗМІ та художніх текстах цього періоду; сайт «Словотвір» (далі — СЛОВ, slovotvir.org.ua), який пропонує переважно питомі еквіваленти до нових англійських запозичень (зокрема зі сфери «ІТ» (інформаційних технологій) (639 слів), «Технології» (805 слів), «Медіа» (317 слів)). Для верифікації узуальних (нормативних) / okazіональних (ненормативних) дериватів використано матеріали корпусів української мови, удоступнених онлайн (КТУМ, Корпус текстів української мови, mov.a.info/corpus.); (ГРАК, Генеральний регіонально-анотований корпус, uacorpus.org.), Комп'ютерного фонду інновацій (КФІ), російсько-українських та українсько-російських словників (сайт r2u.org.ua) та пошукову систему «Гугл» (Google). Застосовано морфемний та словотвірний аналіз похідних одиниць, зіставний аналіз, метод перифразування похідної лексики та метод моделювання.

Акцентуємо увагу на двох аспектах проблеми, які не були предметом окремого розгляду: 1) вияв взаємодії узуального й okazіонального в мовній практиці через перехід текстового слова до системи мови, його усталення в загальномовному лексиконі; 2) стильові особливості функціонування okazіональних похідних у публіцистичних, художніх, наукових текстах (зазвичай okazіоналізми розглядають як факт художнього й розмовного стилів).

Перехідні явища у функціонуванні узуальних та okazіональних одиниць у текстах ЗМІ та художньої літератури. Можливість змінити статус із okazіоналізму на узуальне слово, тобто, шанси перейти з індивідуальної в колективну мовну практику (узус), варто розглядати з позиції особливості дії аналогії у творенні нового слова. О.А. Земська услід за Н.О. Янко-Триницькою приймала градуїзовану шкалу okazіональності, залежно від продуктивності словотвірної моделі чи унікальності словотвірного зразка, за яким утворено таку одиницю [1: 182]. На цій шкалі по один бік від нормативної, регулярної номінації перебувають нові слова, утворені за продуктивною словотвірною моделлю, але з порушеннями її застосування, а з іншого — одиниці, утворені за унікальним словотвірним зразком, «немодельні» слова.

Як класифікувати похідні, утворені за продуктивними словотвірними моделями з порушеннями в їхній реалізації: як потенційні чи як okazіональні? Все залежить від кута зору дослідника. «Неузуальні слова нерідко створюють за допомогою високопродуктивних афіксів, але з порушенням законів дії словотвірного типу. Утворені похідні можна розглядати у двох іпостасях: як вияв продуктивності типу (розширення можливостей його дії) і як порушення законів його дії. Такі слова у першому трактуванні

оцінюють як потенційні, у другому — як okazіональні. Таким чином антитепи — слова потенційні (реалізація моделі) і слова okazіональні (порушення моделі) — зближуються» [1: 187]. Отже, явище можна розглядати водночас як розширення сфери сполучуваності конкретного афікса, розширення твірної бази моделі або як порушення законів його сполучуваності. Багаторазове порушення моделі веде до формування нової моделі okazіонального словотворення.

Наприклад, активна модель творення віддієслівних іменників опредметненої дії на **-ізацій(а)** реалізована в низці новотворів (*мафізація, мінізація, олігархізація, діджиталізація* (останнє обране онлайн-словником неологізмів та сленгу сучасної української мови «Мислово» словом 2019 року, на сайті myslovo.com)) і поповнюється новими okazіоналізмами *однаковізація, оесбебізація, скопусовізація, тітушкізація, сватизація, швондеризація, теледебілізація* та ін. Категорійне значення цих похідних — опредметнена дія, а додатковий компонент до нього, заданий основою, формує лексичне значення таких іменників з негативною оцінкою дії. Саме ненормативна основа й зумовлює відхилення від нормативної моделі. У таких іменників часто відсутнє дієслово на попередньому такті деривації. Наприклад, політолог Андрій Смолій використав вислів «*Сватизація країни триває*» із критикою політики уряду в сфері кіно, де в підтексті прочитується назва серіалу «Свати», який асоціюють із примітивізацією кіно. Авторський okazіоналізм Л.В. Мовчун із дитячої літератури — *шльопанізація* (*Вихователька написала дуже наукову книжку «Виховання дітей методом шльопанізації»* (ЛМ: 92)) утворений від розмовного з пестливим забарвленням дієслова *шльопати*, що має гумористично-поблажливу прагматику.

На зміну статусу okazіоналізму на неологізм як узуальну одиницю впливає функціональний критерій — фактор часу. Порівняймо, О.А. Земська 1992 р. розглядала серед групи похідних, які перебувають «на межі okazіональних / потенційних слів, містять високопродуктивні словотвірні типи», як такі, що показують «лексичну незвичність похідних, їхню несподіваність»: *фінляндизація, роботизація, комп'ютеризація, комерціалізація, гібридизація* [1: 189]. Через майже тридцять років верифікація цих одиниць за пошуком у гуглі та в корпусах показує їхнє функціонування як узуальних дериватів у сучасних текстах і словниках нової лексики, наприклад, *комерціалізація, комп'ютеризація* засвідчені в словниках (СМ: 58; НСЗ: 111). За даними корпусів *комерціалізація* має 421 приклад вживання (ГРАК) та 35 прикладів у публіцистичних текстах, 7 у наукових текстах (КТУМ), за ресурсами гуглу — 129 тисяч прикладів уживання. Відповідно, *комп'ютеризація* має наступні кількісні показники вживання: 330 прикладів (ГРАК) та 13 прикладів уживання в публіцистичних текстах, 24 в наукових текстах (КТУМ), за ресурсами гуглу — 177 тисяч прикладів уживання.

Може відбуватися активізація словотвірної моделі завдяки багатозначності дієслова, як у моделі, де основа іменника поєднується з дієслівною основою **-пад**. У загальномовних словниках засвідчено декілька при-

кладів природних явищ на зразок *зорепад*, *листопад*, *снігопад*. Однак дієслово *падати* має не лише пряме, а й переносні значення, що й засвідчено у декількох десятках нових композитних одиниць. Перші основи таких складних іменників цілком прозорі, але з'ясування семантики таких композитів вимагає фонових знань, оскільки вони вказують на конкретні події в країні. Такі похідні дають оцінку процесам зміни влади, декомунізації, боротьби з корупцією, реформам суспільного устрою тощо, наприклад: *зброєпад*, *ленінопад*, *доларопад*, *банкопад*, *регіонопад*, *літакопад*, *ректоропад*, *цінопад*, *депутатопад*, *чиновникопад* [4: 146–148], і процес поповнення новими похідними одиницями триває: *батонопад*, *вождепад*, *комунопад*, *міністропад*, *мінопад*, *містопад*, *прокуроропад*, *тітушкопад*, *тушкопад* (СНУ), *нафтопад*.

Активізація словотвірної моделі в перифрастичних назвах осіб. У мові текстів сучасних ЗМІ та окремих письменників спостерігаємо активізацію словотвірних моделей для перифрастичних найменувань осіб. Тут ми свідомо не розглядаємо похідні, утворені від власних назв — прізвищ політиків, публічних осіб, які створені винятково з прагматичною метою. Як приклад використання активної моделі для створення перифрастичних найменувань осіб показовою є модель 'основа іменника + о/е + основа -носець', яку в літературній мові використовують для називання транспортних засобів: *броненосець*, *міноносець*, *ракетоносець* [11: 339], натомість у сполученні з іменниками — назвами осіб вона є малопродуктивною (*медаленосець*, *орденоносець*, *прапороносець*, *зброєносець* і образне *рогоносець* — 'чоловік, якого зраджує жінка' — з ремаркою (заст.(?)) (СУМ VIII: 592). У сучасних текстах ЗМІ цю модель використовують, зокрема, зі значенням, якому відповідає перифраза «той, що носить назване твірною основою» *вилоносець* (про політика О. Ляшка, який брав участь в акціях з вилами в руках), *кокошниконосиця* (про співачку О. Полякову, яка виступає в головному уборі — кокошнику), *бровеносець* (про Леоніда Брежнєва (за характерною ознакою — густими бровами, тут обіграно «броненосець Потьомкін» як «бровеносець в потьомках»¹); *погононосець* (поліцейський), активне у соцмережах — *бідоносець* (про того, хто приносить біду, про поїздку В. Зеленського до Оману), *хоботоносець* (приклад із П. Загребельного у Ж.В. Колоїз: «слоненята — піонери, туптупи — комсомольці, а вже великі *хоботоносці* — видатні партійні діячі» [7: 72]); *стратегоносець* (помічник міністра, із СНУ). Основу -носій у складних термінах за моделлю 'основа іменника + о + основа -носій' (І.І. Ковалик називав такі основи напівсуфіксами) використовували лише як назву знаряддя дії [11: 339] *енергоносій*, *теплоносій*, *ракетоносій*, щодо людини / істоти «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» (2011) подає — *бацілоносій*, *вірусоносій* («розповсюджувач інфекції») (ГС: 330). Натомість критиків фільму-казки «Пекельна хоругва

¹ Цей приклад із розмовного мовлення часів застою в СРСР надала З.Г. Козирєва з матеріалів до «Словника мови творчої особистості».

або Різдво Козацьке» (2019), які вказували, що одяг героїв історично недостовірний, опоненти в соцмережах назвали *намистоносіями*, іронічно запитуючи, чи є школа носіння намиста. Тут маємо порушення когнітивної структури, такі об'єкти не концептуалізовано в українському словотворенні.

На позначення осіб, яких у словотвірній нормі не позначають, в оказіональному словотворенні використовують також афіксальні словотвірні моделі: 'основа дієслова + **-ун'** *неберун* (той, хто не бере хабарі, пор. *бральник* (заст.) — той, хто бере льон (у Св. Караванського, r2u)), *дріmun* (той, хто дрімає в магазині, недбалий продавець, пор. *дрімайло*, *дремлюга*). Часто такі оказіоналізми замінюють кількаслівні номінації, аналітичні позначення: 'основа прикметника + **-ик'** *небайдужик* (небайдужа людина, пор. субстантив *небайдужий*), *непотрібник* (непотрібна людина, пор. *непотріб*), або деривати з іншим афіксом (афіксами): 'основа дієслова + **-янт'** *домовлянт* (пор. *перемовник*, *перемовець*, *змовник*), *обіцянт* (нормативне *обіцяльник*) (СНУ).

Оказіональні способи творення текстових номінацій у ЗМІ — «слів, які живуть не серіями, а поодинокі». Велика група аналізованих оказіональних одиниць утворена способами, які становлять окрему підсистему оказіонального словотворення, як писала Н.О. Янко-Триницька. В українському мовознавстві їх докладно проаналізувала Ж.В. Колоїз у монографії «Неузуальне словотворення» [7]. У текстах ЗМІ функціонує багато таких одиниць, які є оказіоналізмами за способом творення, залишилися ефемеризмами, словами на потребу дня, одноденками, оскільки, щоб їх розуміти, треба знати контекст, пам'ятати ситуацію, яка стала поштовхом до словотворчості. Це, наприклад, перифрастичні назви осіб, утворені композицією *пенькобіжець* (В. Янукович), *руконеподавач*; зрощенням або голофразисом із афіксацією: *кулявлобівець* (А. Яценюк), *досмертістискач*. Серед оказіоналізмів, утворених способом контамінації або телескопії (коли одна одиниця проникає в іншу, «з обов'язковим витісненням якого-небудь компонента цієї одиниці» [12: 474], словник А. Нелюби і Є. Редька «Словотворчість незалежної України. 2012–2016» подає яскраві приклади: *ідеорупція* (ідеологія + корупція), *конституляція* (конституція + капітуляція), *куманда* (кум + команда): *Ідеорупція. Як підкреслюють організатори, це — корупція, що набула ознак ідеології* (Д. 2014. № 51); *Конституляція* (назва статті) (ДТ. 2015. № 23), *Куманда* (з фейсбуку, 03.03.2014) (СНУ). Аналогічний фон тут абсолютно прозорий, а мовна гра підкреслює інтенсифікацію негативної оцінки явища. Для ЗМІ властиві способи творення оказіоналізмів із градуванням оцінки там, де в нормі його не передбачено, наприклад, коли йдеться про патріотизм: *патріоти*, *напівпатріоти*, *чвертьпатріоти*; або там, де зазвичай не застосовують градуальність демінутивності: *діяльність щонайрізноманітніших груп, групок і групеньок* (ЛУ. 2015. № 28. С. 4). У наступному прикладі порушена модель творення композита в похідному, який дає не кількісну характеристику (дві влади, багато влад), а процесуальну (зміна влади):

Двовладдя, багатовладдя, змінювладдя — увесь цей калейдоскопічний ряд... (ЛУ. 2016. № 50. С. 5). Активно використовують okazіональний спосіб лексикалізації афікса на зразок *-енко, -ізм*, які починають функціонувати як самостійні слова. У прикладі *кладачі* таким компонентом став корінь дієслова, хоч тут прозорою є аналогія до суфіксального творення назви діяча (*викладати* → *викладач, перекладати* → *перекладач*, але в нормі немає дієслова *кладати*): *Серед нас є студенти, викладачі, перекладачі й усілякі інші «кладачі»* (ДТ. 2013. № 30). Натомість нормативними є слова на позначення не особи, а машини, суб'єкта, де важливо уточнити, що саме треба класти: *дровоклад, скиртоклад, стогоклад*. Як субституцію і мовну гру можна трактувати цікавий приклад: *Портфоліо? Ага, та це ж портфеліо у формі портторбіо* (ДТ. 2013), де виразний асоціативний фон *портфоліо* з *портфелем і торбою* посилює гумор і навіть комізм вислову та конкретної ситуації зі сфери модельного бізнесу. Такі яскраві зразки мовотворчості залишаються у сфері okazіонального словотворення, реалізують індивідуальну творчу компетенцію мовця.

Різновагість okazіональної моделі для мовосвіту автора і спільноти. Okazіоналізми з текстів ЗМІ називають і оцінюють явища, передусім важливі з погляду суспільства, спільноти. Наприклад, проблеми правоохоронної системи громада невтомно оцінює в похідних *бандоохоронні органи, кривоохоронець, лівоохоронець, напівправоохоронець, правоохоронець* (СНУ). За квітень-травень 2020 р., під час пандемії коронавірусу й карантину, у пресі й соцмережах з'явилося ціле гніздо похідних: *карантинка, карантинити, карантинований, закарантинити, закарантинитись, перекарантинити, самозакарантинитись*; резонансна подія, пов'язана з інцидентом поліцейської сваволі у Кагарлику, викликала реакцію письменника Мирослава Дочинця в фейсбучі: *Вони кагарличать Україну*. Загалом, у текстах ЗМІ найбільше негативно-оцінних okazіональних утворень, як і загалом повніше розроблено негативний шар словника мови.

Okazіональна модель творення похідних в окремого автора може бути маркером, характерною рисою його мовотворчості (або одного твору), тоді як для узусу чи сукупності текстів того самого стилю вона не лише не матиме такої ваги, а й може бути випадковим, периферійним явищем. Такими, наприклад, у поезії В. Стуса є словотвірні моделі **'само + віддієслівний іменник на -нн(я)'** (*самовигоряння, самопалання, самопроминання, самострумування* — загалом 72 одиниці) та **'все-/усе- + іменник'** (*всебезодня, всебезрух, всезадума, всемежа, всерозлука* — загалом 28 одиниць) у «Словнику поетичної мови В. Стуса», укладеному Л.В. Оліфіренку (СПМВС). Це явище виразне для окремих поетичних творів, наприклад, у вірші Т. Загній «Глянь — напівсонце» 20 слів (іменники, дієслова, прикметники, займенники) починаються з прислівникової основи **напів-** (*напівти, напівніти, напіввесна, напівридати, напіврадіти, напівнаш, напівнімі*); у вірші Ю. Бедрика «Безслонів'я» модель із префіксом **без-** на позначення 'відсутності позначеного твірною основою' обіграно в okazіональних синонімах *безслонів'я, безслоння, безслоняччя, безслонеча*; у поезії

С. Пантюка такою є модель творення okazіональних дієслів: *літо жукує, жабиться, зайчить, анічичирчить, лелечить, рибує* (СНУ). Інколи такий прийом підсилення за рахунок накопичення похідних, утворених за однією моделлю, можна побачити в текстах ЗМІ: *Відбулася недовідставка не-докоаліційного недореформаторського недоуряду* (ZBRUC. 18.02.2016). Такі відмінності у вагомості тієї самої словотвірної моделі для текстів одного автора й сукупності текстів яскраво вирізняються, якщо порівняти реєстрові одиниці словників мовотворчості окремого автора (наприклад, з лексикографічної серії «Українська індивідуально-авторська неографія», за ред. Г.М. Вокальчук) і словників нової лексики, що використовують, переважно, тексти ЗМІ, мову різних авторів (словники Г.М. Віняр, Л.Р. Шпачук «Словник новотворів української мови кінця ХХ століття» (Кривий ріг, 2002); Д. Мазурик «Нове в українській лексиці. Словник-довідник» (Львів, 2002); Л. Туровської та Л. Василькової «Нові слова та значення. Словник» (Київ, 2008), «Нові й актуалізовані слова та значення. Словникові матеріали (2002–2010)» В.О. Балог, Н.Є. Лозової, Л.О.Тименко, О.М. Тищенко (Київ, 2010), Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критської, Т.К. Пуздирєвої, Ю.В. Романюк «Активні ресурси сучасної української номінації. Ідеографічний словник нової лексики» (Київ, 2013) та серія словників «Лексико-словотвірні інновації», об'єднаних у «Словотворчість незалежної України. 1991–2011» А. Нелюби (Харків, 2012) та «Словотворчість незалежної України. 2012–2016» А. Нелюби, Є. Редька (Харків, 2017)).

Наявні прагматичні особливості реалізації тієї самої словотвірної моделі в різностильових текстах. Наприклад, у ЗМІ та в розмовному мовленні демінутиви використовують для негативної оцінки дорослих людей — послідовників, прихильників, членів організацій (*беркутята, альф'ята, вілкулята, меркелята, олігаршенята, шахраята*); у розмовному стилі коментарів у соцмережах на позначення недорослості знайдено okazіональні жартівливо-пестливі найменування маленьких українців (*хунтята, бандерята*); прийом пестливо-зменшувальних найменувань властивий поезії (*віршенята, щастенятко, вітренья, косенята*) та дитячій літературі (*автомобіленятко, мовчунчик, лупастик*); як власне зменшувальні, безоцінні функціонують *харків'ята, скіфенята, чупакабренья, українчик* як у текстах ЗМІ, так і в художній літературі.

Взаємодія узуального й okazіонального у термінології. Зазвичай okazіональне словотворення розглядають у текстах художнього і розмовного стилів як результат індивідуально-авторської словотворчості з метою передати ставлення мовця до описуваного, його оцінку. Проте, авторське творення термінів в українській мові можна розглядати в контексті «кування» нових слів українськими письменниками та діячами культури для перекладних текстів художнього, публіцистичного й наукового стилів від другої половини ХІХ ст. «Ковані слова» в українській мовознавчій традиції Є.С. Регушевський визначає як авторські неологізми, створені українськими письменниками з метою назвати нові поняття питомими

засобами, використовуючи, зокрема, й нові словотвірні моделі [10: 268]. Необхідність творення української наукової термінології на народній основі на противагу запозиченням обґрунтував ще 1861 р. М.М. Левченко в статті «Замітки про русинську термінологію» у журналі «Основа», запропонувавши відповідники до 128 іншомовних термінів, на зразок *ви-робня* замість *фабрика*, *численниця* замість *математика* [8: 184–185]. Традицію калькування іншомовних термінів та творення їх на питомій основі підтримували мовознавці Інституту української наукової мови ВУАН, які в 20-х рр. XX ст. уклали й видали низку різногалузових термінологічних словників або їхніх проєктів, увівши в обіг, наприклад, *рівнобіжний* (замість *паралельний*), *витинок* (замість *сектор*), *дробина* (замість *молекула*, запропонувала О. Курило) та ін. Тому сучасне індивідуально-авторське творення термінів як нейтральних одиниць, які називають нові поняття з використанням національних ресурсів замість запозичень, у сучасній українській мові варто розглядати в контексті поновлення традиції питомого термінотворення, а не як лише витвір індивідуальної термінотворчості. На цьому наголошують і автори словника «Мова — не калька» (Львів, 2015) та розробники сайту «Словотвір» Тарас Береза, Ірина Зубрицька, Юрко Зелений. Вони пропонують авторські номінації понять, зокрема, у галузі інформатики. Серед запропонованих — *застосовна програма* або *застосунок* (англ. application, app, рос. приложение), який увійшов у практику вживання комп'ютерних термінів як користувацька комп'ютерна програма, що розв'язує конкретні прикладні завдання (СЛОВ). Російський термін *приложение* можна перекласти українською і як *додаток*, і як *застосування*. В українських спеціалізованих текстах також користуються термінами *прикладна програма*, *додаток*. В.С. Карпіловський як фахівець-програміст суть терміна пояснив саме як додаток, який можна застосовувати, а можна й оминати його. Отже, додаток — ширший за обсягом, це додаткові можливості певної системи. Зараз термін *застосунок* використовує компанія Microsoft. Корпус ГРАК налічує 149 прикладів; на сайті r2u він поданий у «Російсько-українському народному словнику» із засторогою «потребує додаткового обговорення». Серед інших пропозицій на сайті «Словотвір» подано *зламник* замість *хакер* (англ. to hack — рубати), *переглядач* замість *браузер* як «програма, призначена для перегляду сайтів, гіпертекстових документів в інтернеті», цей варіант функціонує в соцмережах, 6 прикладів подає корпус ГРАК; для позначення *дисплей* на сайті запропоновано новотвір *висвітник* (СЛОВ). Це слово відсутнє в корпусах і словниках, можливо, воно утворене за аналогією до польського *wyświetlacz*. Замість *драйвер* як «комп'ютерна програма, за допомогою якої операційна система отримує доступ до апаратного забезпечення» запропоновано варіант *розпізнавач* (СЛОВ). Це слово є у словниках на сайті r2u, зокрема у «Російсько-українському словнику складної лексики» С. Караванського (2012), але з іншим значенням «той, хто розпізнає (душу, звук)» як переклад рос. *различающий, распознающий* (r2u). Саме функціональний критерій — поширення в узусі дає

змогу об'єктивно оцінити можливості нової одиниці конкурувати з новими англійськими запозиченнями. Авторські одиниці на сайті «Словотвір» є стилістично нейтральними, хоч і okazіональними. Є.А. Карпіловська дотримується думки, що їхня прозора внутрішня форма й широке значення заважають їхній термінологізації, тоді як для термінології є важливою непрозора внутрішня форма запозичення. Наприклад, автор сайту Ю. Зелений запропонував замість *сканер* (англ. scanner від scan — ретельно розглядати) *зняткувач*, а користувач сайту О. Страшко запропонував до нього похідні *знятка* — сканована сторінка, *знятування* — сканування (СЛОВ). Для запозичення *спам* (англ. spam — від «spiced ham», «пряна шинка»), що позначає «масове розсилання кореспонденції рекламного типу людям, які не виявили бажання її отримувати» — запропоновано варіант *шкул*, похідне від дієслова *дошкуляти* (СЛОВ), пор. *дошкуляти* — «виводити з рівноваги», «завдавати неприємностей», «спричиняти фізичний біль» (СУМ II: 401). Про приклад *спам*, який в англійській мові утворився внаслідок термінування лексики, а в українській втратив внутрішню форму, писала Н.Ф. Клименко [5: 146]. Запозичене слово *спам* адаптувалося разом із цілим словотвірним гніздом (*спамер*, *спамерський*, *антиспам*, *антиспамерський*, *спамити*), тому в запропонованих претендентів, здається, немає жодних шансів зменшити його активність. Замість терміна *драйвер* на сайті, крім *розпізнавач*, запропоновано й інші варіанти *стиківник*, *долад*, *керун*. Кожне зі слів — мотивоване з урахуванням дефініції терміна: *долад* — програма, створена «до ладу», тобто «до системи»; *стиківник* — «програма, яка стикається», *керун* — «програма, яка керує» (СЛОВ). Жоден із цих запропонованих okazіоналізмів не функціонує поза межами сайту, як показує верифікація за корпусами й гугл-пошуком. Очевидно, тут впливає і порушення словотвірної та лексичної норми в цих okazіональних новотворах, що передусім заважає їхній узуалізації.

У сфері суспільно-політичної термінології також виявлені переходи авторських новотворів у статус терміноідів із перспективою увійти в кодифіковану терміносистему. Наприклад, серед термінів — складних слів із другою основою **-кратіј(ф)** (від грец. κράτος — сила, влада), словники засвідчують *демократія*, *охлократія*, відомі з часів Платона й Аристотеля. Третій розділ у книзі М. Рябчука «Дві України: реальні межі, віртуальні війни» (2003) називається «Знакування політичного простору: символи «ментократії». Поєднання основи **момент-** «дуже короткий проміжок часу, мить» і основи **-кратіј(а)** дало значення цього композита «короткострокова, тимчасова, скороминуща влада, влада моменту, на мить, яка прагне жити інтересами одного дня, найближчої перспективи». Далі М. Рябчук, пише, що 2002 р. цей термін запропонував Тарас Кузьо (британський та канадський політолог українського походження, спеціаліст з історії та політики незалежної України), тоді як за гугл-пошуком автором терміна *ментократія* різні джерела називають соціолога Є. Головаху (МР: 112–114). Це приклад нового вдального авторського терміноіда, який набирає

активності в публіцистичних текстах і має шанси стати повноправним терміном, засвідченим у словниках суспільної термінології [3: 167].

Модель з основою **-кратіј(а)** є активною у творенні okazіональних, експресивних, розмовно-жаргонних одиниць, побудованих за аналогією до назв основних типів політичних систем, які позначають у ЗМІ різні форми влади, даючи їм різко негативну оцінку: *бандократія, баблократія, газократія, кумократія, ліфтократія, олігократія, розвідократія, шутократія, хамократія* (новотвір О. Забужко в «Notre dame d'Ukraine»). Порівняймо, *бандократія* – політична й соціальна сила, яка об'єднує корумпованих політиків, бюрократію й організовану злочинність і спрямована на посилення корупції в державі, криміналізацію її економіки й управління; *баблократія* – влада «бабла» (жаргонне), тобто грошей; *олігократія* – влада олігархів (влада небагатьох, меншості, див. гр. *ὀλίγος* – малий): *Замість демократії в Україні існує бандократія та баблократія, хто має гроші чи пов'язаний з бандою, той в ефір потрапляє* (<http://osp-ua.info/interview>, 31.08.2012).

Таким чином, важливим є розрізнення двох функціональних різновидів okazіоналізмів: 1) стилістично нейтральні, створені з метою назвати нове явище / об'єкт / поняття; і 2) емоційно марковані, створені з метою висловлення авторської оцінки, ставлення до певного явища / об'єкта. Зауважимо, що мета створення не завжди впливає на можливості узуалізації okazіоналізму: випадково створене вдале найменування може узуалізуватися, і навпаки — запропонований авторський термін, що цілком відповідає правилам словотворення, залишається okazіональним. Аналіз причин, які впливають на узуалізацію okazіоналізмів, заслуговує окремого дослідження.

Між узуальним і неузуальним / okazіональним словотворенням існує перехідна зона, яку можна визначити як розширення твірної бази моделі, сфери сполучуваності конкретного афікса. Такі похідні одиниці можна розглядати і як узуальні, і як okazіональні. Чинник часу й поширення того чи того явища в спільноті можуть впливати на перехід деяких okazіоналізмів у статус узуальних слів (*комп'ютеризація*).

Явище okazіонального творення термінів у нових або стрімко оновлюваних терміносферах (інформатики, суспільно-політичної) варто розглядати як поновлення традиції «кування слів» в українській мові. У творенні термінів виявлено двоспрямовані процеси: а) okazіональне авторське творення вдалої номінації, яка набуває поширення в узусі, стає терміноідом і має шанси увійти до кодифікованих терміносистем (*моментократія, застосунок*); б) свідоме творення терміна на питомій основі на противагу поширеному інтернаціоналізму (засвоєному цілим словотвірним гніздом як *спам*), який не має шансів узуалізуватися як термін внаслідок широкого значення твірного чи невідповідності чинній лексичній і словотвірній нормі (*шкул, дошкуляч*).

У текстах ЗМІ активні моделі працюють на творення okazіоналізмів, які є важливими для мовної картини світу спільноти, суспільства (хоч і

одномоментно, короткочасно, бо прив'язані до певної події чи ситуації, пор. *ректоропад, банкопад, нафтопад*), тоді як у художній літературі, поезії, номінування певного явища важливе передусім для мовосвіту самого автора (пор. *всезбодня, всемежа* у В. Стуса). Тому словотвірна модель, яка є маркером, характерною рисою мовотворчості окремого автора, може не лише не мати такої ж ваги в сукупності текстів того самого стилю, а й виявитися випадковим, периферійним явищем для узусу.

Вивчення оказіонального авторського словотворення має важливе значення для розвитку лексику, для збагачення й оновлення мовомислення як вияв можливостей системи словотвору. Водночас опозиція узувального й оказіонального залишається сталою, оскільки можливості словотворення обмежує мовна норма: порушення словотвірних і лексичних норм залишається нездоланим бар'єром для переходу оказіонального слова в узувальне.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ГРАК — Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК). М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, М. Возняк, М. Крук та ін. Київ — Львів — Єна, 2017–2020. URL: <https://www.uacorp.us.org>.
- ГС — Критська В.І., Недозим Т.І., Орлова Л.В., Пуздирева Т.К., Романюк Ю.В. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. Київ, 2011. URL: <https://www.mova.info>.
- Д — газета «День»
- ДТ — газета «Дзеркало тижня»
- КТУМ — Корпус текстів української мови. URL: <http://www.mova.info/corpus>.
- КФІ — Науково-дослідницький комп'ютерний фонд інновацій.
- ЛМ — Мовчун Л. Рожевий записник детектива Стасика. Київ, 2019.
- ЛУ — газета «Літературна Україна»
- МР — Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. Київ, 2003.
- НСЗ — Нові слова та значення: Словник. Уклали Л.В. Туровська, Л.М. Василькова. Київ, 2008.
- РУС — Сайт Російсько-українські словники. URL: <https://www.r2u.org.ua>.
- СЛОВ — Сайт Словотвір. URL: <https://www.slovotvir.org.ua>.
- СНУ — Словотворчість незалежної України. 2012–2016. Словник. Укладачі А. Нелюба, Є. Редько. Харків, 2017.
- СПМВС — Словник поетичної мови В. Стуса. Укладач Л.В. Оліфіренко. Київ, 2003.
- СУМ — Словник української мови: в 11 томах. Київ, 1970–1980.
- СМ — Мазурик Д. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. Львів, 2002.
- ZBRUC — Сайт ZBRUC. URL: <https://www.zbruc.eu/>

ЛІТЕРАТУРА

1. Земская Е.А. Словообразование как деятельность. Москва, 2009.
2. Карпіловська Є.А. Тенденції оновлення сучасного українського лексику. *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*. Київ, 2008. С. 6–133.
3. Кислюк Л.П. Термін в авторській публіцистиці. *Термінологічний вісник*. Київ, 2019. Вип. 5. С. 163–170.
4. Кислюк Л.П. Українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку. Київ, 2017.
5. Клименко Н.Ф. Детермінування та термінування лексики в сучасній українській мові. *Вплив суспільних змін на розвиток української мови*. Київ, 2017. С. 122–230.
6. Клименко Н.Ф. Потенційне слово. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2007. С. 532–533.
7. Колоїз Ж.В. Неузувальне словотворення. Кривий Ріг, 2015.
8. Левченко М. Заметки о русинской терминологии. *Основа*. 1861. № 7. С. 184–185.

9. Пустовіт Л.О., Клименко Н.Ф. Оказіоналізм. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2007. С. 451–452.
10. Регушевський Є.С. «Ковані слова». *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2007. С. 268.
11. Словотвір сучасної української літературної мови. Київ, 1979.
12. Янко-Триницкая Н.А. Оказіональное словообразование. *Словообразование в современном русском языке*. Москва, 2001. С. 462–482.
13. Belentschikow R. Неузуальное словообразование: Восточнославянские языки. *Slowo-twórstwo / Nominacja*. Red. nauk. I. Ohnheiser. Innsbruck, Opole, 2003. S. 249–261.
14. Buzássyová K., Martincová O. Neuzuální slovo tvorba v západoslovanských jazycích. *Slowo-twórstwo / Nominacja*. Red. nauk. I. Ohnheiser. Innsbruck, Opole, 2003. S. 262–275.

LEGEND

- ГРАК — Shvedova, M., Waldenfels, R. von, Yarygin, S., Rysin, A., Starko, V., Wozniak, M., Kruk, M. et al. (Eds.). (2017–2020). GRAC: General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian. Kyiv — Lviv — Jena. URL: <https://www.uacorporus.org>.
- ГС — Krytska, V.I., Nedozyrn, T.I., Orlova, L.V., Puzdyreva, T.K., Romaniuk, Yu.V. (2011). Grammar Dictionary of the Ukrainian Literary Language. Word change. Kyiv. URL: <https://www.mova.info>.
- Д — newspaper “Day”.
- ДТ — newspaper “Mirror of the Week”.
- КТУМ — Corpus of Ukrainian Language Texts. URL: <https://www.mova.info/corpus>.
- КФІ — Computer Innovation Research Foundation.
- ЛМ — Movchun, L. (2019). Detective Stasik’s Pink Notebook. Kyiv (in Ukr.).
- ЛЮ — newspaper “Literary Ukraine”.
- МР — Riabchuk, M. (2003). Two Ukraines: Real Borders, Virtual Wars. Kyiv (in Ukr.).
- НСЗ — Turovska, L.V., Vasylova, L.M. (Eds.). (2008). New Words and Meanings: Dictionary. Kyiv (in Ukr.).
- РУС — site Russian-Ukrainian dictionaries. URL: <https://www.r2u.org.ua>.
- СЛЮБ — site Word-formation. URL: <http://www.slovotvir.org.ua>.
- СНУ — Neliuba, A., Redko, Ye. (Eds.). (2017). Word-formation of Independent Ukraine. 2012–2016. Dictionary. Kharkiv (in Ukr.).
- СПМБС — Olifirenko, L.V. (2003). Dictionary of Poetic Language by V. Stus. Kyiv (in Ukr.).
- СУМ — Dictionary of the Ukrainian Language: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv (in Ukr.).
- СМ — Mazuryk, D. (2002). New in Ukrainian Vocabulary: Dictionary-reference book. Lviv (in Ukr.).
- ZBRUC — site ZBRUC. URL: <https://zbruc.eu/>

REFERENCES

1. Zemskaya, E.A. (2009). World-formation as an Activity. Moscow (in Rus.).
2. Karpilovska, Ye.A. (2008). The Trends of the Modern Ukrainian Lexicon Updating. *Dynamic Processes in Modern Ukrainian Lexicon*. P. 6–133. Kyiv (in Ukr.).
3. Kysliuk, L.P. (2019). Term in Author’s Publicism. *Terminolohichnyi Visnyk*, 5, 163–170. Kyiv (in Ukr.).
4. Kysliuk, L.P. (2017). Modern Ukrainian Word-formative Nomination: Resources and Development Trends. Kyiv (in Ukr.).
5. Klymenko, N.F. (2017). Determination and Termination of Vocabulary in the Modern Ukrainian. *Influence of Social Change on the Development of the Ukrainian*. P. 122–230. Kyiv (in Ukr.).
6. Klymenko, N.F. (2007). Potential Word. *Ukrainian language. Encyclopedia*. P. 532–533 (in Ukr.).
7. Koloiz, Zh.V. (2015). Unusual Word-formation. *Kryvyi Rih* (in Ukr.).
8. Levchenko, M. (1861). Notes on Ruthenian terminology. *Osnova*, 7, 184–185 (in Ukr.).
9. Pustovit, L.O., Klymenko, N.F. (2007). Occasionalism. *Ukrainian language. Encyclopedia*. P. 451–452 (in Ukr.).
10. Rehushevskiy, Ye.S. (2007). “Kovani slova”. *Ukrainian language. Encyclopedia*. P. 268 (in Ukr.).

11. Word-formation of Modern Ukrainian Literary Language (1979). Kyiv (in Ukr.).
12. Yanko-Trinit'skaya, N.A. (2001). Occasional Word-formation. Word-formation in Modern Russian. P. 462–482. Moscow (in Rus.).
13. Beletchikow, R. (2003). Unusual Word-formation: East Slavic Languages. *Word formation / Nomination*. Ed. scienc. I. Ohnheiser. Innsbruck. Opole. P. 249–261 (in Rus.).
14. Buzass'yova, K., Martincova, O. (2003). Unusual Word-formation in West Slavic Languages. *Word formation / Nomination*. Ed. scienc. I. Ohnheiser. Innsbruck. Opole. P. 262–275 (in Slovak).

Статтю отримано 07.06.2020

Larysa Kysliuk, Doctor in Philology, Researcher of the Department of Lexicology, Lexicography and Structural and Mathematical Linguistics, Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskyy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: larysa.kysliuk@jmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3766-3305>

UZUAL AND OCCASIONAL WORD-FORMATION IN DIFFERENT STYLE LANGUAGE PRACTICE

The article considers the manifestation of the interaction of the usual and the occasional in language practice through the transition of a text word to the system of language. Stylistic features of the functioning of occasional derivatives in journalistic, artistic, scientific texts are analyzed.

A transitional zone in the functioning of usual and occasional units in the texts of mass media and fiction has been identified, which can be defined as an expansion of the derivation base of the model or as a repeated violation of the compatibility of components in the word-forming model. Such derivative units can be considered both casual and occasional. The factor of time and the spread of a phenomenon in the community influence the transition of some occasionalisms to the status of neologisms (*комп'ютеризація*).

Peculiarities of creation and functioning of occasional derivatives in journalistic, artistic and scientific texts are analyzed. Active models in the media work to create occasionalisms that are important for the linguistic picture of society (albeit in a very short time, because they relate to a particular event or situation: *ректоропад, банкопад, нафтопад*). In fiction, poetry, the naming of a certain phenomenon is important primarily for the person of the author (*всебезодня, всемежа* in Vasyl Stus). Therefore, the word-forming model, which is a defining marker, a characteristic feature of creativity of one author, is not so important in the set of texts of the same style, and is often a random, peripheral phenomenon for us.

The phenomenon of occasional creation of terms of informatics, IT, socio-political sphere is a renewal of the tradition of “forged words” («кованих слів») in the Ukrainian language. A modern author's innovation can spread in us, become a terminoid and has a chance to enter in the terminological dictionaries (*моментократія, застосунок*). However, the conscious creation of a term on a original basis (*шкул, дошкучляч*) often has no chance to be usualized as a term as opposed to widespread internationalism (*спам*) due to the broad meaning of the producing verb (*дошкучляти*).

Keywords: word-forming model, occasional word-formation, occasional word, potential word, “forged” word.

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.02.045>

УДК 811.161.2'342

О.С. ІЩЕНКО, кандидат філологічних наук,
заступник директора з наукової роботи,
ДУ «Інститут енциклопедичних досліджень НАН України»
вул. Терещенківська, 3, м. Київ, 01001
E-mail: ishchenko@nas.gov.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8910-111X>

ВПЛИВ ІМЕННИКІВ І ДІЄСЛІВ НА ПАУЗУВАННЯ В УСНОМУ МОВЛЕННІ

У дослідженні простежено зумовленість пауз в українському усному мовленні. Матеріалом розвідки слугують тексти спонтанного розмовного й підготовленого виразного мовлення. Установлено, що в усному мовленні паузи розташовані здебільшого після іменників, рідше — після дієслів; після слів іншої частиномовної належності паузи використовують спорадично.

Ключові слова: усне мовлення, виразне мовлення, спонтанне мовлення, фонетика, просодика, мовленнєві паузи, паузування (паузація), передпаузи (передпаузальні) слова, іменники, дієслова.

Останнім часом спостерігаємо активізацію дослідження кореляції просодичних мовленнєвих явищ із граматичними чинниками, частинами мови. Взаємозв'язок фонетичних одиниць і граматичних чинників найглибше простежено на прикладі наголосу, що має давню традицію вивчення на матеріалі різних мов. Власне, і становлення лінгвістичних студій про наголос (акцентології) відбулося передусім у зв'язку з граматичним (морфологічним) принципом його вивчення [8]. Та, як свідчать сучасні розвідки, інші фонетико-просодичні явища так само зумовлені лексико-граматичними класами слів. Наприклад, відомі праці, де констатовано, що саме такі класи слів визначають акустичну реалізацію мовленнєвих пауз: зупинка в процесі мовлення частіше відбувається після слів одних частин мови, ніж після інших [11; 12]. Частиномовна належність слів впливає на темп і тон їх виголошення: слова одних лексико-граматичних класів вимовляються повільніше / швидше, нижчим / вищим тоном, ніж інших [9; 13; 17; 19]. Окрім просодичних явищ, у контексті

Цитування: Іщенко О.С. Вплив іменників і дієслів на паузування в усному мовленні. *Українська мова*. 2020. № 2 (74). С. 45—58. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.02.045>

частин мови досліджують і власне фонетичні одиниці (синтагми, фрази), відзначаючи, що їхня сегментація в усному мовленні відбувається під дією слів тих чи тих частин мови (ідеться про кореляцію меж фраз із лексико-граматичними класами слів) [14; 16; 20; 21].

Мета цього дослідження — на матеріалі українського усного мовлення схарактеризувати локалізацію пауз — простежити місця найчастотнішого (найвірогіднішого) паузного членування мовлення (паузування) залежно від частиномовної належності передпаузних слів.

Зауважимо, що мовлення, втілюючись у просторі й часі фонетичною матерією, є передусім лексико-синтаксичною єдністю, у якій на передньому плані — семантика лінгвальних одиниць та їх взаємодія (синтаксичне структурування). Семантико-синтаксичні відношення визначають особливості формування фонетичної матерії, зокрема інтонаційного членування мовлення. Частиномовна належність слів на рівні зв'язного мовлення — формальна ознака, і, здавалося б, не впливає на нього безпосередньо, а лише через реалізацію членами речень. Тож пропонується розвідка, поглиблюючи вивчення інтонаційного членування українського мовлення засобами паузування, спрямована перспективно на поглиблення знань про лексико-граматичні одиниці мови, їхні кореляції в мовленнєвому процесі.

Наше дослідження продовжує аналіз пауз в українському усному мовленні, розпочате студіюванням діалектів [7], де з'ясовано, що діалектосії вживають паузи зазвичай після іменників і дієслів. Зауважимо, що до цього в українському мовознавстві питання кореляції паузування і граматичних характеристик слів спеціально не вивчали, хоча А.Й. Багмут, І.В. Борисюк, Г.П. Олійник зазначали, що членування спонтанного мовлення за допомогою пауз відбувається переважно після конструкцій «займенник + іменник», «частка *не* + дієслово» і «прийменник + числівник» [2: 100]; також було констатовано, що в мовленні науковців паузи часто утворюються навколо підрядно-пояснювального сполучника *що*, десемантизованих елементів на зразок *ну*, *от*, *ось* [6: 194].

Сучасні праці з лінгвістики відзначаються «вивченням одиниць мови в їх реальному функціонуванні в мовленні» [9: 185]. Зокрема, у граматичних студіях цей етап досліджень приходить на зміну вивченню одиниць мови на прикладі вірцевих, показових, типових фрагментів мовлення (умови *in vitro*¹). Такий підхід обмежує розуміння комунікативно-прагматичної природи мови, процесів мовного вираження мисленнєвої діяльності людини. Натомість аналіз одиниць мови в умовах природного живого спілкування (*in vivo*), де часто впливають різноманітні зазвичай не враховувані чинники, серед них — такі фонетичні засоби, як мовленнєві паузи, уможлиблює поглиблене розуміння сутності мови, зокрема й

¹ Латинським терміном *in vitro* в біологічних науках прийнято позначати умови дослідження, яким властиве контрольоване середовище поза живим організмом (наприклад, пробірка). На позначення протилежних умов проведення дослідження, тобто в межах живого організму, використовують термін *in vivo*.

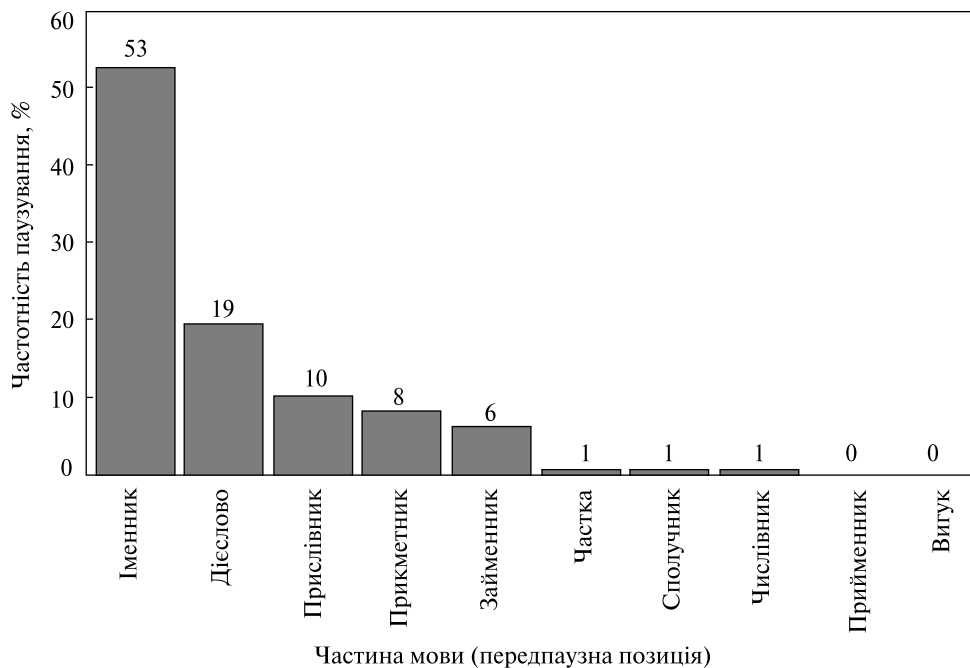
української. Висвітлення реалізації граматичних частин мови в усному мовленні, у зв'язку з паузами, забезпечує отримання нових знань щодо їхньої ролі в мовленні, так само як і розширення відомостей про особливості інтонаційного членування мовлення засобами паузування.

Джерельну базу студії становлять зразки усного мовлення авторської фонотеки, що містить записи мовлення національних телевізійних каналів та аудіотекстів, узятих із відкритих джерел інтернету (аудіобібліотеки художніх, публіцистичних текстів тощо). Для аналізу використано 9 аудіозаписів, що відповідають 9 мовцям — особам середньої вікової групи з вищою освітою. З них 5 аудіозаписів репрезентують спонтанне розмовне мовлення (3 зразки мовлення чоловіків і 2 зразки мовлення жінок), 4 аудіозаписи — підготовлене (прочитане) виразне мовлення художнього стилю у виконанні професійних дикторів (по 2 зразки чоловічого й жіночого мовлення).

Обраний аудіоматеріал — це невеликі за обсягом тексти, загальна тривалість яких становить 20 хв. Оперування зразками мовлення різних дикторів та неоднакових текстів зумовлено потребою зменшити вплив на результати дослідження індивідуальних характеристик мовців та специфіки змісту наративів, оскільки, з огляду на попередні дослідження, «паузація є не суто механічним чинником, а одним із засобів мовлення, тісно пов'язаним із метою висловлення і його змістом» [3: 47]. Поділ вибірки аудіоматеріалів на спонтанне розмовне й підготовлене виразне мовлення спричинено прагненням об'єктивного аналізу пауз, оскільки «структурні особливості інтонації розмовного спонтанного мовлення уможливають розглядати її як відмінну в системному аспекті від структури інтонації усного підготовленого мовлення, зокрема читання. Ця відмінність виявляється і в акустичних характеристиках інтонації, і в характері синтагматичного членування, і в паузації мовленнєвого потоку» [Там само: 5]. Справді, спонтанне мовлення реалізується спрощеними фонетичними шаблонами, позаяк мовець зосереджується на предметі висловлення, а не на засобах його вираження. У цьому сенсі спонтанному мовленню не властиве суворе дотримання мовних норм — воно відбувається не усвідомлено й безконтрольно. Тоді як підготовлене мовлення, особливо читання, відбувається згідно з фонетичними та іншими мовними нормами — йому притаманна усвідомлена, контрольована чіткість артикулювання звуків та виразність інтонування синтагм і фраз.

Основний метод дослідження — експеримент, суть якого в перевірці висунутої гіпотези про те, що в українській мові після окремих лексикограматичних класів слів уживання пауз характеризується високою частотністю та є високоймовірним. Зміст експерименту полягає в пошуку в межах кожного аудіотексту пауз, вимірювання їхньої тривалості та фіксації належності до частини мови (іменник, дієслово, займенник, прикметник, прислівник, числівник, прийменник, частка, сполучник чи вигук) слів, що займають препозицію щодо пауз.

У кожному тексті паузи фіксували послідовно, а не вибірково. Паузою вважали зупинку в мовленні тривалістю понад 60 мс, оскільки

Рис. 1. Залежність частотності паузування від частиномовної належності передпаузних слів (підготовлене виразне мовлення)

коротші відрізки мовлення слухова система зазвичай не сприймає як перерву; вони трапляються здебільшого під час артикуляції проривних приголосних звуків — у мить перекриття повітряного потоку². До уваги не брали нетемпоральні паузи³ — зупинки у зв'язному мовленні, реалізовані без артикуляційної перерви.

Дослідження передбачає статистичний аналіз результатів експерименту та їх подальше опрацювання. Орієнтиром у підрахунках є частотність та ймовірність появи пауз після слів різної частиномовної належності. Частотність як величину визначали частиною від цілого (відсотком), ймовірність — статистичним розподілом значень відношень частин до цілого (докладніше — в описі результатів). Різниця між цими показниками полягає в тому, що частотність описує характер паузного членування мовлення безпосередньо в нашій експериментальній вибірці, тоді як ймовірність є статистичною величиною, яка дає змогу екстраполювати результати цього дослідження на інші тексти українського мовлення.

² На позначення паузи, що виникає як елемент творення проривних приголосних, інколи вживають терміни *стоп-пауза* й *артикуляційна пауза*.

³ Нетемпоральні паузи досягаються подовженням кінцевих складів, вокалізацією, вставними словами тощо. Їх ще називають заповненими паузами. Найчастіше такі паузи зумовлені хезитацією (вагання, пошук доречних слів).

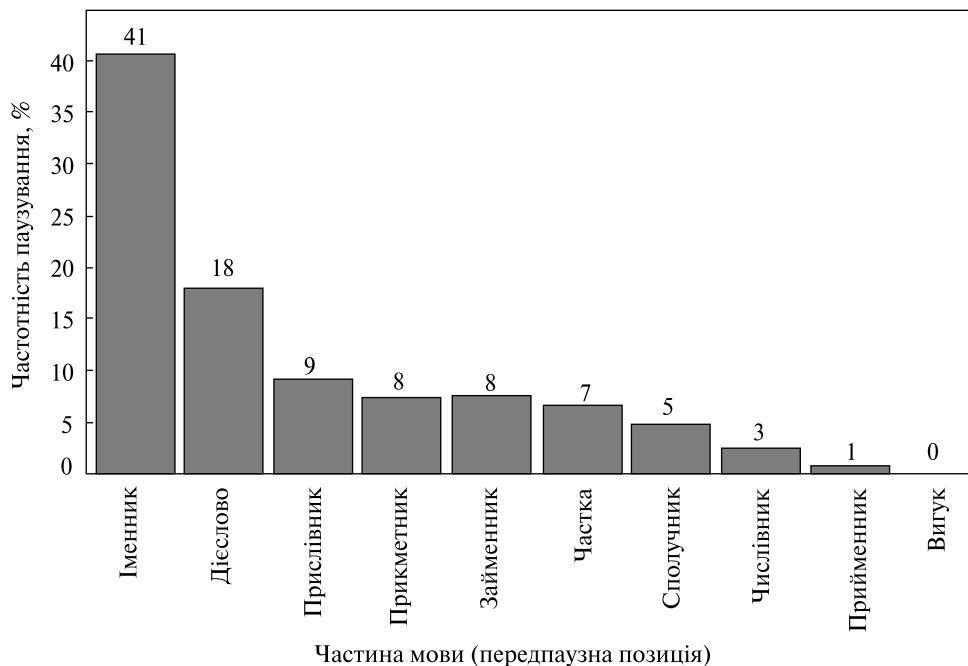

Рис. 2. Залежність частотності паузування від частиномовної належності передпаузних слів (спонтанне розмовне мовлення)

Підраховували також тривалість пауз, установивши середнє арифметичне значення та мінливість тривалості у вигляді коефіцієнта варіації ($\pm\%$), отриманого відношенням середнього квадратичного відхилення (показник розсіювання значень тривалості) до середнього арифметичного значення. Інформацію про тривалість пауз зафіксовано окремо для спонтанного розмовного й підготовленого виразного різновидів мовлення.

Загальний обсяг досліджених пауз і відповідно передпаузних слів — 300 (150 зі зразків спонтанного розмовного мовлення, 150 — із зразків підготовленого виразного мовлення). 9 текстів, кожен з яких представлено окремим мовцем, і 300 пауз — це статистично невелика вибірка даних. Отже, дослідження побудовано за принципом мінімального спостереження: отримані результати здатні засвідчити тенденцію й слугувати джерелом для подальших лінгвістичних інтерпретацій.

Вимірювання тривалості пауз виконано в програмному забезпеченні Sony Sound Forge, математичні підрахунки та побудову графіків — у MS Office Excel та SPSS Statistics.

Результати експерименту

1. Паузування в підготовленому (виразному) мовленні. Опрацювавши 4 зразки аудіотекстів підготовленого виразного мовлення, зокрема зафіксувавши місця розташування пауз у них, з'ясували, що мовлення членується на паузи найчастіше після іменників (53%) і дієслів (19%). Після слів інших частин мови паузи з'являються спорадично — частотність їхньої появи

не перевищує 10%. Після прийменників і вигуків пауз не виявили. Загальну картину локалізації пауз після слів різних частиномовних класів зображено на рис. 1.

2. Паузування в спонтанному (розмовному) мовленні. Дослідження розташування пауз у 5 зразках розмовного спонтанного мовлення виявило майже аналогічну до попередньої картину щодо залежності частотності паузування від частиномовної належності слів у позиції перед паузами (рис. 2).

Паузи після іменників (41%) і дієслів (18%) — найчастотніші. Після інших частин мови паузи — рідковживані. В аналізованих аудіотекстах не зафіксовано пауз після вигуків. Як бачимо, у розмовному мовленні порівняно з виразним частотність паузування після іменників трохи нижча, а після слів службових частин мови — дещо вища. Це вказує на те, що в непідготовленому розмовному мовленні локалізація пауз більш різноманітна (менш передбачувана), ніж у підготовленому виразному.

3. Ймовірність появи пауз в українському мовленні. На основі наведених вище характеристик частотності паузування з'ясуємо ймовірність зупинки мовлення після слів різних частин мови незалежно від стилю вимови. Із цією метою значення, які описують частотність появи пауз після слів усіх частин мови в 9 аудіотекстах, розташуємо в такому порядку, де показники мінімальної та максимальної частотності приймемо за загальний діапазон ймовірності, а показники, що відповідають середній частотності паузування у виразному й розмовному мовленні — за інтервал високої ймовірності появи пауз. Показники ймовірності визначаємо відношенням кількості зафіксованих пауз після слів кожної частини мови (відсотком частотності появи) до їх загальної кількості (100%).

Так, серед 9 аудіотекстів найменша частотність появи пауз, яку зафіксовано після іменників, відповідає 26%, а найбільша — 72%. Отже, констатуємо, що ймовірність паузування в позиції після іменників становить 0,26—0,72 (значення ймовірності отримали діленням 26% на 100% і 72% на 100% відповідно). Якщо в розмовному мовленні середня частотність

Таблиця 1. Показники ймовірності паузування після слів різних частин мови (min — мінімальна ймовірність, max — максимальна ймовірність, Q1 — середня ймовірність у розмовному мовленні, Q2 — середня ймовірність у підготовленому виразному мовленні)

Частини мови	min	Q1	Q2	max
іменник	0,26	0,41	0,53	0,72
дієслово	0,08	0,18	0,19	0,35
прислівник	0,03	0,08	0,10	0,13
прикметник	0,00	0,05	0,08	0,18
займенник	0,00	0,06	0,07	0,12
сполучник	0,00	0,01	0,09	0,2
частка	0,00	0,01	0,08	0,16
числівник	0,00	0,01	0,03	0,06
прийменник	0,00	0,01	0,00	0,03
вигук	0,00	0,00	0,00	0,00

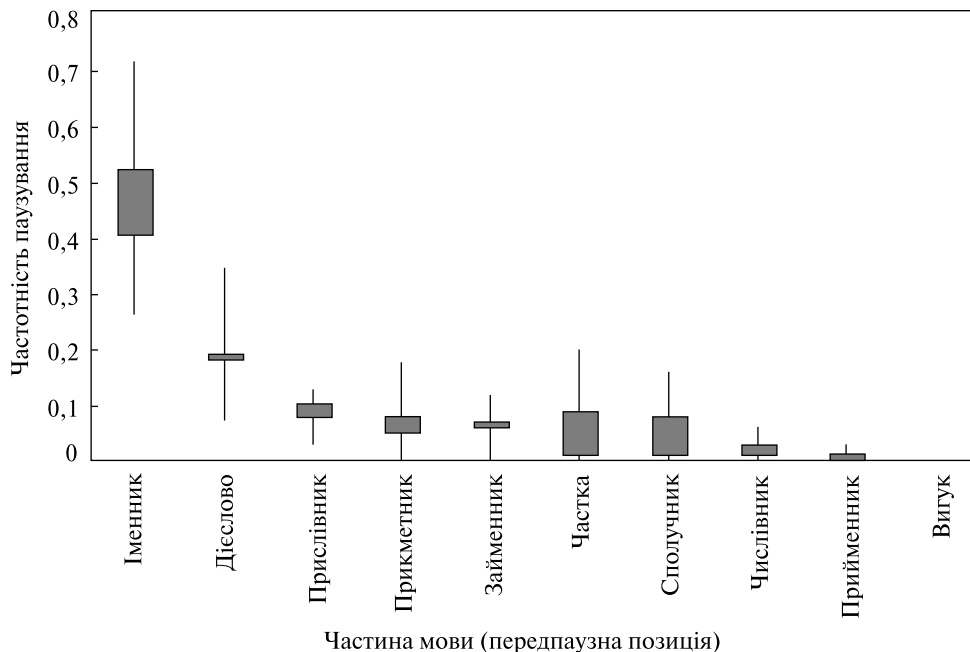

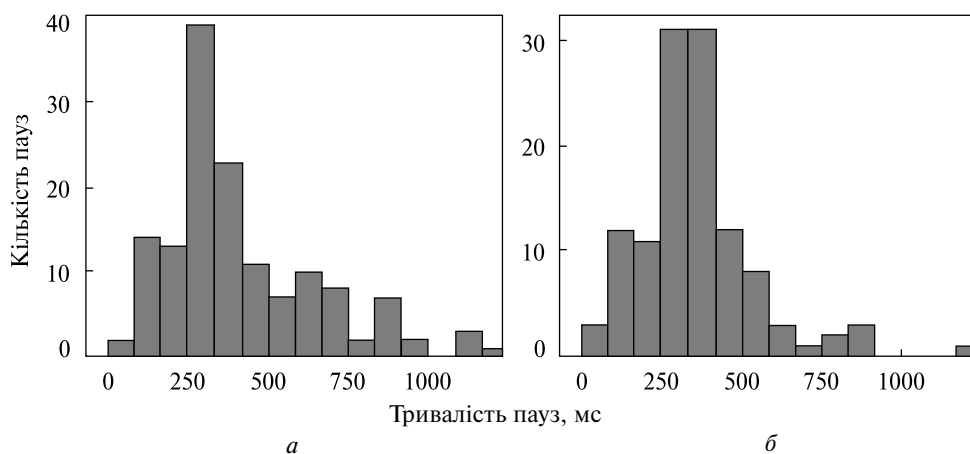
Рис. 3. Імовірність появи пауз після слів різної частиномовної належності в українській мові

зупинки артикулювання після іменників становить 41%, а у виразному мовленні — 53%, то маємо підстави констатувати, що висока ймовірність паузування після іменників дорівнює інтервалу від 0,41 до 0,53 (числові вираження ймовірності отримано аналогічно до попереднього прикладу).

У табл. 1 наведено описані щойно показники ймовірності паузування після слів різної частиномовної належності, а на рис. 3 зображено їхній розподіл у вигляді діаграми розмаху (так званого коробкового графіку).

Рис. 3 засвідчує, що ймовірність появи пауз після іменників яскраво домінує на тлі інших частин мови. Як бачимо, найбільш достовірний показник ймовірності близький до значення 0,5. Це означає, що в українській мові паузи після іменників розташовуються з ймовірністю один до двох (1 : 2), тобто висока ймовірність використання кожної другої паузи в мовленні після іменників. Імовірність паузування після слів будь-якої іншої частини мови значно нижча. Між іншим, ймовірність появи пауз після вигуків виявилася нульовою, однак наші результати коректно інтерпретувати так: паузи після службових частин мови, зокрема й вигуку, з'являються з ймовірністю $< 1 : 10$. Цікаво, що ймовірність вживання пауз після дієслів також низька ($\sim 1 : 5$), і в цьому сенсі, вважаємо, дієслово тяжіє радше до решти частин мови, ніж до іменників.

4. Тривалість пауз в українському мовленні. Оскільки підготовлене виразне й непередготовлене розмовне мовлення неоднакове за часокількісними характеристиками (загальний темп мовлення, локальний складовий темп, зумовлений логічним, емоційним наголошуванням тощо), то визначати середній показник значення тривалості пауз за всією експери-

Рис. 4. Розподіл пауз за тривалістю (*а* — підготовлене виразне мовлення, *б* — спонтанне розмовне мовлення)

ментальною вибіркою недоцільно. Тому схарактеризуємо тривалість пауз окремо для кожного з двох різновидів мовлення. До того ж, дані тривалості пауз у розмовному й виразному мовленні можуть слугувати корисною інформацією для пояснення розбіжності значень частотності / ймовірності паузування в них.

Згідно з обчисленнями середня тривалість пауз у підготовленому виразному мовленні становить $430 \text{ мс} \pm 60\%$; у розмовному мовленні — $355 \text{ мс} \pm 50\%$. Розподіл зафіксованих в експерименті значень тривалості пауз зображено на рис. 4.

Результати дослідження свідчать, що у виразному мовленні тривалість пауз довша, ніж у розмовному. Це ілюструють як середні значення тривалості пауз (мс), так і показники їх мінливості, тобто ступінь відхилення від середніх значень, виражений коефіцієнтами варіації (%). Прикметно, що значення тривалості пауз у розмовному мовленні фактично ідентичне тому, що фіксуємо у фаховій літературі — 365 мс [10: 18].

Не ставлячи спеціального завдання дослідити характер тривалості пауз залежно від тексту (мовця), під час дослідження склали аудиторське суб'єктивне враження, що в межах одного тексту тривалість пауз була подібною (повторюваною), отже, реалізувалася за певним індивідуальним авторським чи ситуативно / контекстно зумовленим шаблоном (наприклад, в одному з текстів чоловічого мовлення тривалість переважної більшості пауз була однаковою — близько 400 мс).

5. Результати нашого дослідження частково повторюють результати попереднього, виконаного на матеріалі діалектного мовлення. В обох випадках встановлено тенденцію найчастотнішої локалізації пауз після іменників і дієслів. Проте паузування після дієслів у діалектному мовленні відбувається частіше (фактично на рівні з іменниками), ніж у літературному. Однак з огляду на те, що обидва дослідження побудовано на принципі мі-

німального спостереження, то констатувати відмінність літературного мовлення від діалектного за відповідною ознакою було б некоректно.

Серед інших відмінностей діалектного й літературного мовлення — середня тривалість пауз: у діалектах паузи довші, ніж у літературній мові, а в межах літературної мови довші паузи характерніші для виразного мовлення порівняно з розмовним.

Загалом вивчення паузування в двох вимовних різновидах літературної мови дає змогу твердити, що незалежно від того, яким є мовлення — виразним (інтоноване читання) чи розмовним (спонтанне говоріння без чіткої інтонаційної виразності), частотність появи пауз після слів передпаузних частин мови майже однакова (відмінності є, проте вони несуттєві, до того ж можуть бути наслідком похибки експерименту). Це дещо не відповідає традиційному розумінню членування мовлення засобами паузації: «При читанні локалізацію пауз можна передбачити, оскільки їхня поява залежить від синтаксичної структури висловлення. У спонтанному мовленні розміщення пауз зовсім інше. Вони можуть виникати в різних місцях фрази, і передбачити їх неможливо» [2: 177].

Констатуємо, що в українській мові найбільш імовірне місце локалізації пауз — позиція після іменників. Фактично пауза є акустичним маркером іменників, оскільки після них зупинка в мовленні відбувається з високою імовірністю (1 : 2).

Те, що після іменників паузи з'являються частіше, ніж після будь-яких інших частин мови, не суперечить даним, установленим іншими дослідниками. Зокрема, А.Й. Багмут, І.В. Борисюк, Г.П. Олійник, вивчаючи паузування в спонтанному мовленні, фіксували, що серед двоконпонентних фонетичних слів паузами найчастіше закінчуються ті, що складаються з прийменника та іменника, рідше — частки *не* з дієсловом та прийменника з числівником [2: 100—102]. У синтагмах, незалежно від кількості у них слів, кінцеву передпаузну позицію займають зазвичай іменники. Наприклад, якщо синтагма складається з двох слів, то в позиції перед паузою вона вчетверо рідше закінчується дієсловами, прислівниками й займенниками, ніж іменниками, і фактично ніколи — прийменниками, частками чи сполучниками. Це саме можна твердити й щодо багатоконпонентних синтагм, які складаються з 3—5 фонетичних слів і фактично утворюють фрази: останній компонент, після якого слідує пауза, найчастіше є повнозначною частиною мови — зазвичай це іменник [2: 102]. Дослідники звертають увагу на те, що в довгих синтагмах фінальним передпаузним компонентом може бути сполучник, наголошуючи, що це суперечить принципам пунктуації, адже синтаксично сполучник корелює з наступною синтагмою [Там само].

Домінування в українській мові іменників у позиції перед паузами узгоджується з результатами інших досліджень, у яких констатовано, що в різних мовах слова цієї частини мови є чинником сповільнення мовлення — перед вимовою слів, що позначають об'єкти наративу, темп мовлення зменшується [16]. Цю залежність науковці кваліфікують як

універсальну для людського мовлення і пов'язують її з тим, що іменники активізують найбільшу кількість когнітивних процесів⁴ під час планування мовлення, унаслідок чого воно сповільнюється. Припускаємо, саме цим можна пояснити й результати нашого дослідження, якщо паузи вважати засобом сповільнення мовлення при вживанні іменників.

Інша причина частоті появи пауз після іменників зумовлена просодично-інтонаційними особливостями української мови. Адже відомо, що в українській мові, як і в інших слов'янських, просодичні наголоси (синтагматичні, фразові, логічні) найчастіше падають на кінцевий передпаузний елемент відповідних сегментів (синтагм, фраз), який займають зазвичай повнозначні частини мови. Просодичне виділення кінцевого слова пов'язане з тим, що на нього лягає «основна смислова вага вислову, ним озвучується найважливіше, найсуттєвіше в повідомленні» [1: 21]. Кінцеві слова в синтагмах і фразах виділяються не лише просодичним наголошенням, а й сповільненим⁵ темпом мовлення [2: 120]. Природно, що основну змістову частину мовлення реалізують іменники або інші повнозначні частини мови. Отже, маємо підстави зазначити, що просодично-інтонаційна організація мовлення сприяє локалізації іменників (рідше — дієслів чи інших повнозначних частин мови) у позиції перед паузами.

Зауважимо, що в різних текстах частотність паузування дуже коливається, зокрема, після іменників, спираючись на нашу вибірку аудіотекстів, паузи трапляються з частотою від 27% до 72%, після дієслів — від 8% до 38%. Широку варіативність частотності пауз після них зумовлюють лінгвістичні та фізіологічні чинники. Перші залежать передусім від синтаксичної структури текстів, другі — від індивідуальних особливостей мовлення, дикції, дихання. Утім, є й психолінгвістичний чинник, який, на нашу думку, може відігравати істотну роль у паузуванні, проте його не досліджено у фонетичних студіях з паузування. Ідеться про ефект передування (праймінг)⁶, пов'язаний з імпліцитною пам'яттю мовця, де паузування в конкретному тексті відбувається за моделлю паузування в перших фразах: що більше пауз вживається після іменників у попередніх фразах тексту, то вища частотність появи пауз після іменників у подальших фразах. Ефект передування в лінгвістиці найбільше вивчено на прикладі частотності вживання (повторюваності) лексем чи конструкцій; часто констатують, що саме іменники й дієслова є тими одиницями

⁴ Під когнітивними процесами розуміємо мозкову активність (інформаційну діяльність), пов'язану з вербалізацією мислення. Як свідчать окремі дослідження, мозкову активність, яку спричиняє взаємодія мови й мислення, зокрема перехід одних мисленнєвих актів до інших, можна фіксувати методом магнітно-резонансної томографії [18].

⁵ Цікаві спостереження наводить І.В. Борисюк [4: 95]: якщо сповільнення темпу мовлення в кінці фраз не відбувається, то його зазвичай компенсує довша тривалість пауз.

⁶ Термін (від англ. *priming effect*) поширений у когнітивній і соціальній психології та пов'язаний з інтерпретацією реакцій людини на стимули навколишнього середовища дією попередніх аналогічних чи подібних стимулів.

мови, які найчастіше реалізують цей ефект [15]. Попри те, що фонетичних досліджень, у яких було б доведено, що паузування в мовленні відбувається за шаблоном, формованим інтонацією перших його речень як найбільш прийнятний для окремого наративу чи комунікативної ситуації мовця, нам не відомо, проте ідея можливості такої залежності видається реальною. Припускаємо, що ефект передування в контексті паузації може виявлятися не лише щодо іменників і дієслів, а й слів будь-яких інших частин мови, відхиляючись в окремих випадках від встановленої нами тенденції.

Пояснення впливу частиномовної належності слів на використання мовленнєвих пауз видається неповним без урахування семантико-синтаксичних відношень. Саме в цьому вбачаємо перспективу подальшого вивчення зумовленості паузування граматичними чинниками.

Висновки

1. В українському мовленні паузи з'являються після будь-якої частини мови та найчастіше — після іменників, рідше — після дієслів. Це характерно як для спонтанного розмовного мовлення, так і виразного читання.

2. Системна причина появи пауз після іменників пов'язана з універсальною властивістю людського мовлення — сповільненням темпу іменниками, оскільки вони найбільше вимагають когнітивних зусиль під час планування мовлення. Це та причина, що може визначати локалізацію пауз поруч з іменниками в будь-якій мові. Водночас в українській мові паузуванню після іменників сприяють її особливості (характерні й для інших слов'янських мов). Ідеться про синтаксично зумовлену інтонаційну будову висловлень, у якій міжпаузні мовленнєві фрагменти (фонотакти, синтагми, фрази) зазвичай закінчуються іменниками, рідше — дієсловами та іншими повнозначними частинами мови, на які падає найбільше смислове навантаження висловлень.

3. Не після кожного іменника фіксуємо паузи, оскільки членування мовлення засобами паузації залежить від лінгвальних (сміслового, змістового, мовна структура тексту), фізіологічних (індивідуальність мовлення, дихання) та психолінгвальних чинників. Припускаємо, що ефект передування як психолінгвальний чинник може істотно впливати на паузування в мовленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багмут А.Й. Інтонаційна будова простого розповідного речення у слов'янських мовах. Київ, 1970.
2. Багмут А.Й., Борисюк І.В., Олійник Г.П. Інтонація спонтанного мовлення. Київ, 1985.
3. Багмут А.Й., Борисюк І.В., Олійник Г.П. Інтонація як засіб мовної комунікації. Київ, 1980.
4. Борисюк, І.В. Форми і функції інтонації українського спонтанного мовлення. Київ, 1990.
5. Вербич Н.С. Інтонація переконування в публічному мовленні. Луцьк, 2011.

6. Вербич Н.С. Пауза в науковому мовленні. *Культура слова*. 2013. № 79. С. 192—200.
7. Іщенко О.С. Паузація як просодичний корелят класу слів (на матеріалі мовлення українських діалектів). *Діалекти в синхронії та діахронії* (Київ, 23—24 травня, 2019). У друці.
8. Кобирина Г.С. Проблеми акцентологічної термінології. *Термінологічний вісник*. 2019. Вип. 5. С. 89—97.
9. Никифорова І. Про вплив часток на просодію німецького мовлення. *Матеріали науково-практичної інтернет-конференції «Дослідження та впровадження в навчальний процес сучасних моделей викладання іноземної мови: лінгводидактичні, методичні та міжнародні перспективи»* (Одеса, 18 березня, 2018). С. 184—187.
10. Типологія інтонації мовлення. Відп. ред. А.Й. Багмут. Київ, 1977.
11. Caldecott M., Czaykowska-Higgins E., Fortier K., Koch K., Leonard J., Lyon J. Pausing as a prosodic correlate of speech units in St'at'imcets (Lillooet Salish). *Canadian Acoustics*. 2018. Vol. 46 (4). P. 38—41.
12. Krivokapić J. Prosodic planning: Effects of phrasal length and complexity on pause duration. *Journal of Phonetics*. 2007. Vol. 35 (2). P. 172—179. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.wocn.2006.04.001>.
13. Lohmann A., Conwell E. Phonetic effects of grammatical category: How category-specific prosodic phrasing and lexical frequency impact the duration of nouns and verbs. *Journal of Phonetics*. 2020. Vol. 78. 100939 (Online early version). DOI: <https://doi.org/10.1016/j.wocn.2019.100939>.
14. Ordin M., Polyanskaya L., Laka I., Nespor M. Cross-linguistic differences in the use of durational cues for the segmentation of a novel language. *Memory & Cognition*. 2017. Vol. 45. P. 863—876. DOI: <https://doi.org/10.3758/s13421-017-0700-9>.
15. Scheepers C., Raffray C., Myachikov A. The lexical boost effect is not diagnostic of lexically-specific syntactic representations. *Journal of Memory and Language*. 2017. Vol. 95. P. 102—115. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jml.2017.03.001>.
16. Seifart F., Strunk J., Danielsen S., Hartmann I., Pakendorf B., Wichmann S., Witzlack-Makarevich A., de Jong N., Bickel B. Nouns slow down speech across structurally and culturally diverse languages. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2018. Vol. 115 (22). P. 5720—5725. DOI: <https://doi.org/10.1073/pnas.1800708115>.
17. Sorensen J.M., Cooper W.E., Paccia J.M. Speech timing of grammatical categories. *Cognition*. 1978. Vol. 6 (2) P. 135—153. DOI: [https://doi.org/10.1016/0010-0277\(78\)90019](https://doi.org/10.1016/0010-0277(78)90019).
18. Tseng J., Poppenk J. Brain meta-state transitions demarcate thoughts across task contexts exposing the mental noise of trait neuroticism. *Nature Communications*. 2020. Vol. 11 (1). 3480. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41467-020-17255-9>.
19. Wang C., Xu Y. Effects of part of speech: Primitive or derived from word frequency? *Proceedings of 8th Tutorial and Research Workshop on Experimental Linguistics* (Athens, June 19—23, 2017). P. 113—116. DOI: <https://doi.org/10.36505/ExLing-2017/08/0029/000331>.
20. Watson D., Breen M., Gibson E. The role of syntactic obligatoriness in the production of intonational boundaries. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*. 2006. Vol. 32 (5). P. 1045—1056. DOI: <https://doi.org/10.1037/0278-7393.32.5.1045>.
21. Wightman C.W., Shattuck-Hufnagel S., Ostendorf M., Price P.J. Segmental durations in the vicinity of prosodic phrase boundaries. *The Journal of the Acoustical Society of America*. 1992. Vol. 91 (3). P. 1707—1717. DOI: <https://doi.org/10.1121/1.402450>.

REFERENCES

1. Bahmut, A.Y. (1970). Intonational structure of a simple declarative sentence in Slavic languages. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
2. Bahmut, A.Y., Borysiuk, I.V. Oliinyk, H.P. (1985). Intonation in spontaneous speech. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
3. Bahmut, A.Y., Borysiuk, I.V., Oliinyk, H.P. (1980). Intonation as a manner for speech communication. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
4. Borysiuk, I.V. (1990). Intonation forms and functions in spontaneous speech of Ukrainian. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

5. Verbych, N.S. (2011). Intonation in persuasive speech of public discourses. Luts'k: Teren (in Ukr.).
6. Verbych, N.S. (2013). Speech pauses of scholarly discourses. *Kultura slova*, 79, 192—200 (in Ukr.).
7. Ishchenko, O.S. (2019). Pausing as a prosodic correlate of word classes (on dialects of Ukrainian). *Dialekty v synkhronii ta diakhronii* (Kyiv, May 23—24, 2019). In print (in Ukr.).
8. Kobyrnka, H.S. (2019). The problems of accentologic terminology. *Terminolohichniy visnyk*, 5, 89—97 (in Ukr.).
9. Nykyforenko, I. (2019). About the influence of particles on prosody of German. *Proceedings of the Internet conference "The investigation and implementation of modern teaching methods and approaches for studying and learning of foreign languages: linguodidactic, methodological and cultural prospects"* (Odesa, March 18, 2019). P. 184—187 (in Ukr.).
10. Bahmut, A.Y. (Ed.). (1977). Typology of speech intonation. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
11. Caldecott, M., Czaykowska-Higgins, E., Fortier, K., Koch, K., Leonard, J., Lyon, J. (2018). Pausing as a prosodic correlate of speech units in St'at'imcets (Lillooet Salish). *Canadian Acoustics*, 46 (4), 38—41 (in Eng.).
12. Krivokapić, J. (2007). Prosodic planning: Effects of phrasal length and complexity on pause duration. *Journal of Phonetics*, 35 (2), 172—179. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.wocn.2006.04.001> (in Eng.).
13. Lohmann, A., Conwell, E. (2020). Phonetic effects of grammatical category: How category-specific prosodic phrasing and lexical frequency impact the duration of nouns and verbs. *Journal of Phonetics*, 78, 100939 (Online early version). DOI: <https://doi.org/10.1016/j.wocn.2019.100939> (in Eng.).
14. Ordin, M., Polyanskaya, L., Laka, I., Nespor, M. (2017). Cross-linguistic differences in the use of durational cues for the segmentation of a novel language. *Memory & Cognition*, 45, 863—876. DOI: <https://doi.org/10.3758/s13421-017-0700-9> (in Eng.).
15. Scheepers, C., Raffray, C., Myachikov, A. (2017). The lexical boost effect is not diagnostic of lexically-specific syntactic representations. *Journal of Memory and Language*, 95, 102—115. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jml.2017.03.001> (in Eng.).
16. Seifart, F., Strunk, J., Danielsen, S., Hartmann, I., Pakendorf, B., Wichmann, S., Witzlack-Makarevich, A., de Jong, N., Bickel, B. (2018). Nouns slow down speech across structurally and culturally diverse languages. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 115 (22), 5720—5725. DOI: <https://doi.org/10.1073/pnas.1800708115> (in Eng.).
17. Sorensen, J.M., Cooper, W.E., Paccia, J.M. (1978). Speech timing of grammatical categories. *Cognition*, 6 (2), 135—153. DOI: [https://doi.org/10.1016/0010-0277\(78\)90019](https://doi.org/10.1016/0010-0277(78)90019) (in Eng.).
18. Tseng, J., Poppenk, J. (2020). Brain meta-state transitions demarcate thoughts across task contexts exposing the mental noise of trait neuroticism. *Nature Communications*, 11 (1), 3480. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41467-020-17255-9> (in Eng.).
19. Wang, C., Xu, Y. (2017). Effects of part of speech: Primitive or derived from word frequency? *Proceedings of 8th Tutorial and Research Workshop on Experimental Linguistics* (Athens, June 19—23, 2017). P. 113—116. DOI: <https://doi.org/10.36505/ExLing-2017/08/0029/000331> (in Eng.).
20. Watson, D., Breen, M., Gibson, E. (2006). The role of syntactic obligatoriness in the production of intonational boundaries. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 32 (5), 1045—1056. DOI: <https://doi.org/10.1037/0278-7393.32.5.1045> (in Eng.).
21. Wightman, C.W., Shattuck-Hufnagel, S., Ostendorf, M., Price, P.J. (1992). Segmental durations in the vicinity of prosodic phrase boundaries. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 91 (3), 1707—1717. DOI: <https://doi.org/10.1121/1.402450> (in Eng.).

Статтю отримано 02.03.2020

Oleksandr Ishchenko, Candidate in philology,
deputy director for research,
NASU Institute of Encyclopedic Research
3 Tereshchenkivska St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: ishchenko@nas.gov.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8910-111X>

THE EFFECT OF NOUNS AND VERBS ON PAUSING IN SPOKEN LANGUAGE

The study analyzes speech pauses of Ukrainian. The research material is the audio texts of spontaneous conversational speech of customarily pronunciation and intonation, as well as non-spontaneous (read) speech of clear pronunciation and expressive intonation. We show a robust tendency for high frequency of pauses after nouns. It suggests that pausing is like a predictor of nouns. The frequency of pausing after verbs is slightly lower. The probability of pause location after any another part of speech is much lower. Generally, pausing can be occurred after words of any grammatical category. These findings spread virtually equally to both spontaneous conversational speech and non-spontaneous speech (clear intonated reading).

The effect of nouns on pause occurrence may be caused by universal property of the human language. It is recently accepted that nouns slow down speech across structurally and culturally diverse languages. This is because nouns load cognitive processes of the speech production planning more as compared with verbs and other parts. At the same time, some Ukrainian language features also impact the pausing after nouns (these features are characteristic of other Slavic languages too). This is about a prosodic phrasing of Ukrainian according to that interpausal utterances usually are finalized by nouns (rarely by verbs or other principal parts of speech) which get most semantic load.

The pauses do not follow after each noun, because they can be exploited in the speech segmentation in depends on linguistic (linguistic structure of speech), physiological (individuality of speech production, breathing), and psycholinguistic factors. We suggest that the priming effect as a noun- and verb-induced psycholinguistic factor can significantly impact pausing in spoken language.

Statistical measures show the following: 430 ms $\pm$ 60% is the average pause duration of non-spontaneous clear expressive speech, 355 ms $\pm$ 50% is the average pause duration of spontaneous customarily speech. Thus, pauses of non-spontaneous speech have a longer duration than of spontaneous speech. This is indicated by both the average pause duration means (ms) and the relative standard deviation of pause durations ($\pm$ %).

Keywords: *expressive speech, spontaneous speech, phonetics, prosody, speech pauses, pausing, pre-pausal words, nouns, verbs.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.02.059>
УДК 811.161.2'374.2:46

І.А. КАЗИМИРОВА, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: kazymyrovai@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6309-0363>

ЛІНГВІСТИЧНИЙ ПРОФІЛЬ ДЖЕРЕЛА ЯК ТЕРМІНОГРАФІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ

У статті схарактеризовано джерела історичного словника лінгвістичних термінів. Для опису лінгвістичного джерела застосовано поняття «лінгвістичний профіль джерела», що використовуємо для фокусування дослідницької уваги на тих аспектах аналізованої праці, які важливі для вивчення еволюції мовознавчого терміна. Змодельовано лінгвістичний профіль праць І.Г. Верхратського. Аналіз лінгвістичних джерел за вказаними параметрами уможливорює дослідження історії лінгвістичного терміна в мовознавчому тексті з урахуванням його контекстуального оточення й багатства синтагматичних та парадигматичних зв'язків. Лінгвістичний профіль джерела є фактичною основою словникових статей історичних словників лінгвістичних термінів різних жанрів.

Ключові слова: лінгвістичний термін, історичний словник лінгвістичних термінів, лінгвістичне джерелознавство, профілювання, лінгвістичний профіль джерела, мовна особистість.

Історичний словник лінгвістичних термінів — це багатоаспектна комплексна термінографічна праця, покликана відтворити формальну й семантичну еволюцію мовознавчих термінів, функціонування терміна в тексті, роль мовної особистості у творенні й кодифікації лінгвістичних термінів тощо.

В укладанні термінологічного словника суттєвим етапом є підготовча робота — добирання термінологічного матеріалу з його первинною систематизацією. Тому постає питання вибору джерел лінгвістичних термінів. Охоплення в словнику значного хронологічного відтинку — із XVII ст. до середини XX ст. — дає можливість вивчати як мову епохи, так і її мовні уявлення, пропускаючи їх через сито сучасного наукового аналізу.

Цитування: Казимирова І.А. Лінгвістичний профіль джерела як термінографічний інструмент. *Українська мова*. 2020. № 2 (74). С. 59—73. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.02.059>

Розлогу характеристику джерел вивчення історії лінгвістичних термінів подав І.І. Огієнко в праці «Історія української граматичної термінології» [27]. Т.В. Баймут, який досліджував історію лінгвістичних термінів, про джерела їх вивчення писав так: «Питання про джерела можна вирішити по-різному: можна, наприклад, виходити з пам'яток лише граматичного характеру, наявних у конкретній мові (для одномовних словників), можна брати до уваги і не брати різні словники і, нарешті, максимально використати всі надійні писемні джерела східнослов'янських мов, рукописні та друковані» [1: 165]. Н.А. Москаленко, автор кількох розвідок з історії української лінгвістичної термінології [23; 24; 25], джерелами своїх праць вказала «1) граматики та граматичні праці XVI—XVII ст., що були поширені у східних слов'ян; 2) граматики української мови з кінця XVII ст. і до наших днів; 3) словнички української граматичної термінології; 4) найважливіші граматики української мови, під впливом яких створювалися граматики української мови та з яких поповнювалася українська граматична термінологія; 5) найважливіша література, в якій порушується питання про творення та впорядкування загальнонаукової і граматичної термінології» [24]. Зважаючи на час, коли було видано праці Н.А. Москаленко, до переліку не ввійшли багато джерел, використання яких не схвалювалося з огляду на державну політику зросійщення української мови, проте загальні настанови дослідниці можуть бути застосовані й сьогодні. Активізація історичних розвідок у царині лінгвістичної термінології відбулася лише в останні десятиліття; відповідно, до наукового обігу було введено нові джерела [13; 14; 15; 16; 17; 19; 20; 21; 34; 36; 37].

Отже, до джерельної бази вивчення еволюції лінгвістичної термінології української мови уводимо вторинні джерела, розподілені за такими групами: 1) граматики й підручники; 2) словники й енциклопедії; 3) монографії та наукові статті з лінгвістичної проблематики.

Щодо вибору джерел подамо короткий коментар.

1. Граматики української мови — узагальнювальна назва збірників, що містять статті з граматики. Хронологічно охоплено період із кінця XVI ст. (перші граматичні відомості трапляються в «Букварі» І. Федорова, 1564; у книзі «Кграмматыка словенська ѡзыка», Вільно, 1586, що була публікацією відомої рукописної статті «О осми частѣхъ слова»; «Адельфотеси», 1591; у праці Л. Зизанія «Грамматіка словенска», 1596) до 50-х рр. XX ст. — часу, коли українська лінгвістична термінологія переважно сформувалася. Граматики, видані після 50-х рр. XX ст., також проаналізовані в тих випадках, коли йдеться про сучасний стан терміна, історію якого розглянуто на матеріалі обраних праць. Важливими джерелами XVII ст. є «Грамматіки славенскиа правильное Сѣнтагма» М. Смотрицького (1619) та «Грамматыка словенская» І. Ужевича (1643). Початок XIX ст. ознаменований виходом у Петербурзі «Граматики малороссійскаго нарѣчія» О.П. Павловського (1818) — єдиної граматичної праці, виданої впродовж ста років на теренах підросійської України, через заборону російським урядом українського друкованого слова в школах та

офіційних установах. Увага до рідної мови та її граматичної будови посилювалася в західноукраїнських землях. Протягом 1822–1823 рр. у Галичині І. Могильницький написав «Граматику языка славено-русского», у передмові до якої аргументовано, на рівні тогочасної науки, довів самостійність української мови серед інших слов'янських мов.

До джерельної бази увійшли граматики, написані іншими мовами, — латинською («Грамматика слов'яно-українська» М. Лучкая, 1830); німецькою («Грамматика руської або малоруської мови в Галичині» Й. Левицького, 1834); польською («Грамматика руської мови» Й. Лозинського, 1846). У подальшому в Галичині опубліковано «Грамматику руського азыка» Я. Головацького (1849), «Граматику малоруського языка для шкіл парафіальних в Галиції» Т. Глинського (1845), «Граматику руського языка» М. Осадци (1862), «Методичну граматику языка малорусского» П. Дячана (1865), «Граматику руського языка» О. Партицького (1871), «Граматику руського языка для школь середныхъ» О. Огоновського (1889), «Методичну граматику руської мови» І. Огоновського та В. Коцовського (1894). Усі вони були орієнтовані на галицьку мовну практику.

Важливим джерелом вивчення історії української лінгвістичної термінології є «Руська грамматика» С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера (1893). Після революції 1905 р. з'являється кілька граматик української мови в Східній Україні: «Коротка грамматика української мови» П. Залозного (ч. 1–2, 1906–1913), «Коротка грамматика для школи» та «Українська грамматика для школи» Г. Шерстюка (ч. 1–2, 1907–1909; перевидання — 1917–1933), «Українська грамматика» Є. Тимченка (1907), «Грамматика українського языка» І. Нечуя-Левицького (ч. 1–2, 1914). Ці праці використовували тільки для домашнього навчання й самоосвіти, оскільки українські школи в Російській імперії були заборонені.

У 1907–1908 рр. виходить і «Украинская грамматика» А. Кримського, адресована учням старших класів гімназій та семінарій Придніпров'я, перший том якої є науковою розвідкою з української історичної фонетики, а другий том, у якому проаналізовано морфологію й синтаксис, є підручником.

Відкриття українських шкіл після 1917 р. зумовило появу нових граматик української мови. Вивчення цього періоду в історії мови й лінгвістичної термінології базуємо на таких працях: «Початкова грамматика української мови» О. Курило (ч. 1–2, 1917–1918), «Украинская грамматика» М. Грунського (1918), «Практична грамматика української мови» В. Сімовича (1918), «Коротенька практична грамматика української мови для дорослих» О.Н. Синявського (1918) та інших. Зауважимо, що не всі граматики удоступнені сучасному читачеві, тому цінними джерелами є «Галицькі граматики української мови першої половини ХІХ століття» М.С. Возняка (1911) та «Філологічні праці І. Могильницького» (1910), із яких можна скласти уявлення про відсутні сьогодні граматики І. Жуківського, Г. Паславського, Л. Слугоцького та І. Могильницького. Залучено до аналізу граматики інших слов'янських мов з огляду на їхній вплив на

українську лінгвістичну термінологію. До джерел увійшли також підручники для початкового навчання грамоти, Букварі 1845, 1861, 1871 рр.

2. Різні за обсягом словники — джерела вивчення історії лінгвістичних термінів, умовно розподіляємо за двома типами. І тип — словники граматичної термінології, видані в хронологічних межах аналізованого періоду («Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її» І.І. Огієнка, 1908; «Материалы к словарю грамматической терминологии восточно-славянских языков» Т.В. Баймута, 2014; «Правописний термінологічний словничок», 1921; «Російсько-український словник граматичних термінів» Ю. Грох-Грохольського, 1917; «Лингвистический словарь» Л.І. Жиркова, 1946), а також сучасні («Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів» С.Я. Ермоленко та ін., 2001; «Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни» у 4-х тт. А.П. Загнітка, 2012; «Словник лінгвістичних термінів» Є.В. Кротеви́ча, Н.С. Родзевич, 1957; «Українська ономастична термінологія (проект)» В.В. Німчука, 1966; «Зміни й доповнення в списку ономастичних термінів» В.В. Німчука, 1968; «Показчик давніх слов'янських філологічних термінів» В.В. Німчука, 1985; «Словарь лингвистических терминов» О.С. Ахманової, 1966; «Лингвистический словарь Пражской школы» Й. Вахека, 1964; «Словник лінгвістичних термінів» Д.С. Ганича, І.С. Олійника, 1985; «Лингвистический энциклопедический словарь», гол. ред. В.М. Ярцева, 1990; «Словарь лингвистических терминов» Ж. Марузо, 1960; «Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія» О. Селіванової, 2006; «Словарь славянской лингвистической терминологии», т. I, 1977; т. II, 1979; «Українська мова. Енциклопедія», 2007; «Опыт исторического словаря русской лингвистической терминологии» в 5-ти тт. М.Г. Булахова, 2002). ІІ тип — загальнономовні словники, які містять лінгвістичні терміни, що переважно належать до аналізованого періоду («Словник московсько-український» В. Дубровського, 1918; «Малоруско-німецький словар» С. Желеховського, 1886; «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського, 1924–1933; «Русско-малороссийский словарь» Є. Тимченка, 1897; «Опыт южнорусского словаря» К. Шейковського, 1861); сучасні — «Етимологічний словник української мови», 1982–2012; «Словник української мови» в 11 тт., 1970–1980 тощо.

3. Монографії та наукові статті з лінгвістичної проблематики представлено значною кількістю праць. Найголовніші з них — розвідки Т.В. Баймута, А.О. Білецького, Р.Ф. Брандта, С.К. Булича, І.Г. Верхратського, П.Г. Житецького, О.Б. Курило, Н.А. Москаленко, В.В. Німчука, І.І. Огієнка, І.С. Свенцицького, О.Н. Синявського, І.Д. Фаріон, Ю.В. Шевельова, В. Ягича та ін. Зауважимо, що тривалий час у мовознавстві замовчувався період українізації 20–30-х рр. ХХ ст. І лише останнім часом фахівці мають змогу ознайомитися з науковим доробком цього періоду завдяки Електронній бібліотеці «Культура України». Передусім вартий уваги «Показчик української мови: матеріали по 1929 р.» Л.Ф. Червінської, 1929–1930. Це бібліографічний опис наукових статей, серед

яких статті Л.А. Булаховського, М.С. Грушевського, Б.Д. Грінченка, А.Б. Кримського, О.Б. Курило, І.І. Огієнка, М.П. Перегінця, О.Н. Сиявського, В.І. Сімовича, М.Ф. Сулими, Є.К. Тимченка та ін. У бібліотеці є також повнотекстові варіанти статей провідних українських мовознавців того періоду; їх також використано в підготовці словника як джерела лінгвістичних термінів.

Для опису лінгвістичного джерела історичного словника лінгвістичних термінів оперуємо поняттям «лінгвістичний профіль джерела». Процес концептуалізації як когнітивний механізм формування смислів спирається на низку мовленнєвих операцій, які людина застосовує у використанні мови. Визначальним у сприйнятті інформації є феномен спрямованості уваги, який має кілька позначень у когнітивній лінгвістиці: *висвітлювання, перспективізація, профілювання, фокусування* (Дж. Лакофф, Дж. Тейлор, Ч. Філмор, Р. Ленекер) [29: 92].

Мовна концептуалізація когнітивної операції профілювання базована на тезі про те, що людина має когнітивну здатність сприймати, інтерпретувати й описувати одну й ту ж референтну ситуацію по-різному, використовуючи різні мовні засоби. Це відбувається завдяки тому, що з усього обсягу інформації людина обирає ту, яка для неї в цей момент найбільш важлива й значуща. Для опису перцептивного зв'язку між об'єктом фокусування й рештою перцептивного поля застосовують терміни *фігура і фон*, відношення між якими вперше описано данським гештальт-психологом Е. Рубіном.

Поняття лінгвістичного профілю джерела використовуємо для фокусування дослідницької уваги на тих аспектах аналізованого джерела, які важливі для вивчення еволюції мовознавчого терміна, тобто на таких вузлових моментах: І. «Зовнішня» критика джерела. 1. Час створення джерела. 2. Місце створення джерела. 3. Історико-культурна та мовна ситуація в регіоні створення джерела. 4. Автор джерела, його вік, освіта, світоглядні позиції тощо. 5. Мотиви та обставини створення джерела. 6. Оцінка джерела в мовознавчих працях. 7. Праці, які лягли в основу аналізованого джерела. ІІ. «Внутрішня» критика джерела. 1. Повнота охоплення мовних ярусів. 2. Терміни на позначення мовознавчих понять, їхня ієрархічна організація. 3. Орієнтація автора на питому українську / запозичену лексику на позначення мовознавчих понять. 4. Особливості вживання лексичних одиниць на позначення мовознавчих понять у тексті джерела, їхня парадигматика й синтагматика.

У разі, якщо використовуємо як джерела кілька праць одного автора, укладаємо лінгвістичний профіль праць автора (ілюструємо такий профіль на прикладі аналізу праць І.Г. Верхратського).

Лінгвістичний профіль наукових праць І.Г. Верхратського

Праці: «В справі народного язика» (1874); «Кілька слів о словарі О. Партицкого (1875)»; «Одвіт О. Партицкому на его замітку, вимірену против статьи: «Кілька слів о словарі О. Партицкого» (1876); «Знадоби до слова-

ря южноруського» (1877); «Замітка на одвіт п. Партицького» (1894); «Знадоби до пізнання угорско-руських говорів. Словарець» (1899); «Про говор галицьких лемків» (1902); «Злобні видумки д-ра Івана Франка» (1907); «Говір батюків» (1912); «Наша правопись» (1913); «Неможливі пуризми» (1913).

І. «Зовнішня» критика джерела / праць автора.

1. [Час створення джерела / праць]. 1874–1913 рр.

2. [Місце створення джерела / праць]. Галичина.

3. [Історико-культурна та мовна ситуація в регіоні створення джерела / праць]. Автор характеризує тогочасну мовну ситуацію так:

«Я вже вчасно як ученик нормальних і низших гімназійних клас пізнав декотрі утвори галицьких народних писателів і, мимо пануючого в тім часі мерзкого язичя, я їх полюбив. Та любов ширшала, коли то зачали виходити “Вечерницъ”, а від часу, коли то прочитав Шевченка (вид. з р. 1860) і кілька інших українських діл (Котляревського, Куліша, М. Вовчка і других), я пламенно обняв рідний язык, але з жалем помітив я, що мимо одборности языкової українських писателів, руска термінологія слаба і неvistарчаюча» [3];

«З термінологію [зоологічною. — І. К.] я мав з почину великий клопіт. Старався писати по народному, але багато термінів мені не доставало. Отож я помагав собі словарцем російским Шмідта, який іменно тоді був у нас дуже в моді» [Там само];

«Збираючи пильно <...> пісні людові і всякі терміни людові, я розширив свою дійність і занявся загалом рускою термінологією, котра була в дуже жалкім стані. Народовці були горячими прихильниками Шевченка, горячими прихильниками народного слова, та на жаль в термінології були слабкі; в їх бесіді тяжко значилася «староруська», язичарська гаканина, котру вправді ненавиділи, але від неї не могли зовсім слобонитись так, що в початку язык народовців від язичя «старорусинів» майже лише правописею розличався. Я кожне слово перевірявав і старався в людових говорах найти одвітні слова. Перші студії людової галицької бесіди я чинив в околиці мого рідного села, в Більчи золотім коло Заліщик, в Зарубинцях і Пізнанці коло Тернополя і в близшій околиці Львова. Як сказано, я розширив своє діланє загалом на наш язык літературний, хоть головнo таки я займався природною історією. Те все було для мене неvistарчаючим. Тому почав я збирати вирази і назви природописні між людом і переконував, що раз більше, що у нашого люду бесіда богата, що термінологія природописна повинна з жерела людового черпати і на тій підставі розвивати ся» [Там само];

«Доселі так вело ся у народовців, що на термінологію не дуже зважано, терміни брано по найбільше з польського або російського, і зовсім тим вдоволялися; в ряди годи лучало ся подибати якийсь термін руский (український). Тепер зовсім инакше; іменно термінологія і номенклатура природної історії основана на виразах і назвах в наших говорах а так сотворено ні від кого не зичену, нашу, питоменну термінологію і номен-

клятуру. Та все єдино тільки для нас може мати вагу. Чим більше розвиває ся знанєє языка, тим зовсім природно мої з люду взяті слова або на людовій основі утворені вирази стають загально народними. Розуміє ся, відшукати свої вирази в рідній бесіді єсть обовязком люблячого рідний язык, але я далекий від того, щоби уважати се діло чимсь великим і славним» [Там само].

4. [Автор джерела / праць, його вік, освіта, світоглядні позиції тощо]. Іван Григорович Верхратський (псевдоніми — Любарт Горовський, Любарт Співомір Лосун, Подоляк, Щипавка) (24 квітня 1846 р., с. Більче-Золоте, нині Борщівського р-ну Тернопільської обл. — 29 листопада 1919 р., Львів) — український галицький натураліст, педагог, мовознавець, письменник, громадський діяч, дослідник мови та фольклору лемків. Автор приблизно 200 друкованих праць. Заклав підвалини української наукової термінології. 1868 р. закінчив філософський (за даними «Української Радянської енциклопедії» — філологічний) факультет Львівського університету та природничі курси в Кракові (1874 р.).

«Хотячи працювати для народу, я обрав собі скромну, а вимагаючу великої праці пайку: дослідження і розвивання рідного языка» [8: 12]; «бесіда гірняків заховала нам не один вираз древній, старинний, а збирання таких виразів має найбільшу вагу, бо, ніде правди діти, вони чимраз більше витісняються словами народними» [7: 1]; «декотрі вирази можуть стати корисними для пізнання світогляду нашого люду» [3: 16]. У статті на позначення української мови вжито словосполучення «руський язык», «малоруський язык», оскільки І. Верхратський зазначає: «Наш люд в Галичині, на Буковині і в Угорщині називає себе Русинами, Руснаками, руськими людьми, а свою віру називає прямо «руською», відтак «назва українці для галичан буде провінціоналізмом» [18: 22, 433];

«критика наукова не зважає на особистість, а тільки на правду», «часпора зняти полуду з очей» [6: 4];

«Для обміну словесного необхідно прийняти в головному один говір. Язык літературний може уважатись головною рікою, котру заселяють наріччя — ніби притоки. У літературнім язиці треба завести повну однастайність у формах. Усі слова народні становлять принаймні лексичне багатство языка. Однак щодо уживання слів місцевих, мусить бути — так сказати — якийсь регулятор щодо форм: які вживати, які — ні» [4: 495];

«суміш мов, яка процвітає, <...> — це мовне партацтво» [6: 40].

5. [Мотиви та обставини створення джерела / праць]. Розкрито в кожній конкретній праці.

6. [Оцінка джерела / праць у мовознавчих колах]. «Кращий знаток української діалектології» [30: 157]; «збираючи слова народні понад 30 років між нашим людом, він знає їх велику силу» [28: 37]; «Про діалект галицьких лемків. Внесок до слов'янської філології» — І. Франко вважає, що це «дуже цінна спеціальна праця» [31: 22]; «численні діалектологічні праці І. Верхратського є «дилетанськи-безпорадними описами» [35: 72]; Праці дослідника мають «історико-пізнавальне значення» [32: 68]; «Іван

Верхратський в історії української мови — це загальновизнаний діалектолог та лексиколог, відомий громадський діяч Галичини, знаний просвітитель і будитель культурно-національного життя свого краю, великий патріот, який завжди залишався вірним своїм переконанням» [22: 140].

7. [Праці, які лягли в основу аналізованих розвідок]. Науковим підґрунтям його роботи є великий фактичний матеріал та численні зразки народної бесіди, а це — «надійний матеріал для характеристики говору» [26].

II. «Внутрішня» критика джерела / праць.

1. [Повнота охоплення мовних ярусів].

2. [Терміни на позначення мовознавчих понять, їхня ієрархічна організація]:

«Кулішівка» [9: 10], 1. *надеж* [Там само: 32], *nominat. sing.* [2: 17], *акцент* (сучасн. *наголос*) [11; 2: 7], *аористи: писаў-бы-м* [2: 139], *безпідметові речення так звані* [Там само: 154], *бесіда зависіма або ускісна* [Там само: 147], *будущик* [Там само: 9], *будущик стану дійного* [12: 5], *будущник* [2: 142], *викличники* [Там само: 163], *вимет голосівки* [12: 19], *відсаджені поняття (abstracte Begriffe)* (сучасн. *абстрактні поняття*) [2: 10], *відтінок значіння* [4], *встав голосівок* [12: 19], *всув голосівок* [Там само: 18], *всувне л* (сучасн. *л-епентетикум*) [Там само: 3], *втрут голосівки* [Там само: 18], *глагол* [10: 18], *глагол довершений* [2: 142], *глагол недовершений* [Там само: 142], *глагол неперехідний (verba intransitiva)* [Там само: 10], *глагол помічний* [4], *глаголи (verba)* [2: 131], *глаголи многократні (verba iterativa)* [Там само: 19], *глаголи неперехідні* [Там само: 110], *глаголи частливі (verba iterativa)* [Там само: 37], *говор* [4], *говори* [9: 20], *голосівка* [2: 23; 9: 10, 20], *голосівка назвучна: воко, вовес* [12: 2], *голосівки* [2: 5], *голосівочня (Vocalismus)* [12: 9], *гортанні к, г, ґ, х* [2: 71], *гражданка* [9: 3], *граматик* [11], *граматика* [10: 3; 12: 9; 9: 10], *граматикарь* [4], *граматичні форми* [9: 16], *давноминуви́к стану дійного* [2: 142], *дайник (dativus)* [Там само: 115], *дайник приналежностний* [Там само: 157], *деклінація* [Там само: 7], *дієприложник: пахнячий* [Там само: 110], *дієслово, глагол* [10: 20], *другий надеж* [Там само: 18], *енклітичний дайник си (сі) служить для узагальнення поняття: де-сі, коли-сі* [2: 14], *заіменник* [Там само: 8; 9: 30], *заіменник зворотний (pr. reflexivum)* [2: 128], *заіменники (Pronomina)* [Там само: 126], *заіменники відносні (pr. reflexiva)* [Там само: 128], *заіменники вказні (pr. demonstrativa)* [Там само: 127], *заіменники личні (pr. personalia)* [Там само: 126], *заіменники неопределені (pr. indefinita)* (Там само: 128), *заіменники определені (pr. definita)* [Там само: 128], *заіменники питальні (pr. interrogativa)* [Там само: 128], *заіменники привласні (pr. possessiva)* [Там само: 127], *закінчення* [9: 22], *замкнені склади* (сучасн. *закриті*) [Там само: 19], *заник голосівок* [12: 19], *заник суголосок (Schwund von Consonanten)* [2: 82], *занікування* (сучасн. *негація*) [Там само: 155], *зворотня* (сучасн. *фразеологія*) [10: 8], *звук* [9: 10], *звучні суголоски* [Там само: 2: 88], *звучня (Lautlehre)* [Там само: 23; 12: 9], *здвоєне суголосок (Consonantenferdoppelung)* [2: 79], *зложенє (Composition)* [Там само: 102], *зложений приіменник* [Там само: 160], *зложені пні іменні (Componirte Nominalstämme)* [Там само: 101], *зложенія* (сучасн. *основоскладання*) [Там само: 11], *зло-*

ження [12: 39], значіне лексикальне [4], значіня слова [10: 7], знеподобнене (сучасн. дисиміляція) [12: 22], знеподобнене суголосок (*Dissimilation der Consonanten*) [2: 78], зовник (*vocativus*) [Там само: 115], зовник [Там само: 10], іменяк (*nominativus*) (сучасн. наз. відм.) [2: 4, 7, 61, 115; 9: 31], іменяк числа многого [12: 3], кирилиця [9: 3], кляса *V* (дієслова) [Там само 2: 8], кованя слів [10: 8], корінь [11], корінь слова [10: 5], ладня слів (сучасн. синтаксис) [2: 13], лексикальний (сучасн. лексичний) [10: 4], лексикарь [4], лице 1 [2: 8], лице 3 [Там само: 8], лінгвіст [4], минувший час [2: 160], минувшик [Там само: 9], минувшик стану дійного [12: 5], містник (*locativus*) (сучасн. місцевий відмінок) [2: 7, 115], многе число [Там само: 7], наголос (*Accent*) [Там само: 56; 12: 20], наголос сталий [2: 6], названя місцевини [9: 9], назвище (сучасн. прізвище) [Там само: 9], назвучне *о* [2: 35], накінчик (сучасн. закінчення) [Там само: 119], наросток [9: 46], наросток теперішниковий [2: 140], наросток уменшительний [12: 37], неопреділеник (*Infinitivus*) (сучасн. інфінітив) [2: 9, 138], нові слова [10: 5], одличник (*Superlativ*) [2: 11], падеж [9: 18], падежня (наука про падежі *Casuslehre*) [2: 154], пень [Там само: 7], пень містоименний [11], передставка *в* [2: 35], представне *й* [Там само: 36], переємник (*accusativus*) (сучасн. знах. відм.) [Там само: 10, 115], переливний звук (сучасн. у-нескладове) [Там само: 4], переставка суголосок (*Consonantenversetzung*) [Там само: 89; 12: 3], підмет граматичний [2: 154], підмет логічний [Там само: 154], підмет неопреділений [Там само: 145], плавні *л, р* [Там само: 60], пнетвір (*Stammbildungslehre*) [Там само: 90; 12: 3], повельник (сучасн. наказовий спосіб) [2: 4], повельникові форми (сучасн. форми наказового способу) [Там само: 5], повноголосе [Там само: 54; 12: 18], повноголосе вторичне [12: 18], полонизм [4], польонізм [9: 13], понебні *й, ч, ж, ш* [2: 65], порівнальник (*Comparativ*) (сучасн. форма ступеня порівняння) [Там само: 11], порівняльник приложників [12: 38], правопись етимологічна [9: 5], правопись фонетична [Там само: 10], правопись шкільна [Там само: 5], предмети неживучі [2: 8], прибавка голосівок [12: 19], прибавка суголосок (*Zusatz von Consonanten*) [2: 80; 12: 27], придихове *г* [2: 35], приложник [Там само: 8], приложникове закінчення [9: 22], присловник [2: 12], прихвальна частиця [11], причасник (дієприсловник) [2: 9, 138], причасник минувшика дійного стану [Там само: 138], причасник приложниковий [Там само: 144], причасник теперішника стану страдного [Там само: 138], причасник теперішного часу [Там само: 140], причастіє минушого часу на *в, ла, ло* [4], провинціоналізм [Там само], реченя условне [2: 147], рід женський [9: 32], рід мужеский [Там само: 32], рід середний [Там само: 32], рідник (*genitivus*) [2: 7, 115], рідник многостний [Там само: 154], рідник недостатний [Там само: 154], рідник часовий [Там само: 155], рідник частний [Там само: 155], рідник якостний [Там само: 155], річня (сучасн. фразеологізм) [Там само: 13], рядовик (*Positiv*) премудрий [Там само: 11], синонім [4], сичні *с, з, ц* [2: 61], склади отверті [9: 30], склоненє суцників (*Declination der Substantive*) [2: 115], слова виведені (*vocabula derivata*) [Там само: 18], слова збірні [Там само: 10], слова зложені [12: 38], словар [10: 3], словар повний [Там само: 4], словар приручний [Там само: 4], словарець [Там само: 21], словарчик [12: 7],

словня (*Wortbildungslehre*) (сучасн. лексика) [10: 5; 2: 17], слово зложене: жовтобрюх [2: 15], слово льокальне [11], слово людове [9: 45], словолад (*Syntaxlehre*) [2: 143; 12: 3], словострой [2: 13], словотвір (*Wortbildungslehre*) (сучасн. словозміна, формотворення) [Там само: 115; 12: 42], сполучник [12: 85], сполучник допустний [2: 145], сполучник супротивний [Там само: 14], сполучник умовний [Там само: 145], сполучник часовий [Там само: 145], сполучники [Там само: 162], сполучники допустні: хоц [Там само: 162], сполучники заключні: ото-ж [Там само: 162], сполучники звязкові [Там само: 162], сполучники намірні: аби, жеби [Там само: 162], сполучники пояснювальні: же, ож [Там само: 162], сполучники порівнятельні [Там само: 162], сполучники причинні [Там само: 162], сполучники роздільні [Там само: 162], сполучники супротивні [Там само: 162], сполучники умовні [Там само: 162], сполучники часові [Там само: 162], стан дійний [Там само: 9], стан страдний [Там само: 9], стройня поздогадна — коли підмет в однині, а присудок у множині (моя родинонька, походьтеся ку мне) [Там само: 144], стяганє і випад складів [12: 19], стягнена (зложена) форма [9: 32], стягнення глаголів (кує = ке) [2: 6], суголоски (сучасн. приголосні) [9: 10, 18, 20], суголоски глухі [2: 5, 88; 12: 3], суголоски звучні [2: 5], суголосня (*Consonantismus*) [Там само: 59], суголосочня (сучасн. консонантизм) [12: 21], суцник [2: 7], суцник глагольний [10: 18], суцники [9: 17], суцники вменшительні [2: 10], суцники женські [9: 17], суцники женського рода [Там само: 18], суцники збірні (*collectiva*) [2: 99], творник (*ablativus*) [Там само: 7, 115], творник обмежний [Там само: 159], творник орудний (*ablativus instrumenti*) [Там само: 14, 159], творник путевий [Там само: 159], творник часовий [Там само: 159], теперішник [Там само: 8, 131], теперішник повістний (повіствующий *praesens istoricum*) [Там само: 147], термін [10: 21], третій падеж [2: 7], уковані вирази [10: 8], уподобненє (сучасн. асиміляція) [2: 38], уподобненє суголосок (*Assimilation der Consonanten*) [Там само: 78; 12: 27], ускісний падеж (сучасн. непряний відмінок) [2: 4], умовник давноминувшика (*Plusquamperfectum*) [Там само: 139], філологія, фільольогія [9: 22], фільольог [11], флексия [2: 7], фонетика [9: 17], форма повельникова [2: 146], форми вменшительні приложників: меншкый, старшкый [Там само: 12], форми вменшительні при словників [2: 12], форми глагольні [Там само: 140], форми неповноголосні [Там само: 6], форми повноголосні [Там само: 6; 9: 54], форми спрягання [12: 4], частица (сучасн. частка) [2: 7], частиця [Там само: 12], частиця заперечна [2: 163], частиця питальна [Там само: 163], частиця порівняльна [Там само: 161], числівник умножний [Там само: 8], числівники (*Numeralia*) [Там само: 129], числівники дробові (*n. proportionalia*) [Там само: 131], числівники дробові [Там само: 8], числівники збірні (*n. collectiva*) [Там само: 131], числівники збірні [Там само: 8], числівники неопреділені (*n. cardinalia*): кус, мнього [Там само: 131], числівники неопреділені [Там само: 8], числівники основні (*n. cardinalia*) (сучасн. кількісні) [Там само: 129], числівники порядкові (*n. ordinalia*) [Там само: 130], числівники роздільні [Там само: 8], числівники умножені (*n. multiplicativa*): двоякый [Там само: 131], число двоїне [Там само: 122], число єдиничне (*numerus singularis, еднота*) [Там само:

115], *число многе* (*numerus plularis*, *многога*) [Там само: 115; 9: 31], *чужі слова* [9: 20, 26], *язик* [10: 3; 9: 3], *язик літературний* [4], *язик літературний* [2: 15], *язик народний* [9: 54], *язик староруский* [Там само: 55], *язикознавство* [2: 20], *язиче* [9: 56].

У працях представлено мовознавчу термінологію всіх мовних рівнів.

4. [Орієнтація автора на питому українську / запозичену лексику на позначення мовознавчих понять]. І.Г. Верхратський уживає питомі терміни, зрідка супроводжуючи їх німецькими чи латинськими відповідниками. Учений вважає, що не варто змішувати шкільну й наукову термінологію. У шкільній переважають українські номінації, в науковій — запозичені: «В шкільних книжках *vocales* звуться “самозвуки” а *consonantes* “шелестівки”. Розумієся, що в школі повинні ті терміни вживатися, які знаходяться в приписаних книжках. Поправляти ті терміни перед учениками єсть зовсім неодвітно. Ми пишемо тут не книжку шкільну, тож позволимо собі що до тих термінів на слідує мізкування. Єсли прийнято “самозвуки” на *vocales*, то опоруч на *consonantes* було б “созвучні”. Та великі поступники не допускають слова звук, а лише “згук, гук”. <...> *Consonantes* названо “шелестівки”. Шелест значить *Rauschen*, *Sausen*. Руский термін повинен предся бути такий, щоби означав вірно річ» [9: 19–21].

«Живе слово народа — се ріка величава текуща з жерел глибоких, котра запони не знає; трище вона свіжими струями, а не раз — розумієся по упливі віків — значно удаляєся від прежнього свого русла. Та все-ж заперечити не дасться, що словар і граматика по можності вірно унявши язик в тій стадії, в якій він находитися, значну діють прислугу самому язику, становляться його регуляторами благодатними» [10: 3].

5. [Особливості вживання лексичних одиниць на позначення мовознавчих понять у тексті джерела / праць, їхня парадигматика й синтагматика]. Широко вживані варіанти термінів (ономасіологічні, графічні, словотвірні, морфологічні); авторські терміни (*суголоски*, *суголосня*, *суголосочня*) тощо.

Поданий у статті лінгвістичний профіль джерела дає змогу провести первісну систематизацію мовного матеріалу, представленого в аналізованих працях І.Г. Вернадського, а також увиразнити світоглядні позиції вченого в науковому й історико-культурному контекстах.

Аналіз лінгвістичних джерел за вказаними параметрами уможливає дослідження історії лінгвістичного терміна в мовознавчому тексті з урахуванням його контекстуального оточення й багатства синтагматичних та парадигматичних зв’язків. Лінгвістичний профіль джерела / праць є фактичною основою словникових статей історичних словників лінгвістичних термінів різних жанрів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баймут Т.В. Історичний словник української граматичної термінології (автореферат). *Вибрані наукові праці*. Ніжин, 2014. С. 163–172.
2. Верхратский И. Про говор галицких лемків. Львів, 1902.
3. Верхратский И. Немоżliві пуризми. *Збруч*. 1913. URL: <https://zbruc.eu/node/13516>.

4. Верхратський І. В справі народного язика. *Правда*. 16 (28) серпня. Львів. 1873. С. 495–499.
5. Верхратський І. Знадоби до пізнання угорско-руських говорів. Словарець. *Відб. із Записок НТШ*. Т. 27–30. Львів, 1899.
6. Верхратський І. Одвіт О. Партицкому на его замітку, вимірену против статьи: «Кілька слів о словарі О. Партицкого». Львів, 1876.
7. Верхратський І. Знадоби до словаря южноруського. Львів, 1877.
8. Верхратський І. Злобні видумки д-ра Івана Франка. Львів, 1907.
9. Верхратський І. Наша правопись. Львів, 1913.
10. Верхратський І. Кілька слів о словарі О. Партицкого. [Львів], 1875.
11. Верхратський І. Замітка на одвіт п. Партицкого. *Дѣло*. 1894. URL: <https://zbruc.eu/node/94521>.
12. Верхратський І. Говір батьків. *Збірник Філологічної секції НТШ*. Т. 15. Львів, 1912.
13. Горда О.М. Становлення та розвиток словотвірної термінології в галицьких шкільних граматиках української мови (друга пол. XIX — поч. XX ст.): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 2016. 353 с.
14. Захарчин В.В. Українська мовознавча термінологія кінця XIX — початку XX століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1995. 26 с.
15. Кацімон О.А. Теоретичні і практичні аспекти діяльності українських мовознавців на Буковині в кінці XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Чернівці, 2010. 20 с.
16. Козелко І.Р. Лінгвістична термінологія В. Сімовича в контексті граматик кінця XIX — першої половини XX століття: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 2019. 277 с.
17. Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині: монографія. Івано-Франківськ, 2014.
18. Лосун. Замітки язикові. *Зоря*. Львів, 1892. Ч. 24. С. 472–474. URL: <https://zbruc.eu/node/57539>.
19. Мамчич І.П. Мовознавча спадщина Василя Чапленка: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Дніпропетровськ, 2002. 22 с.
20. Медведь О.В. Українська граматична терміносистема (історія та сучасний стан): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2001. 17 с.
21. Микитюк В.І. Літературна і наукова спадщина О. Огоновського: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01. Львів, 1995. 19 с.
22. Микитюк О. Іван Верхратський — діалектолог. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. 2004. Вип. 34. Част. II. С. 137–141.
23. Москаленко Н.А. Из истории украинской грамматической терминологии: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02. Киев, 1955. 366 с.
24. Москаленко Н.А. Нарис історії української граматичної термінології. Київ, 1959.
25. Москаленко Н.А. Нарис історії української пунктуаційної термінології. Одеса, 1959.
26. Москаленко А.А. Нарис історії української діалектології. Одеса, 1961. Вип. I.
27. Огієнко І.І. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її. Київ, 1908.
28. Огляд життя і діяльності Івана Верхратського. *Зоря*. 1895. Ч. 2. С. 37–38.
29. Серова И.Г. Когнитивные механизмы формирования гендерных смыслов. *Вопросы когнитивной лингвистики*. 2007. № 4 (013). С. 92–97.
30. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. *Зібрання творів у 50-ти т.* Київ, 1984. Т. 41. С. 194–470.
31. Франко І. Наше літературне життя в 1892 році. *Зібрання творів у 50-ти т.* Київ, 1981. Т. 29. С. 7–22.
32. Худаш М.Л. І.Г. Верхратський (до 125-річчя з дня народження). *Мовознавство*. 1971. № 4. С. 63–68.
33. Чернобров Ю.А. Формування синтаксичної термінології в українському мовознавстві XIX — I пол. XX ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2017. 303 с.
34. Чернобров Ю. Історія синтаксичних термінів української мови: XIX — перша половина XXст. Київ, 2019.
35. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. Київ, 2002.

36. Якимович-Чапран Д.Б. Лексика на позначення наукових понять з мовознавства у пам'ятках української мови XVI–XVII ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 2009. 20 с.
37. Ярошевич І.А. Українська морфологічна термінологія XX — початку XXI ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2008. 20 с.

REFERENCES

1. Baimut, T.V. (2014). Historical dictionary of Ukrainian grammatical terminology (author's abstract of the thesis). *Selected scientific works*. Nizhyn (in Ukr.).
2. Verkhratskyi, I. (1902). About Dialect of the Galician Lemkas. Lviv (in Ukr.).
3. Verkhratskyi, I. (1913). Impossible purisms. *Zbruch*. URL: <https://zbruc.eu/node/13516> (in Ukr.).
4. Verkhratskyi, I. (1873). Regarding the national language. *Pravda*, 16 (28) August. P. 495–499. Lviv (in Ukr.).
5. Verkhratskyi, I. (1899). ZnadobY do piznannIA UHORSKO-RUSkykh hovoriv. *Slovarets. Vidb. iZ Zapysok NTSh*. Vol. 27–30 (in Ukr.).
6. Verkhratskyi, I. (1876). Odvit O. Partytskomu na eho zamitku, vimirenu protyv staty: “Kilka sliv o slovari O. Partytskoho”. Lviv (in Ukr.).
7. Verkhratskyi, I. (1877). Requirements for the Southern-Russian Dictionary. Lviv (in Ukr.).
8. Verkhratskyi, I. (1907). Malicious inventions of Dr. Ivan Franko. Lviv (in Ukr.).
9. Verkhratskyi, I. (1913). Our orthography. Lviv (in Ukr.).
10. Verkhratskyi, I. (1875). Some words about O. Partytskyi's dictionary. Lviv (in Ukr.).
11. Verkhratskyi, I. Note on the of Partytskyi's answer. URL: <https://zbruc.eu/node/94521> (in Ukr.).
12. Verkhratskyi, I. (1912). Hovir batiukiv. *Zbirnyk filolohichnoi sekti NTSh*. Vol. 15. Lviv (in Ukr.).
13. Horda, O.M. (2016). Establishment and evolution of word formation terminology in Halychyna school grammar books of the Ukrainian language (the second half of the 19th — the first half of the 20th century): diss. ... cand. philol. sciences: 10.02.01. 353 p. Lviv (in Ukr.).
14. Zakharchyn, V.V. (1995). Ukrainian linguistic terminology at the end of the 19th — the beginning of the 20th century: author's abstract of the thesis of the Candidate of Philological sciences: 10.02.01. 26 p. Kyiv (in Ukr.).
15. Katsimon, O.A. (2010). Theoretical and practical aspects of the activity of Ukrainian linguists in Bukovyna at the end of the XIX-th — beginning of the XX-th centuries: author's abstract of the thesis of the Candidate of Philological sciences: 10.02.01. 20 p. Chernivtsi (in Ukr.).
16. Kozelko, I.R. (2019). Linguistic terminology of V. Simovych in the context of grammars of the end of the XIX — first half of the XX century: diss. ... cand. philol. sciences: 10.02.01. 277 p. Lviv (in Ukr.).
17. Lesiuk, M. (2014). Formation and development of the Ukrainian literary language in Galicia. Ivano-Frankivsk (in Ukr.).
18. Losun (1892). Language notes. *Zoria*, 24, 472–474. Lviv (in Ukr.). URL: <https://zbruc.eu/node/57539>.
19. Mamchych, I.P. (2002). Vasyl Chaplenko's Linguistic Heritage: author's abstract of the thesis of the Candidate of Philological sciences: 10.02.01. 22 p. Dnipropetrovsk (in Ukr.).
20. Medved, O.V. (2001). Ukrainian grammatical terminology system (history and current state): author's abstract of the thesis of the Candidate of Philological sciences: 10.02.01. 17 p. Kharkiv (in Ukr.).
21. Mykytiuk, V.I. (1995). Literary and scientific heritage of Omelian Ohonovskiy: author's abstract of the thesis of the Candidate of Philological sciences: 10.02.01. 19 p. Lviv (in Ukr.).
22. Mykytiuk, O. (2004). Ivan Verkhratskyi as a dialectologist. *Visnyk of the Lviv University. Series Philology*, 34, Vol. II, 137 — 141 (in Ukr.).
23. Moskalenko, N.A. (1955). From the history of the Ukrainian grammatical terminology. Kyiv (in Ukr.).
24. Moskalenko, N.A. (1959). Essay on the history of the Ukrainian grammatical terminology. Kyiv (in Ukr.).
25. Moskalenko, N.A. (1959). Essay on the history of the Ukrainian punctuation terminology. Kyiv (in Ukr.).
26. Moskalenko, A.A. (1961). Essay on the history of the Ukrainian dialectology. Vol. 1. Odesa (in Ukr.).

27. Ohienko, I.I. (1908). Historical dictionary of Ukrainian grammatical terminology with a preface about the history of it. Kyiv (in Ukr.).
28. Review of the life and work of Ivan Verkhratskyi (1895). *Zoria*, 2, 37–38 (in Ukr.).
29. Serova, I.G. (2007). Cognitive mechanisms of sense formation in the sphere of gender. *Issues of Cognitive Linguistics*, 4 (013), 92–97 (in Rus.).
30. Franko, I. (1984). Historical Essay about Ukranian-Ruthenian Literature till 1890. *Collected works: in 50 vol.* Vol. 41. Pp. 194–470. Lviv (in Ukr.).
31. Franko, I. (1981). Our literary life in 1892. *Collected works: in 50 vol.* Vol. 29. Pp. 7–22. Lviv (in Ukr.).
32. Khudash, M.L. (1971). I.H. Verkhratskyi (to the 125th anniversary of his birth). *Linguistics*, 4, 63–68 (in Ukr.).
33. Chernobrov, Yu.A. (2017). Formation of syntactic terminology in Ukrainian linguistics in XIX — I part of XX century: author's abstract of the thesis of the Candidate of Philological sciences: 10.02.01. 303 p. Kyiv (in Ukr.).
34. Chernobrov, Yu.A. (2019). History of Ukrainian syntactic terms: XIX — I part of XX century. Kyiv (in Ukr.).
35. Shevelov, Yu. (2002). Portraits of Ukrainian linguists. Kyiv (in Ukr.).
36. Yakymovych-Chapran, D.B. (2009). The lexis (lexicon) for designation of notions from science of linguistics in the relicts of Ukrainian language of XVI — XVII c.: author's abstract of the thesis of the Candidate of Philological sciences: 10.02.01. 20 p. Lviv (in Ukr.).
37. Yaroshevych, I.A. (2008). Ukrainian morphological terminology (the 20th century — the beginning of the 21st century): author's abstract of the thesis of the Candidate of Philological sciences: 10.02.01. 20 p. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 05.03.2020

Iryna Kazymyrova, PhD in Philology,
Senior Researcher of the Department of Grammar and Scientific Terminology,
Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: kazymyrovai@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6309-0363>

LINGUISTIC PROFILE OF SOURCE AS A TERMINOGRAPHICAL TOOL

The article characterizes the sources of the historical dictionary of linguistic terms. The source base for the study of the evolution of Ukrainian linguistic terminology includes secondary sources, divided into such groups: 1) grammars and textbooks; 2) dictionaries and encyclopedias; 3) monographs and scientific articles on linguistic issues.

The concept of “linguistic profile of the source” is used to describe the linguistic source of the historical dictionary of linguistic terms. The conceptualization process as a cognitive mechanism of the meaning formation is based on speech operations that a person uses in language usage. Determinant in the perception of information is the phenomenon of attention, which has several designations in cognitive linguistics: highlighting, perspectivization, profiling, focusing. The linguistic conceptualization of the cognitive profiling operation is based on the thesis that a person has the cognitive ability to perceive, interpret and describe the same reference situation differently, using different linguistic means. It is because a person chooses the most important and significant information for him at this moment from all other. Terms figure and background are used to describe the perceptual connection between the object of focus and the rest of the perceptual field. The links between terms figure and background at first were described by the Danish Gestalt psychologist E. Rubin.

The concept of a linguistic profile of source is used to focus the researches attention on those aspects of the analyzed sources that are important for studying the evolution of the linguistic term. The following key points are I. “External” criticism of the source. 1. Time of the source creation. 2. Place of the source creation. 3. The historical and cultural and linguistic situation in the region of the source creation. 4. The author of the source, its age, education, worldview, etc. 5. Motives and circumstances of the source creation. 6. Estimation of the source in linguistic

works. 7. Works that are the basis of the analyzed source. II. "Internal" source criticism. 1. Complete coverage of language tiers. 2. The terms that denote the linguistic concepts, their hierarchical organization. 3. The author's orientation on the specific Ukrainian / borrowed vocabulary to describe linguistic concepts. 4. Features of the usage of lexical units to denote the linguistic concepts in the source text, their paradigmatics and syntagmatics. This article is modelled the linguistic profile of I.H. Verkhtskyi's works.

The analysis of linguistic sources by these parameters makes it possible to present the history of a linguistic term in a linguistic text, taking into account its contextual environment and the richness of syntagmatic and paradigmatic connections. The linguistic profile of the source/works is an actual basis of dictionary articles of historical dictionaries of linguistic terms of different genres.

Keywords: *linguistic term, historical dictionary of linguistic terms, linguistic source studies, profiling, linguistic profile of a source, language personality.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.02.074>

УДК 81.161.2'373:32

Я.П. ЯРЕМКО, доктор філологічних наук, доцент,
професор кафедри української мови,
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
вул. І. Франка, 24, м. Дрогобич, 82100
E-mail: yaremkojar@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-8202-4107>

Н.Я. ЛУЖЕЦЬКА, кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри практики англійської мови,
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
вул. І. Франка, 24, м. Дрогобич, 82100
E-mail: natalialuzhetska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2414-6285>

ФРАНКОВА КОНЦЕПЦІЯ ТЕРМІНА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ АНТРОПОЦЕНТРИЧНОЇ ПАРАДИГМИ

У статті окреслено Франкове розуміння мови як живого національного організму. Крізь призму політичної термінологіки висвітлено погляди мислителя на природу (характер, ознаки, значення, функції) терміна. Наголошено, що лінгвокогнітологічні за своєю суттю ідеї вченого-новатора сформували методологічну основу українського антропологічного термінознавства.

Ключові слова: Іван Франко, школа політичного мислення, термін-політонім, когнітивно-дискурсний підхід, прагматичне значення, антропологічне термінознавство.

У сучасних термінознавчих студіях помітною є тенденція «динамічного розгляду терміна як функціонального текстового явища, матеріалізованого в мовленні, точніше — в дискурсі...» [16]. Показовим є розширення дослідницької парадигми від структуралістської (логікоцентричної) до когнітивної (антропоцентричної), що розглядає мовні факти невідривно від людини, її системи пізнання світу й себе у світі. Комплексний підхід уможливорює з'ясування не лише класифікаційно-логічного характеру термінології, а й лінгвокультурного, через який виявляються суб'єктивні, прагматично забарвлені властивості терміна.

Із цього погляду антропоцентричні візії І. Франка-термінознавця і термінотворця якраз на часі. Розвиваючи ідеї В. фон Гумбольдта, О. По-

---

Цитування: Яремко Я.П., Лужецька Н.Я. Франкова концепція терміна в контексті сучасної антропоцентричної парадигми. *Українська мова*. 2020. № 2 (74). С. 74—88. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.02.074>

тебні та їх послідовників про нерозривний зв'язок мови з «народним життям» і «народною психологією» [4], І. Франко теж загострював увагу на «глибокій психологічній проблемі, якої коріння сягає малодосліджених досі тайників людської психіки з тими нібито конвенціональними, а проте так дивно органічними системами звуків, що називаємо рідною мовою» [33]. В умовах тогочасної бездержавності України мовні проблеми в осмисленні Франка виходять далеко за лінгвістичні межі й набувають радикальнішого звучання через «внутрішнє роздвоєння», «також язикове роздвоєння» [33: 269], врешті-решт, їх не можна роз'єднати — «через внутрішнє язикове роздвоєння» [33: 269]. Саме концептуальні, за своєю суттю лінгвокогнітологічні ідеї мислителя, що з опертям на корпус міждисциплінарних термінів-неологізмів сформували методологічну основу українського антропологічного термінознавства, становлять *об'єкт нашого дослідження*.

І. Франко, що своєю універсальною і титанічною інтелектуальною діяльністю створив цілу епоху в історії української культури, не творив, однак, науку заради науки — як «річ у собі». Син свого народу й свого часу, він послідовно й цілеспрямовано наснажував «поле нашої науки» [31] новітніми знаннями, тісно пов'язував культурно-мовні й загальнофілософські проблеми з конкретикою політичного буття української людини. Тож лінгвофілософська концепція автора має виразний національно-екзистенційний характер, що рельєфно проступає у мовній картині світу засновника (за Франковою ж характеристикою) української «школи політичного думання» [22: 12] і відповідної політичної культури «Неполітична культура — се *contradiktio in adjecto*» [29], тобто внутрішня суперечність, — наголошував І. Франко.

Предмет наукової розвідки — політична термінолексика письменника-мислителя кінця XIX — початку XX ст.

Варто зауважити, що термінологічна проблематика в мовному космосі Івана Франка часто привертала увагу науковців (В. Грещук, І. Ковалик, Т. Космеда, Г. Мацюк, Т. Панько, Л. Полюга, Є. Регушевський, О. Сербенська, І. Свенціцький, Я. Яремко). У царині лінгвістичного франкознавства досліджувався його вплив на розвиток окремих терміносистем: економічної (Т. Панько), юридичної (О. Сербенська, М. Паночко), суспільно-політичної (Т. Панько, М. Леонова, Н. Лужецька), філософської (О. Новоставська). Різні за обсягом, змістом, хронологічною і методологічною вартістю, франкознавчі студії апріорі не вичерпують характеристики Франкової картини світу, бо: по-перше, будь-яка когнітивна картина світу як явище ментальне, первинне незмірно ширша за відбиту в слові мовну картину світу — явище вторинне, похідне; по-друге, назріла потреба нового, міждисциплінарного підходу до характеристики концепції Франка-термінознавця і термінотворця, зокрема його внеску в становлення і розвиток української лінгвокогнітологічної парадигми (когнітивної лінгвістики, теорії комунікації, лінгвополітології, психолінгвістики); по-третє, неупереджене націософське прочитання авторських

текстів (наукових, публіцистичних, художніх) засвідчує, що Франкове історико-філософське осмислення тогочасного українського буття не тільки не втратило своєї національно-екзистенційної значущості, а й потребує актуалізації смислів на сучасному етапі непростого українського державотворення. Зрештою, кожне покоління намагається пізнати в мисле- й мовотворчості генія *свого* Франка й *по-своєму* його інтерпретує.

Феномен Франкового слова, універсалізм його багатогранної постаті спричинили той потік мовознавчих студій, які оформилися в лінгвістичне франкознавство¹ — самостійну інтердисциплінарну науку, яка постає на межі франкознавства та лінгвістики й досліджує спільні (стикові) для них проблеми. Становленню і розвитку цієї наукової царини сприяли різні покоління дослідників, у чиїх розвідках висвітлено низку аспектів діяльності письменника-мислителя: його мовний стиль (О. Білецький, М. Возняк, З. Гузар, І. Денисюк, С. Єфремов, Ф. Жилко, М. Зеров, В. Сімович, С. Смаль-Стоцький, І. Ціхоцький); мовознавчі погляди (Т. Панько, В. Русанівський, О. Сербенська, Л. Струганець, Ю. Шевельов, І. Фаріон, Я. Яремко); націософський вимір (О. Баган, А. Войтюк, П. Іванишин, Є. Маланюк, І. Набитович, О. Пахльовська, Я. Радевич-Винницький, Т. Салига, Б. Тихолоз); лінгвокогнітивний аспект (Н. Бабич, Т. Вільчинська, М. Скаб, М. Федурко); психолінгвістичний (Ф. Бацевич, С. Єрмоленко, Т. Космеда, Г. Сюта); лексикографічний (І. Ковалик, І. Ощипко, Л. Полюга, С. Пінчук, Є. Регушевський); лінгвопоетика та лексика художнього тексту (О. Горбач, В. Грешук, Я. Закревська, І. Ковалик, М. Лесюк, З. Франко, М. Шалата) та ін.

Попри відомі здобутки лінгвістичної франкіани, комплексна характеристика термінів-політонімів (від гр. *politike* «мистецтво управління державою» і *опута* «ім'я») у націософському дискурсі І. Франка потребує спостережень не лише за їхнім лексикографічним значенням, а й за прагматичним наповненням. Цей аспект відповідно вимагає методологічно іншого вектора аналізу, який заглибить дослідника у сферу націософської думки мислителя, розкриє аксіологічний потенціал терміна-політоніма, тобто допоможе збагнути за сказаним недомовлене, імпліцитне, щоб вловити таким чином авторські інтенції. У контексті нашого дослідження важливими є не так кількісні зміни в політичному лексиконі І. Франка, а якісні, прагматичні, що висвітлюють модернізаційні, націєтвірні зрушення в українській політичній думці на зламі XIX—XX ст. Безперечно, генератором формування модерної української картини світу та її репрезентанта — політичної термінології — був І. Франко. Донедавна ці аспекти діяльності вченого не були належно вивчені.

Закцентована актуальність дослідження зумовила його *мету* — на основі міждисциплінарного, комплексного (лексикографічного, когнітивного та прагматичного) аналізу політичного словника в дискурсі І. Франка

¹ Термін *франкознавство* увів у науковий обіг академік Михайло Возняк, який започаткував новий розділ — вивчення світогляду Івана Франка.

контурно окреслити його лінгвістичне новаторство як фундатора українського антропологічного термінознавства.

Пізнання особливостей Франка-мовознавця буде адекватним, якщо характеризувати створену й реалізовану ним теорію терміна в координатах антропоцентричної парадигми, а точніше, — на основі когнітивно-дискурсного підходу. Він виявляється в конкретному комунікативно-прагматичному полі, тобто у взаємодії адресанта й адресата, на чому свого часу наголошувала О. Ахманова: «Зміст терміна цілком розкривається через його реальне функціонування, через певний «метасинтаксис» [18: 8]. Термін *когнітивний* поряд із базовим значенням «пізнавальний» набув також інших лексико-семантичних варіантів: «внутрішній», «ментальний», «інтеріоризований» [9: 9]. А тому дослідницька оптика вимагає зосередження не лише на очевидному, омовленому, а й на прихованому, імпліцитному, що проступає лише з контексту, з його глибини, відтак допомагає збагнути смислову самореалізацію слова. Це приховане спонукає до пошуків, мотивує не просто читати текст, а прочитувати, відчитувати в сказаному ті смисли, які імпліковані в підтексті та затексті. Як складна лінгвосеміотична структура, Франків текст потребує особливої уваги та актуалізації культурних, соціальних, історичних, психологічних, власне лінгвальних та ін. чинників, активізації набутих (енциклопедичних) знань читача. Декодування текстового смислу увиразнить Франкову візію наукової мови загалом і терміна зокрема, наблизить до адекватної оцінки історичного внеску вченого-новатора в національну терміносферу. Комплексне, динамічне та антропоцентричне дослідження характеру терміна уможливорює дискурс як найважливіша категорія комунікації.

Із погляду лінгвістичної прагматики прагматичне значення слова формують, поряд із конотативним, імплікативний та емотивний компоненти. Особливо виразно прагматичне тло радіюють терміни-політоніми. «Суспільно-політичний словник, — зауважує В. Жайворонок, — як одна з мікросистем загальномовного словника, народжується самою історією, суспільним життям. У ньому, як ніде, спостерігаються найнесподіваніші семантичні зрушення, саме він найактивніше реагує на різноманітні емотивно-оцінні характеристики предметів, явищ, ознак... Висунення у семантичній структурі слів на перший план соціально важливих (маркованих) значень демонструє об'єктивний розвиток політичного терміна» [6: 25]. Тож у проєкції на значеннєву структуру терміна-політоніма дискусійним видається твердження, що «...значення терміна вичерпується його денотативною і сигніфікативною спрямованістю» [12: 154]. Абсолютизація денотативно-сигніфікативної співвіднесеності терміна почасти дисонує з думкою В. фон Гумбольдта, що «людина може наблизитись до цієї суто об'єктивної сфери [позамовної дійсності] не інакше, як характерним для неї способом пізнання і сприйняття, отже, тільки суб'єктивним шляхом» [4]. Суб'єктивістський характер пізнання політичної дійсності знаходить відображення у прагматичному компоненті значення терміна-політоніма, який може варіюватися під впливом різних культурних, політичних, психо-

логічних чинників. Тож навряд чи можливо увібгати в якусь сталу дефініцію зміст політонімів на взірець *народ, нація, поступ*. Ці стрижневі, світоглядно засадничі у Франковому націософському дискурсі слова виходять далеко за межі позначуваних ними понять і внаслідок етнокультурної значущості набувають характеру концептів.

Когнітивно-дискурсний вимір Франкової візії терміна дає змогу уникнути абсолютизації чи то дескриптивного, чи логічного (нормативного) принципів у характеристиці цієї мовної одиниці. Дескриптивний підхід пов'язаний із часто цитованою думкою Г. Винокура, що в ролі терміна може виступати будь-яке слово, хай яким тривіальним воно не є, і що терміни — це не особливі слова, а тільки слова в особливій функції [2: 5]. У координатах логічного (нормативного) підходу терміни трактують як особливі слова чи слова з особливим (термінологічним) значенням, що мали відповідати в межах терміносистеми певним нормативним вимогам (однозначність, лаконічність, семантична точність терміна тощо) [3: 5]. У термінознавчому дослідженні В. Даниленко наведено 19 різних дефініцій терміна, яких на сьогодні стало ще більше [5].

Варто зауважити, що попри унікальну філологічно-філософську ерудицію вченого, його багатогранну термінотворчу практику в напрямку розбудови другого поверху української літературної мови — національної наукової термінології, у Франка немає декларативно цілісної, структурно монолітної теорії терміна. Його термінознавчі погляди-роздуми перлами (чи «причинками») розсипані й матеріалізовані в різних дискурсах: науковому, публіцистичному, філософському, а також поетичному. Адже І. Франко, як наголошує більшість дослідників його творчості, — це передусім поет думки [1: 469]. Поетом «інтелектуального, гетеанського роду» називав його Є. Маланюк [10: 88]. Із цією сентенцією перегукується характеристика сучасного письменника, перекладача А. Содомори, котрий бачить у Франкові поета-новатора й водночас поета-мислителя, якому були близькі стоїчні засади — «прагнення простору й світла. Із висоти свого творчого зросту він озирає хтозна чи кому іншому доступні своєю розлогістю обрії. Саме на тих, духовних, теренах він реалізував свою мрію про «вольний простір» [19: 64]. І. Франко вірив в очисну, визвольну силу науки, стверджуючи: «*З світочем науки Проти брехні й тьми...*» [23: 55]. Відтак наука, розум стає для Каменяра зброєю, інтелектуальна можуть якої була підпорядкована нації- і державотвірним пріоритетам.

Якщо звести в єдине ціле міркування вченого про природу терміна, то в них виразно простежується антропоцентричний (етноцентричний) підхід до оцінки мовних явищ. Він акумульований у думці Франка, що «мова росте елементарно — разом з душею народу» [26]. Такий соціосеміотичний вектор методологічно збігається з новітнім трактуванням терміна як динамічного, прагматично забарвленого мовного знака, зумовленого відповідною етнокультурною матрицею світобачення. Невипадково в новітніх мовознавчих науках, сформованих на міждисциплінарних принципах (когнітивна лінгвістика, лінгвістична прагматика), розмежовують

значення: психолінгвістичне (психологічно реальне), прагматичне (*тут і вже*) і лексикографічне (системне). Взаємодія цих значень базується на тріаді: *культура — свідомість — мова*. Це означає, що ті цілі системи вимог, яким згідно з логічним (або нормативним) підходом нібито повинні відповідати справжні терміни (системність, точна денотативно-сигніфікативна співвіднесеність, відсутність конотації, відсутність синонімії тощо) [3: 5], у реальному мовному житті радше бажані, ніж дійсні. Найусталеніше, несуперечливе визначення терміна, зафіксоване, зокрема, в енциклопедії «Українська мова», вважається таке: «Термін (лат. *terminus* — рубіж, межа) — слово або словосполучення, що позначає поняття певної галузі науки, культури, техніки тощо» [17: 682]. У річищі логічного (нормативного) трактування провідними функціями терміна вважають номінативну та дефінітивну, тобто здатність якнайточніше передавати суть позначуваного поняття. Цілком логічно постає питання: чи тільки з поняттям співвідноситься термін? Чи справді згадані функції є вузловими?

Так, в основі терміна — сигніфікат як інваріант значення. Однак І. Франко не був «кабінетним» ученим, тому інтелектуалізму мислителя було не властиве будь-яке доктринерство, будь-яке прагнення впакувати буття наукової мови і її репрезентанта — терміна — у якісь обмежувальні схеми. Він критично зауважував: «Доктрина — се формула, супроти якої уступають на задній план живі люди й живі інтереси. Доктрина — се уніформ,... се зроду централіст, що задля абстракційних понять не щадить конкретних людей» [30: 403].

Розкриваючи логіко-психологічний механізм творення наукової мови, І. Франко аналітично з'ясовує особливості наукового мислення. Оскільки в його основі — *ratio* як першооснова пізнання, то це мислення зорієнтоване передусім на об'єктивно-реальне знання про дійсність: «Він [учений. — Я. Я., Н. Л.] відкликається до розуму. Його мета — розширити обсяг знання, поглибити розуміння механізму, яким сплітаються і dokonуються явища» [24: 46]. Однак сугестія [вплив. — Я. Я., Н. Л.] вченого не обмежується суто розумовою рефлексією, осмисленням «чисто розумових, логічних зв'язків» [24: 46]. Картину світорозуміння, тобто узагальнені поняттєві форми, оживляють світопереживання, за Франковою термінологією — «чуття» [24: 46]. У проєкції на структуру значення терміна дві парадигми світоосягання — світорозуміння й світопереживання — співвіднесені з концептуальним (логіко-поняттєвим) і триєдиним прагматичним (конотативним, імплікативним, емотивним) компонентами. Органічну взаємодію логіки і прагматики спостерігаємо в конкретному дискурсі: «Правда, і тут його [вченого] сугестія, звичайно, не є чисто розумова, хіба де-небудь у математиці. Адже ж наші розумові засоби підлягають тим самим психічним законам зціплення, асоціації образів і ідей, як усякі інші; значить, усяке нове зціплення, яке до нашої розумової скарбниці вносить вклад ученого, мусить розвивати масу старих зціплень, які там вже були давніше, значить, мусить зворушити не тільки чисто розумові, логічні зв'язки, але весь духовий організм, значить і чуття, що є постійним

і неминучим резонансом всякого, хоч би й як абстрактно-розумового духового процесу» [24: 46]. Звідси випливає, що в наукову аргументацію поряд із раціонально-логічним трактуванням змісту терміна вплітаються й прагматично-оцінні акценти. Вони апелюють до емоційно-оцінної сфери адресата, його уявлень та почуттів, тобто об'єктивізм ученого йде поряд із «чуттям» публіциста.

Такий синтез мовної концептуалізації дійсності рельєфно відбитий у лінгвополітологічному дискурсі І. Франка, де інформація потребує ідеологічно переконливого спрямування. Зрештою, оцінно суб'єктивний вектор наукової та публіцистичної думки засвідчує сам автор: «І в своїй науковій і публіцистичній праці я вношу свій темперамент і сим способом розбуджую зацікавлення до порушуваних мною питань...» [32: 115]. Наукова аргументація вченого, його сугестія, за Франком, має інтегрально-синкретичний характер. Вона надає відповідного синкретичного характеру ядру наукової мови — термінам. Взаємодіючи та взаємопроникаючи, логіко-поняттєвий і прагматичний (конотативний, емотивний, імплікативний) компоненти значення терміна ніби сигналізують про доречність і закономірність розширення дослідницької парадигми — від структуралістської (логікоцентричної) до когнітивної (антропоцентричної). Їхні комплементарні (взаємодоповнювальні) відношення дають підстави трактувати політичний термін як слово або словосполучення, що співвідноситься з предметом чи явищем політичної сфери, має синкретичну значеннєву структуру й семантично самореалізується в комунікативно-прагматичному полі.

Витоки лінгвокогнітологічної парадигми простежуємо в наведених вище аналітичних міркуваннях І. Франка. Оперті на Франкову теорію сугестії, вони започаткували новий, інтердисциплінарний етап у розвитку української термінознавчої думки й створили методологічне підґрунтя для становлення українського антропологічного термінознавства.

Як явище справді новаторське, воно засвідчує, що шлях до пізнання природи терміна лежить через аналіз основних функцій: когнітивної (тобто пізнавальної, внутрішньої) і комунікативної, якщо трактувати комунікацію не лише як обмін словами, а в широкому значенні — як обмін думками, знаннями, почуттями, схемами поведінки й т. ін., тобто за внутрішньою формою латинського слова *communis* «роблю спільним, поєдную, спілкуюсь» [7: 7]. Ці ж функції — когнітивна та комунікативна — є провідними у Франковій концепції терміна. Їхня взаємодія розкриває простір для реалізації значення, яке лінгвістична прагматика кваліфікує як прагматичне (суб'єктивне) [21: 256]. Воно програмується комунікативною поведінкою мовця через сугестію. До слова, термін *сугестія* в український науковий узус (не буде перебільшенням стверджувати) увів І. Франко. Невипадково зафіксоване в СУМі значення «вплив на волю і почуття людини; навіювання» [20: 821] ілюструє цитата зі знаменитого трактату «Із секретів поетичної творчості» [24]. Цей міждисциплінарний (психологічний, лінгвістичний, філософський) термін є на-

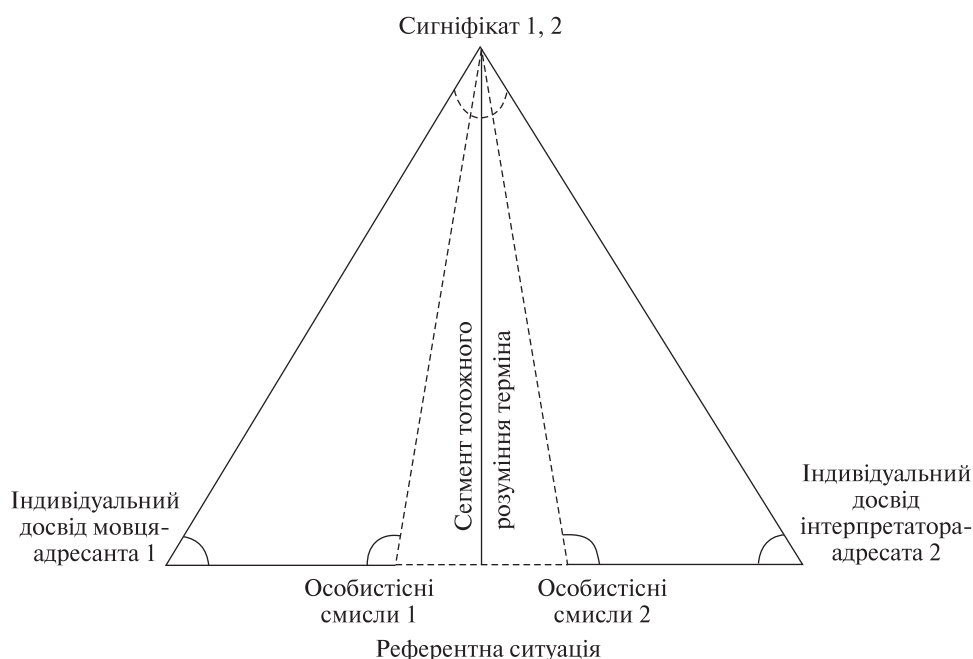
скрізним у лінгвофілософському вченні І. Франка поряд з іншими дериватами *сугестувати*, *сугестування*, яких, до речі, СУМ не фіксує.

Власне через сугестію, через вплив на адресата кожен із мовців організовує своє комунікативно-прагматичне поле з позицій егоцентризму, виражаючи таким чином комунікативну інтенцію. Іншими словами, прагматика бере на озброєння не тільки принцип антропоцентризму, а й принцип егоцентризму [21: 253]. На цьому варто наголосити, бо саме в комунікативно-прагматичному, а не в термінологічному полі, не в межах терміносистеми відбувається семантична реалізація терміна. Його семантичного обсягу не вичерпує тим більше лексикографічне (або системне) значення, яке відбите в словниках згідно з принципом редукціонізму, тобто мінімуму ознак, включених у значення.

Виразним тлом комунікативного сугестування слугує прагматичний ореол термінів-політонімів. Джерелом сугестивної дії стає ідеологія. Традиційне, класичне визначення *ідеології* наведено в «Короткому Оксфордському політичному словнику»: «Ідеологією можна назвати будь-яку сукупність докладних і несуперечливих ідей, завдяки яким певна соціальна група сприймає та розуміє навколишній світ. Ідеологія має забезпечувати певне пояснення, як речі та явища стали такими, якими вони є, давати настанови для дій, забезпечувати критерії, які дають змогу відрізнити істину від неправди, слушні аргументи від неслушних, а також якусь визначальну віру, — чи то в Бога, чи то в провидіння, чи то в історію» [8: 261]. Згідно з політологічною дефініцією, «ідеологія — упорядкована, струнка система поглядів, що виражають ставлення до дійсності, цілі й програми, спрямовані на закріплення, розвиток чи зміну певних суспільних відносин» [14]. Хай як відрізняються варіанти трактувань ідеології, універсальною ознакою всіх термінологічних тлумачень є їх акцент на конотативній маркованості ідеології. Завдяки цій властивості вона розкриває свій сугестивний потенціал, оскільки надає політиці систему ідеалів та цінностей, до якої остання має прагнути.

Ідеологія апріорі впливає на продукти політичного дискурсу — терміни-політоніми. Органічний компонент їхньої значеннєвої структури — ідеологічний ген. Він дає підстави кваліфікувати номінації, семантично пов'язані з політичною сферою, як ідеологічні терміни. Ідеологічна сема посилює свою сугестивну спрямованість у комунікативно-прагматичному полі, співтворці якого — адресант (центр поля) й адресат (периферія). У процесі мовленнєвої інтеракції вони ідеологічно або зближені, або ж, навпаки, дистанційовані. Зона перетину — когнітивні структури комунікантів, їхня свідомість. Однак ступінь когнітивно-комунікативної симетрії не варто перебільшувати, тому що кожен із мовців позиціонує власний світогляд, власний погляд на суспільне буття і пов'язані з ним оцінки та дії.

Якщо проблему тотожності / нетотожності розуміння терміна в референтній ситуації спроектувати у формі двох трикутників, то з погляду психолінгвістики точками дотику будуть тільки вершини трикутників, що накладаються на сигніфікативний компонент. Натомість інші частини

трикутників, що корелюють з індивідуальним досвідом, а тому — особистісними смислами, власними інтерпретаціями, формують комунікативно асиметричний простір адресанта та адресата. За обсягом він значно більший, ніж сегмент розуміння, що збільшує ступінь егоцентричного навантаження в прагматичному значенні слова-політоніма. У результаті термін набуває закономірної семантичної варіативності (див. рисунок).

Показовим щодо різнотлумачень політонімів є такі міркування І. Франка: «Що таке *космополітизм*, і я досі докладно не знаю. Знаю тільки, що майже кождий з тих, котрі уживають цього слова, розуміють під ним що іншого» [28: 245]. Лінгвополітологічні спостереження І. Франка засвідчують, що семантично неоднозначними стають здебільшого ті політичні терміни, які є своєрідними суспільно-політичними маркерами часу: «Вже сама назва *«лібералізм»* характеризує дуже добре людей, котрі до неї приносяться: що воно властиво значить, яке поняття виражає собою, що належить конче до цього поняття, а що ні, цього, певно, ні один ліберал не здухає сказати» [28]. Намагаючись «зложити характеристики західно-європейського лібералізму» [28], І. Франко як практик-термінотворець і термінознавець загострює увагу на проблемі відповідності терміна суті означуваного ним поняття: «Як бачимо, лібералізм виходить із основного поняття вольності, свободи. Свобода, безперечно, хороша річ, ні, не річ, а поняття, але *се поняття таке широке, що остаточно се слово стає для вираження всіх його відтінків затісне* [Курсив наш]» [28].

Франкове лінгвополітологічне мовомислення застерігає читача від тих суперечностей, своєрідних підводних рифів, які приховують у собі терміни-політоніми, маючи здатність бути засобом маніпуляції масовою

свідомістю. Відтак декларативно позитивна дефініція політоніма далеко не завжди підтверджується суспільно-політичною практикою: «...абстрактний термін «свобода особи, друку» і т. ін. зовсім іще не дає інституцій, потрібних для культурного розвою на національному ґрунті, а натомість дає тисячні способи сильнішому душити слабшого» [26: 249]. Наведений приклад розкриває, згідно з Франковою теорією сугестії, прагматичну функцію політичного терміна, що полягає в його здатності впливати на свідомість адресата. Цей вплив стимулює когнітивна особливість політичних термінів, що синтезують у собі єдність наукової (наукових понять) та широкої побутової свідомості (загальнонародних, стереотипних уявлень про суспільну дійсність). У діапазоні функцій, які, на думку В. Лейчика, притаманні терміну (номінативна, сигніфікативна, дефінітивна, комунікативна, когнітивна, евристична, класифікаційна) [16] вважаємо, що характер політичного терміна, його самохарактеристику розкриває синтез когнітивної, прагматичної та персуазивної функцій. Сугестивна спрямованість прагматичної функції сприяє, з одного боку, актуалізації прихованих, імпліцитних значень слова, а з другого, — збагаченню системного (зокрема переносного) значення, яке в процесі мисленнєво-мовленнєвої діяльності суб'єктів спілкування (адресанта та адресанта) трансформується в актуальне, тобто в смисл. У ньому закладене світовідчуття комуніканта, його внутрішня реакція на політичні аспекти буття українського народу. Вона генерує культурологічні конотації слова, які сигналізують: смисл — категорія екзистенційна: його не вчать, а переживають, ним наповнюють життя [11: 24]. Смыслотворчий потенціал такого типу акумулюють у собі терміни з позитивним аксіологічним ореолом. Подібну прагматичну чутливість у політичному тексті І. Франка виявляє, зокрема, термін *народовець* на позначення представників тієї політичної партії, що мала стати «невідлучною частию народу». Щоб сконцентрувати увагу читача на смисловій значущості цього політоніма, автор вдається до дубітації. Як фігура звертання, вона допомагає виразити сумнів у правильній інтерпретації аналізованого терміна: «Але чи кожний же то з нас вдумався добре в значіння того слова «*народовець*», чи кожний передумав ясно консеквенції [висновок, результат, послідовність. — Я. Я., Н. Л.] того слова, чи кожний знає, до чого воно нас зобов'язує?» [27: 190].

Відповідь на поставлені запитання «захована» у метафоричному образі *зерна*: «Називаючись демократами, ні, народовцями, ми повинні раз назавсідги сказати собі, що ми невідлучна часть народу, і то не якась верства в народі, але так-таки часть серед других частей, *зерно між зернами*. Що ми що-небудь розумієм і вчилися, се ще не повинно змінити нашої істоти, не повинно зробити нас *із зерна пшениці зерном кропиви*; се тільки зробило наше зерно *пліднішим, поживнішим, багатим в благодатні соки* [27: 190]. За центральним метафоричним образом *зерна* проростає символічний смисл — символ *землі*. Він розшифровується через метафоричний сценарій, означники якого передають асоціативний зв'язок між об'єктами — людиною і землею. Наведена асоціативна модель породжує

відчуття органічної спорідненості («зерно між зернами») внутрішньої структури людини та її діяльності зі структурою землі, її рослинним світом. У наведеному контексті вельми непросто вербалізувати той смисловий потенціал слова-терміна *народовець*, який на імпліцитному, прихованому рівні акумулюють відчуття. Вони, звісна річ, не входять і не можуть входити у словникове тлумачення, перебуваючи за вербальним «кадром». Закономірність імплікативного компонента в структурі прагматичного значення допомагає зрозуміти, чому точність терміна — це той семантичний орієнтир, до якого термін постійно наближається, але в реальному комунікативно-прагматичному полі він не може сягнути верхньої межі на шкалі «точності».

Причиною семантичної варіативності політичного терміна, зміни його конотації може бути не тільки зміна позамовного контексту (історичного, культурного, ідеологічного тощо), а й національно-специфічний спосіб мислення мовної особистості. Це означає, що поряд із егоцентричним вектором у комунікативно-прагматичному полі діє етноцентричний. Його вплив загострено виявляється у тих, за оцінкою І. Франка, «головних термінах» [25: 388], що ідентифікують у собі «основи національної філософії»: «Дарвінізм, еволюціонізм, матеріалізм, детермінізм — се головні терміни, за котрі іде боротьба і котрі вони [позитивісти. — Я. Я., Н. Л.] силкуються переробити по-своєму як основи нової національної філософії, нових поглядів на життя, історію і штуку [мистецтво. — Я. Я., Н. Л.]. В ім'я тих нових окликів починається безпощадна критика старих пережитих напрямів і поглядів» [25: 388].

Зауважимо, що етноцентричного забарвлення набувають навіть терміни-інтернаціоналізми. Адже за кожною природно сформованою термінологією закономірно постає етнічна культура, яка задає соціуму відповідну когнітивну оптику для бачення світу й себе у світі — так звану когнітивну картину світу. Вона й зумовлює етноцентричність політичного терміна. Саме через прагматику огранюється синергетика слова, коли воно в процесі комунікації стає більшим за самого себе: абстрактне лексикографічне значення збагачується смислом — чи суб'єктивно-особистісним, чи об'єктивно-соціальним. Окрім того, під час когнітивно-дискурсного аналізу потрібно враховувати, *що* було сказано прямо, а *що* заховано в імплікатурах. Термін *імплікатура* пов'язаний з англійськими словами *implicit* «який домислюється, недоговорений», *implication* «прихований смисл, натяк», які походять від лат. *implicatio* «заплутаність» [21: 144]. Саме в імплікатурах приховано багато смислових можливостей слова.

Комплексну, полівимірну характеристику терміна спостерігаємо в лінгвістично новаторських ідеях І. Франка, який «дав сучасне тлумачення поняття «науковий термін» і фактично став основоположником науково-публіцистичних стилів української мови» [15: 776]. Когнітивно-дискурсний підхід до оцінки мовних явищ, розуміння мови як живого організму є визначальним для лінгвофілософського мислення мовознавця-антропоцентриста. Взявши на себе історичну ношу «гуманітарної Академії всієї Украї-

ни» в одній особі [13: 23], І. Франко здійснював системну й систематичну європеїзацію українського мовно-культурного простору. Він став фактично архітектором і будівничим української терміносистеми не лише, за його оцінкою, в «канонічних» царинах (мовознавстві, літературознавстві, історії і правознавчій сфері), а й «неканонічних» (психології, політології, філософії, військовій та економічній сферах). Завдяки інтелектуальній одержимості вченого-новатора українська лінгвістична думка наснажувалася тими загальноєвропейськими поняттями, що стали засадничими для розвитку міждисциплінарних наук нового типу: української лінгвополітології, когнітивної лінгвістики, теорії комунікації, психолінгвістики. У цілому вони досліджують взаємодію когнітивних механізмів, структур людської свідомості, позамовних та мовних явищ і формують лінгвокогнітологічну парадигму сучасних наук про мову, об'єднаних принципом антропоцентризму (від *antropos* «людина»). Оскільки серцевину кожної антропоцентричної науки творять міждисциплінарні терміни, є підстави кваліфікувати лінгвістичне новаторство науковця-мислителя як методологічну основу українського антропологічного термінознавства. Навіть більше, за аналітичною оцінкою Євгена Маланюка, «коли 80—90-ті роки не обірвалися в нашій історії прірвою провансальства, отже національного небуття, то вдячні мусимо бути за це саме Франкові, що єдиний підхопив, поглибив і розбудував інтелектуальний пролог Куліша і став велетенським етапом на труднім і невдячнім шляху національної мислі... Але тунель був прорубаний і неволя, неволя *інтелектуальна*, надлюдським трудом Франка була переможена» [10: 121].

Не існує іншого способу осягнути велич історичної постаті, як через космос Франкового Слова. Відомий український учений І. Ковалик свого часу виношував задум — видати Словник мови поетичних творів І. Франка. Опублікований словопоказник мови лише поетичних Франкових творів містить понад 35 тисяч слів. У кількісному вимірі такий лексикон охоплює більше половини реєстру Словника української мови за ред. Б. Грінченка. Інші художні тексти (проза, драматургія), як і наукові, публіцистичні, чекають надзвичайно актуального лексикографічного опри-явлення. Можна тільки здогадуватися, якими скарбами думки і слова збагатилося б українське словникарство.

Ословлена І. Франком його ж когнітивна картина світу постає у різних іпостасях: інформаційною базою для характеристики епохи на зламі ХІХ—ХХ ст.; невичерпним джерелом національної ідентичності й нашого самоутвердження; сконденсованим у слові культурно-психологічним «образом нас». Пізнаючи Івана Франка, пізнаємо й себе...

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький О.І. Українська література серед інших літератур світу. *Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи*. Київ, 2009. С. 434—473.
2. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Москва, 1939. Т. 4. С. 3—54.
3. Головин Б.М., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. Москва, 1987.

4. Гумбольдт фон В. Избранные труды по языкознанию. Москва, 1984.
5. Даниленко В.П. Русская терминология. Москва, 1997.
6. Жайворонок В.В. Сучасний суспільно-політичний словник: процес оновлення. *Історія, стан і перспективи розбудови української термінології: термінолог. зб. наук. праць*. Київ, 1992. С. 23—35.
7. Кашкин В.Б. Основы теории коммуникации. Москва, 2007.
8. Короткий Оксфордський політичний словник. Київ, 2006.
9. Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики. *Вопросы когнитивной лингвистики*. Москва, 2004. № 1. С. 6—17.
10. Маланюк Є. Франко незнаний. *Книга спостережень*. Торонто, 1962. С. 81—90.
11. Павлюк Л.С. Знак, символ, міф у масовій комунікації. Львів, 2006.
12. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. Львів, 1994.
13. Пахльовська О.Є.-Я. Творчість Івана Франка як модель культурно-національної стратегії. *Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин: матеріали міжнар. наук. конф.* (Львів, 25—27 вересня 1996 р.). Львів, 1998. С. 19—31.
14. Політологія. Київ, 2001.
15. Регушевський Е.С. Франко Іван Якович. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2004. С. 775—776.
16. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія. Київ, 2010.
17. Симоненко Л.О. Термін. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2004. С. 682.
18. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966.
19. Содомора А.О. Шевченків садок і Франкове поле. Спроба прочитання. Львів, 2015.
20. Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970—1980.
21. Сусов И.П. Лингвистическая прагматика. Винница, 2009.
22. Франко І. В наймах у сусідів. Писання. Львів, 1914. Т. 7.
23. Франко І. Наука (*Сонет*). *Зібрання творів: у 50 т.* Київ, 1976. Т. 3. С. 338.
24. Франко І. Із секретів поетичної творчості. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ, 1981. Т. 31. С. 45—119.
25. Франко І. Сучасні польські поети. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ, 1981. Т. 31. С. 382—412.
26. Франко І. Михайло Петрович Старицький. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ, 1982. Т. 33. С. 230—277.
27. Франко І. Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ, 1986. Т. 45. С. 187—203.
28. Франко І. Кому за се сором? *Зібрання творів: у 50 т.* Київ, 1986. Т. 45. С. 245—248.
29. Франко І. Поза межами можливого. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ, 1986. Т. 45. С. 276—285.
30. Франко І. Одвертий лист до гал[ицької] української молодіжі. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ, 1986. Т. 45. С. 401—409.
31. Франко І. З поля нашої науки. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ, 1986. Т. 46. Кн. 2. С. 166—178.
32. Франко І. До А.Ю. Кримського. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ, 1986. Т. 50. С. 113—115.
33. Франко І. «Двоязычність і дволичність». *Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібр. тв. у 50 т.* Львів, 2001. С. 263—277.

REFERENCES

1. Biletsky, O.I. (2009). Ukrainian literature among other literatures of the world. *Modern literary comparative studies: strategies and methods*. P. 434 — 473. Kyiv (in Ukr.).
2. Vynokur, H.O. (1939). About some word formation phenomena in the Russian technical terminology. Vol. 4. P. 3—54. Moscow (in Rus.).
3. Holovin, B.M., Kobrin, R.Yu. (1987). Linguistic basis of the doctrine of terms. Moscow: Higher school (in Rus.).
4. Humboldt, von V. (1984). Selected works in linguistics. Moscow: Progress (in Rus.).
5. Danilenko, V.P. (1997). Russian terminology. Moscow (in Rus.).
6. Zhaivoronok, V.V. (1992). Modern social-political dictionary: renovation process. *History, state and perspectives of the Ukrainian terminology development: terminologist. Collection of linguistic studies*. P. 23—35. Kyiv (in Ukr.).

7. Kashkin, V.B. (2007). Fundamentals of theory of communication. Moscow (in Rus.).
8. Concise Oxford Dictionary of Politics. (2006). Kyiv (in Ukr.).
9. Kubriakova, Ye. S. (2004). Some aspects of cognitive studies and current issues of cognitive linguistics. *Questions of cognitive linguistics*, 1, 6—17. Moscow (in Rus.).
10. Malaniuk, Ye. (1962). Unknown Franko. *Book of Observations*. P. 81—90. Toronto (in Ukr.).
11. Pavliuk, L.S. (2006). Sign, symbol, myth in mass communication. Lviv (in Ukr.).
12. Panko, T.I., Kochan, I.M., Matsiuk, H.P. (1994). Ukrainian terminology. Lviv (in Ukr.).
13. Pakhliovska, O. Ye.-Ya. (1996—1998). Ivan Franko's works as a model of cultural and national strategies. *Ivan Franko — writer, thinker, citizen: materials of international scientific conference* (September 25—27). P. 19—31 Lviv (in Ukr.).
14. Politology (2001). Kyiv (in Ukr.).
15. Rehushevsky, E.S. (2004) Franko Ivan Yakovych. *Ukrainian language. Encyclopedia*. P. 775—776. Kyiv (in Ukr.).
16. Selivanova, O.O. (2010). Linguistic etcyclopedia. Kyiv (in Ukr.).
17. Symonenko, L.O. (2004). The term. *Ukrainian language. Encyclopedia*. P. 682. Kyiv (in Ukr.).
18. Ahmanova, O.S. (1966). Dictionary of linguistic terms. Moscow (in Rus.).
19. Sodomora, A.O. (2015). Shevchenko's garden and Franko's plot. An Attempt to read. Lviv (in Ukr.).
20. Dictionary of the Ukrainian Language in 11 volumes. (1970—1980). Kyiv (in Ukr.).
21. Susov, I.P. (2009). Linguistic pragmatics. Vinnytsia (in Ukr.).
22. Franko, I. (1914). Working for neighbours. Writings. Vol. 7. Lviv (in Ukr.).
23. Franko, I. (1976). Science. (Sonnet). *Collection of works in 50 vol.* Vol. 3. P. 338 Kyiv (in Ukr.).
24. Franko, I. (1981). From the secrets of poetry. *Collection of works in 50 vol.* Vol. 31. P. 45—119. Kyiv (in Ukr.).
25. Franko, I. (1981). Modern Polish writers. *Collection of works in 50 vol.* Vol. 31. P. 382—412. Kyiv (in Ukr.).
26. Franko, I. (1982). Mykhailo Petrovych Starytsky. *Collection of works in 50 vol.* Vol. 33. P. 230—277. Kyiv (in Ukr.).
27. Franko, I. (1986). A few words on how to manage our publishing houses. *Collection of works in 50 vol.* Vol. 45. P. 187—203. Kyiv (in Ukr.).
28. Franko, I. (1986). Who is ashamed of this? *Collection of works in 50 vol.* Vol. 45. P. 245—248. Kyiv (in Ukr.).
29. Franko, I. (1986). Beyond the possible. *Collection of works in 50 vol.* Vol. 45. P. 276—285. Kyiv (in Ukr.).
30. Franko, I. (1986). A letter to the Galician youth. *Collection of works in 50 vol.* Vol. 45. P. 401—409. Kyiv (in Ukr.).
31. Franko, I. (1986). From the field of the science. *Collection of works in 50 vol.* Vol. 46. P. 166—178. Kyiv (in Ukr.).
32. Franko, I. (1986). To A.Yu. Krymsky. *Collection of works in 50 vol.* Vol. 50. P. 113—115. Kyiv (in Ukr.).
33. Franko, I. (2001). Two languages, two faces. *Mosaic. From the works not included in Collection of works in 50 vol.* P. 263—277. Lviv (in Ukr.).

Статтю отримано 05.03.2020

Yaroslav Yaremko, Doctor of Philology,
Professor of the Ukrainian Language Department,
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
24 Shevchenko St., Drohobych 82100, Ukraine
E-mail: yaremkojar@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-8202-4107>

Natalia Luzhetska, Ph. D. in Philology,
Senior lecturer, Department of the English Language Practice,
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
24 Shevchenko St., Drohobych 82100, Ukraine
E-mail: natalialuzhetska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2414-6285>

FRANKO'S CONCEPT OF THE TERM IN THE CONTEXT OF THE MODERN ANTHROPOCENTRIC PARADIGM

The figure of a prominent Ukrainian writer Ivan Franko and his innovation in the evolution of the Ukrainian political and linguocognitological thought, especially his original ideas about a new type of the interdisciplinary studies in the Ukrainian linguistics are outlined in the research. The article analyses cognitive and discourse approach to the assessment of linguistic phenomena, defining a language as a living system, distinguishes linguophilosophical thinking of Ivan Franko as a linguist-anthropocentrist. According to his reflections on the scientific language nature and its inseparable semantic core, a term, it is possible to regard the ideological basis inherited by modern interdisciplinary studies: cognitive linguistics, theory of communication, linguopolitology. Thanks to Ivan Franko's intellectual innovations, they managed to establish the Ukrainian anthropological terminology.

According to Ivan Franko, pragmatic features merge into scientific definition along with a rational and logic explanation of a term context. They refer to emotion-esteem sphere of a speaker, their ideas and feelings. Thus, the scientist's objectivism functions together with the publicist's talent. When in the process of communication between its constituent entities, each of which creates his or her communicative-pragmatic space from the position of egocentrism, we experience cognitive conflicts or conflict situations, as a result, the communicative interaction is broken. The above observations give reasons to believe that Franko's theory of suggestion has made the bridge to the modern theory of communication, which says: it is not so important what is said, but what is happening in the addressee. In other words: defining in the communication (*exchanging of ideas, knowledge, feelings, behaviour patterns*, etc) is not so much a communication code (language), but an internal, cognitive code, essence of man, his soul. This internal code is materialized in suggestion.

Keywords: *Ivan Franko, school of political thinking, term-politonym, cognitive-discourse approach, pragmatic meaning, anthropological terminology.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.02.89>
УДК 811.161.2'373.232

О.П. КАРПЕНКО, доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: olga.petrivna.karpenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5522-2565>

МОЖЛИВЕ Й НЕМОЖЛИВЕ В ДІАХРОННІЙ ОЙКОНІМІЇ НА ПРИКЛАДІ НАЗВ КИЇВЩИНИ

---

7 березня 2020 р. відсвяткувала ювілей відомий український мовознавець, славіст, доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України Ольга Петрівна Карпенко. Наукові інтереси О.П. Карпенко зосереджені в таких галузях, як слов'янська і українська ономастика та етимологія. Найпомітніше місце в науковому доробку дослідниці посідають праці з гідронімії архаїчних зон Східної Славії, які поглиблюють знання про історичне минуле українського народу та його етногенезу. Друкуючи статтю О.П. Карпенко, редколегія журналу «Українська мова» щиро вітає ювілярку й зичить їй здоров'я та творчого довголіття.

*У статті на прикладі ойконімікону Київщини, зокрема літописних назв **Переяславля** і **Мути-жсира**, проаналізовано труднощі, які виникають під час їх дослідження. Ойконімікон старо-українського періоду дає змогу визначити етимон-антропонім, часто без уточнення його носія, але показовий щодо характеристики праантропоніма, його дереваційно-гніздових зв'язків.*

Ключові слова: ойконім, літописна назва, словотвірна модель, антропонім, апелятив, етимологія.

Відновлення ойконімної системи Київщини, найдавнішого ареального простору східного слов'янства, незважаючи на, імовірно, найкращий її історико-територіальний опис порівняно з іншими регіонами, досі залишається одним із актуальних питань ономастики України. Фіксація найдавніших назв поселень краю за появи писемності, певно в неповному обсязі, з'являється в літописах Київської доби у зв'язку з різними соціальними подіями. Консерватизм онімів, зокрема й ойконімів, безперечно, важлива основа для відновлення різночасових стратумів. Ідеально, коли

Цитування: Карпенко О.П. Можливе й неможливе в діяхронній ойконімії на прикладі назв Київщини. *Українська мова*. 2020. № 2 (74). С. 89—99. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.02.89>

лінгвістичне обґрунтування походження тієї чи тієї назви підтримується історичними записами, археологічними матеріальними знахідками за об'язкової їхньої автентичності. За відсутності таких матеріалів і артефактів дослідник спирається лише на лінгвістичний апарат. Завдяки етимології онімів та врахування особливостей фонетики, семантики, структури, ареальних рис було відновлено й пояснено чимало вже зниклих апелятивів, частково відновлено антропонімікон, а також окреслено орієнтовний час появи значної кількості назв.

Установлення первісної (етимологічної) форми архаїчних ойконімів за наявності численних варіантів, а відтак визначення правильної мотивації в кожному окремому випадку — справа надзвичайно складна, практично неможлива без додаткових архівних матеріалів. Навіть наявність багатьох історичних джерел (які також не відзначаються однотайністю) подекуди виконує тільки підготовчу роль для визначення етимології окремого ойконіма, його місця в типологічно однойменних утвореннях усього слов'янського ареалу. Відомо, що межі Київщини в процесі формування системного ойконімікону постійно змінювалися: до її складу на різних етапах уходили літописні міста та поселення часів Київської Русі, Переяславщини, частини сучасних областей — Чернігівської, Полтавської, Черкаської. Уся ця велика територія, неоднозначна в етнокультурному плані, мала свої особливості, зумовлені формуванням місцевого населення, його мовними (діалектними) та культурними традиціями, що виявилися в назвах місцевостей, населених пунктів та інших топонімів. Походження ойконімів часто обростало додатковою легендарною інформацією, переказами про архаїчність виникнення, родовід їхніх засновників тощо. Водночас далеко не всі оніми Київщини можна вважати аж такими давніми (наприклад, часів Київської Русі) лише на підставі наявних легенд-переказів про їх раннє утворення. Більше того, усе частіше постає питання про хронологічну надійність літописних онімів, яка, здавалося б, насамперед захищена точно визначеним датуванням літописів. Про невідповідності окремих історичних подій, про літописні різночитання, навіть про переписування літописів ішлося неодноразово. Якщо за дослідженням істориків, «хронологія Повісті минулих літ не просто помилкова в якихось фрагментах, вона становить цілком штучне утворення — по суті вигадана літописцем» [13: 59], то питання хронологічної надійності (зокрема першої історичної фіксації) окремих літописних ойконімів фактично не має джерельної підтримки. «Для реконструкції дійсного минулого IX—X віків ця обставина, зрозуміло, фатальна» [Там само: 59]. Дослідник може спиратися лише на лінгвістичний аналіз оніма, урахувуючи його мовні особливості. Визначити точно рік фіксації літописного оніма, мабуть, практично неможливо, якщо джерело сумнівне щодо своєї оригінальності. Утім, порівняння інших літописних свідчень, оригінальних текстів (нехай їх мало), візантійських джерел дозволяють наблизитися якщо не до точного, то принаймні приблизного датування оніма або визначити можливий інтервал його виникнення. Лексичне зна-

чення онімної основи також інформативне щодо періоду вірогідного її формування.

Досліджуючи питання фіксації літописних ойконімів, не можна оминути час появи м. *Переяслава* — центру майбутньої Переяславської землі, яка знаходилася обіч Києва, і з другої половини XI ст. стала окремим князівством. *Переяслав*, часто згадуваний на сторінках літописів — *Переяславль* (*Переславъ*) *Русскій* (Ук: 576) — як значний культурний центр, безсумнівно, виник у літописний період. Його першу фіксацію відносять до 907 р., до подій так званого першого договору Русі з Візантією, у якому *Переяславль* названо третім у списку Руських міст: «на Рускіє городы. пѣрвое на Кіевѣ, таже и на Черниговѣ. и на *Переяславѣ*. и на Польгескѣ. и на Ростовѣ» (ПСРЛ II: 22) та ін. Цей «поважний» список руських міст, де були князівські столи, підвладні князю Олегу, справив таке переконливе враження на визначення датування міста, що на нього тривалий час спиралися не лише дослідники, починаючи з XVIII ст., але й протягом усього XX ст. Більше того, його хронологію навіть поглиблювали. Так, В.Г. Ляскоронський уважав, що *Переяславль* існував навіть раніше за літописну згадку [7: 128], а Л.В. Падалка його процвітання відносив до VIII—IX ст. [10: 32]. Авторитет літописної фіксації (907 р.) став переконливим і для наших сучасників [6: 374]. Водночас літописи зберегли іншу розповідь про *Переяславль* у часи князювання Володимира Святославича, датовану 993 р.: «и се Печенѣзѣ придоша по шной сторонѣ. ѿ Сулы. Володимеръ же противу имъ. и оусрѣтъ ѿ на трубеши. надъ броду кдѣ нынѣ *Переяславль*» (ПСРЛ II: 106). Проте це датування виявилось неавторитетним, зокрема й для лінгвістів. О.С. Стрижак уважав його помилковим саме з огляду на договори з греками під 907 і 945 рр. [1: 100], хоч ще 988 р. відома літописна розповідь про те, що: «И нача ставити городы [Володимеръ] по Деснѣ. и по Востри. и по Трубешеву (трубежеву). и по Сулѣ. и по Стугнѣ» (ПСРЛ I: 121). Закономірно постає питання, які порубіжні міста навколо Києва почав будувати Володимир? Історики, здійснивши порівняльний аналіз літописних статей, вивчивши іноземні джерела, зокрема працю Константина Багрянородного «Про управління імперією» (948—952 рр.), дійшли висновку, що поява *Переяслава Руського* — результат державницької діяльності Володимира Святославича й датували його часом з 988 до 992/993 рр. [11: 63]. Ураховуючи свідчення археологів про те, що його існування обмежується рубежем X—XI ст., О.П. Толочко вважає, що «перші достовірні літописні згадування *Переяслава* належать тільки до XI ст., коли тут виникає княжий стіл для Всеволода Ярославича» [13: 273]. Ми не торкаємося причин зміни Сильвестром — ігуменом Видубицького монастиря і редактором «Повісті минулих літ» — текстів договорів 907 та 944 рр. [11: 63], бо це не так суттєво для з'ясування тлумачення ойконіма, як правильна хронологія досліджуваного об'єкта. Оскільки історики, зважаючи на археологічні розкопки, відносять появу *Переяслава* не раніше кінця X — поч. XI ст., то закономірно чекати, що в його назві відбилися традиції номінації цього історичного періоду. За

формальними показниками назву (датовану 992, 993 рр.) *Переяславль* (ПСРЛ I: 124; ПСРЛ II: 106) доцільно вважати посесивом на *-j(ь) від власного імені *Переяславъ* із *Perjěslavъ [14: 241; 1: 100; 6: 374]. Композитне ім'я *Переяславъ* у буквальному прочитанні 'той, який перейняв (успадкував) славу' типове для літописного періоду. Його перший компонент мотивований дієсловом *перейати* 'перейняти' (<*per-jěti), збережений у пізнішому за часом виникнення патронімічному антропонімі *Гришка Переятичъ* — гомельський селянин, 1640 р. (Тупиков: 689), який дає підстави реконструювати ім'я *Переятъ <*Perjětъ. Другий складник — *-славъ* — часто вживаний у композитних іменах, зокрема князів, пор., наприклад, *Ярославъ* — син Володимира Святославича, 980 р., син Святослава чернігівського, 1096 р., *Мстиславъ* — син великого князя *Изяслава*, 1069 р. (ПСРЛ I: 78, 169, 230) та ін. Значно складніше, а часом уже неможливо, відновити особу, якій воно могло належати. Принаймні відомостей про князя (а саме за іменами князів найчастіше називали давні міста) з таким іменем немає, але його реальність підтверджує дериват *Нажиръ Переяславичъ* — руський воїн, 1162 р. (Тупиков: 265). Зрозуміло, що незасвідченість реальної особи з таким іменем породила численні перекази про легендарних руських воїнів. Такі спроби щодо тлумачення ойконіма закріплені вже в літописах, але тут вони несуттєві. У конкретному випадку важливою є архаїчна j-това модель ойконіма, яка передбачає в основі антропонім.

Під 993 р. у літописі за Воскресенським списком (1859 р.) зафіксовано складену форму: «*О Переяславли Рускомъ*» (ПСРЛ VII: 314), а Лаврентіївський літопис подає її під 1199 р.: «в *Рускыи Переяславль*» (ПСРЛ I: 415). Означення могло бути як у препозиції, так і постпозиції. Безсумнівно, що саме наявність означення стала підставою для появи версії про вірогідність перенесення назви м. *Переяславль* з Болгарії як наслідок русько-болгарських взаємин. О.С. Стрижак уважав, що після витіснення сіверів (сіверян) болгарами з *Преслава* на Дніпровському Трубежі «з'являється своя сіверська (інакше роменська) культура з м. *Переяславом* (*Переяславль Рускій*)», який зафіксований під 907 р., хоч виник значно раніше [12: 70—71]. Наскільки раніше трапилася ця подія, автор не уточнює, але в останній чверті VII ст. болгарські сівери ще перебували в Болгарії [Там само: 70], тому їх переселення мало відбутися не пізніше VIII ст. Якщо розглядати питання, у який період могла відбутися така трансплантація, то в цій версії насторожує хронологічна невідповідність, адже у дослідженні І. Йорданова вказано, що болгарське місто *Преслав* у IX—X ст. було відомо як *Преславен град*, букв. 'преславне місто', тоді як *Преслав* або *Великий град Преслав* його стали називати з XI ст. [2: 71—80]. Отже, версія О.С. Стрика про таке раннє перенесення болгарської назви не вкладається в можливі хронологічні межі виникнення *Переяславля Руського*. Навіть якщо уявити можливість перенесення південнослов'янської назви на Дніпровське Лівобережжя під час греко-русько-болгарських стосунків 985—992 рр. [11: 165], то постає закономірне питання про причини відсутності назви *Преславъ*

або його східнослов'янського відповідника *Переславъ у літописах. Правда, її подано в дужках *Переяславль (Переславъ) Русскій* до Показчика літописів (Ук.: 576), проте жодного разу не згадано на сторінках літописів. У пізніх джерелах вона трапляється лише один раз під 1616 р. *Pereslaw* (АЮЗР: 312), що дає підстави кваліфікувати її какофонічним варіантом. Усе ж таки появу відприкметникового означення *Русскій* < *Русь* потрібно визнати не випадковим, оскільки воно мало виконувати розрізняльну функцію щодо інших ойконімів. Такими й могли бути болгарський *Преслав Великий*, відомий у давньоруських літописних текстах як *Переяславець*, тобто *Преслав Малий*, пор. 967 р. «кнѧжа ту въ Переѧславци», 971 р. «приде Стославъ въ Переѧславець» (ПСРЛ I: 65, 69), але не за часів походів князя Святослава, коли ще *Наддніпрянський Переяславль* не було засновано, а ймовіріше, за Володимира Святославича (985—992 рр.). Дослідники припускають, що саме виникнення *Переяславля* зумовило потребу уникнути плутанини між ним і болгарським *Преславом Великим* у церковних документах і хроніках — *Мегалі Преслава* та *Росіас Преслава* [5: 16—17]. Водночас близька співзвучність назв нового східнослов'янського міста з болгарським *Преславом* ще не слугує надійним аргументом про спільне походження цих ойконімів. Сюди ж додамо інші *Переяславлі*. Це *Переяславль-Залеський* — м. у Ростовській землі, сучасне рос. м. *Переяслав-Залесский* у Ярославській обл. РФ та *Переяславль Рязанский* — м. у Рязанській землі, сучасне м. Рязань РФ, які на першопочатках свого виникнення також відомі як *Переяславль*, але хронологічно пізніші за *Переяславль Русскій*. Розташування всіх трьох міст на однойменній р. Трубіж і зумовили сприйняття північноросійських міст вторинними утвореннями стосовно Середньонаддніпрянського складеного ойконіма [1: 100; 9: 135]. Отже, питання про перенесення болгарської назви *Преслав (Великий)* на Лівобережжя Дніпра, досі відкрите. Навіть якщо болгарський ойконім міг впливати на формування назви нового міста на Лівобережжі Дніпра, то східнослов'янський ономастикон, який розвивався за своїми законами, також дався взнаки, і форма назви міста відповідає традиційній для свого часу відантропонімній моделі.

Східнослов'янський ойконім *Переяславль* від перших фіксацій — посесивне утворення із суф. *-j(b)* від особового імені *Переяславъ* із закономірною епентезою > *Переяславль* і подальшою трансформацією в нуль звука внаслідок ствердіння приголосного *-в-* на українському ґрунті. Уважати це особове ім'я династичним документальних підстав немає. Незважаючи на це нове місто, як видається дослідникам, можливо, навіть зі штучною або «з очевидно «вигаданою» назвою» [13: 273] органічно вписувалося в ойконімікон Київської доби, було його питомою частиною. Один із найдавніших топоформантів **-j(b)*, який на період появи назви *Переяславль* (рубіж X—XI ст.) був досить активним, відразу ввів її в коло давньослов'янського топонімного типу, пор. інші посесивні прикметники: *Пятівль* — м. у Сіверській землі, *Святославль* — м. у Київській землі, *Ярославль* — двір у Києві та ін. [1: 112, 149, 178]. Виникнення таких утво-

рень, зумовлених соціальними умовами, які не порушують системного характеру онімотворення, властиві історичному та сучасному етапам. Не варто також забувати, що мотив номінації навіть сучасної назви не завжди очевидний, а історичної — і поготів. Для значної кількості архаїчних ойконімів можна говорити лише про виникнення від антропонімів, без установлення конкретної особи — носія антропоніма. Наприклад, важко щось сказати про носія непродуктивного композита *Мѣтижирѣ, відновленого для східнослов'янського іменника завдяки літописному ойконіму (або топоніму) *Мѣтижирѣ*, двічі згаданому в літописах під 1160 і 1162 рр. у Київській землі, поза лінгвістичною характеристикою його складових компонентів, запропонованою І.М. Железняк [див.: 3: 63—64]. На думку істориків, яку також поділяла І.М. Железняк, на місці літописного *Мѣтижира*, зараз розташоване с. *Мотижин*.

На території сучасного Макарівського р-ну *Мѣтижирѣ*, мабуть, найдавніше поселення і єдине літописне. Після його зникнення зі сторінок літописів, як і багатьох інших поселень Київщини, зумовленого спустошливими військовими діями, брак історичних документів суттєво обмежив вивчення відновленого та не один раз перейменованого поселення: «*Motyżyr czyli Motyżyn został pustką*» (SG VI: 751). Тільки на кінець XV ст. доходять відомості про нове поселення на його місці: «*Siedlisko też to Borysowo z pustym horodyszczem Motyżyn wchodziło w skład dóbr t. zw. Jasienickich*» (Op. cit.: 751). За відсутності надійних історичних джерел не зовсім зрозуміло, коли ж з'явилася назва нп *Мотижин*. Можемо лише припускати подвійне прочитання наведеного вище цитування: 1) ідеться про старе городище *Мотижир* < *Мутижир*, пов'язане з літописним *Мѣтижирѣ*; 2) назва городища *Мотижин* заступає *Мотижир* < *Мѣтижирѣ*.

З'являється в цей час нове поселення *Борисів* (див. згадку про нього вище), «*Borysów czyli Motyżyn*», 1506 р. (SG V: 922), «Воронино, а *Борисовѣ*», 1509 р. (LM: 320), назва якого постала від особового імені *Борис* за допомогою присвійного суфікса *-овѣ*. Кому належало ім'я *Борис* (засновнику, власнику поселення, комусь іншому?), джерела не повідомляють. Документ 1602 р. інформує про появу ойконіма *Мотижин*: «*Motyżyn, na siedliszczu Borysowskiem*» (Żdz. XXI: 447). Причини перейменування поселення *Борисова* досі невідомі. Джерела XVII ст., окрім наведеної форми *Motyżyn*, яка виявилася найстійкішою і простежується нині на карті району, подають його різне фонетичне оформлення, пор. *Mutużyn*; *Motużyn*, 1602 р. (Op. cit.: 68, 75), «в мѣ(с)тѣ(ч)ку *Мутыжине*», 1611 р. (АКЖГУ: 197).

Зваживши на те, що фіксація літописного *Мѣтижира* не переходить за XII ст., а городище *Мотижин* згадується лише наприкінці XV ст., важко уявити, що це споріднені назви. Якщо стара назва спочатку зберігалася, то згодом вона трансформувалася. Непродуктивний східнослов'янський антропонім-композит *Мѣтижирѣ* як мотиватор найменування поселення не міг бути потрібним у нових умовах назвотворення, не відповідав вимогам мовної норми. Мовна форма городища *Мотижин* стосовно літописного першоджерела зазнала таких помітних змін, що почала

сприйматися самостійним посесивним утворенням, пор., наприклад, пол. прізвище *Motyga* (SN VI: 464). Формант *-ин* увів його в коло іншої продуктивної моделі. Ойконім *Мотижин* поодиноким не лише в Україні, споріднені назви не простежуємо в інших слов'янських регіонах.

Фактичний матеріал ойконімів, вилучений із різноманітних джерел, навіть для назв XVII ст. і пізнішого часу вказує на етимон-антропонім, часто без подальшого уточнення його носія, але досить показовий щодо характеристики праантропоніма, його дериваційно-гніздових зв'язків. Правильне пояснення етимона ойконіма — основа етногенетичної характеристики оніма. Відомостей про те, хто був засновником с. *Караниши* Миронівського р-ну, у документах немає. Невідома також дата його виникнення. Перекази відносять появу ойконіма до часів князя Володимира (МСК: 88), але у джерелах зафіксований лише з XVII ст. — *Karopysze* (Ляскоронский: 26). Показово, що ця назва регулярніше трапляється тільки з XVIII ст. як новоосаджене поселення, що могло вказувати на його тимчасову руйнацію: «na poddanych moich wsi nowo osadzonej *Karapysze*», 1739 р. (цит. за: SG III: 830). Прагнення бачити в назві татарські (Похилевич: 440) або інші тюркські мовні залишки видаються лінгвістично необґрунтованими.

Зі структурно-етимологічного погляду ойконім *Караниши* (*Karopysze*, *Karapysze*) — питоме слов'янське множинне утворення від антропоніма *Караниш*. Поміж споріднених відповідників можна назвати: укр. Лукнян *Каранишъ*, 1718 р. (ДІП: 219), сучасне укр. прізвище *Караниш* (Новикова: 358), пол. *Kropisz*, *Koropisz* (SN V: 164, 297). Повноголосний кореневий вокалізм польського прізвища, який сягає праформи **Korpišь*, вірогідно зумовлений запозиченням з української мови або виникненням на східно-слов'янському порубіжжі. Антропонім *Караниш* — дериваційне утворення, імовірно, з діалектною реалізацією кореневої морфеми, вихідної основи **tort-* із **Koponiш* < **Korpysz*. Його мотивація розкривається і підтримується за допомогою апелятивної лексики, пор. укр. діал. *ка́ран* 'карапуз', 'пацан', 'шмаркач' (Чучка: 251), 'хлопець-підліток' (Сабадош: 139), 'збиточник' (Жегуц, Піпаш: 69), рос. діал. *кара́на* 'незграбна, вайлувата людина' (СРНГ 13: 75), блр. діал. *курóна* 'невправна жінка' (МАСМ: 49). Спорідненість наведеної блр. лексеми *курóна* з *курапата* 'куріпка' (ЭСБМ: 169) видається фонетично і семантично безпідставною. Її виправдано розглядати поміж утворень із вокалізмом *o* під реконструкцією псл. **korpa*, континуанти якого належать до активної лексики та непогано описані в літературі [4: 61—62]. Дериваційне гніздо з коренем **korp-* досить об'ємне, але для розуміння мотивації прізвища цілком показовий наведений матеріал. Іронічне лексичне значення запропонованих апелятивів указує на характерні властивості носія прізвища *Караниш*. Подібна насмішкуватість властива основі жіночого прізвища *Караньшка* (представленої в іншому суфіксальному оформленні) — удова, 1718 р. (ДІП: 225) — із **Коронешка* < **Korpeška*.

Тільки назви окремих поселень привертають увагу писемно засвідченими відомостями про його власника та засновника. До таких ойконімів маємо підстави зарахувати с. *Дитятки* Іванківського р-ну, відоме тривалий час

як *Дитятковичі*, пор. 1581 р. «*z Dziedziatkowicz*» (Żdz. XX: 39). Майже на століття раніше історичні акти зафіксували важливі відомості про засновника майбутнього поселення, а на час датування документа 1493 р. про держателя землі, без уточнення її назви: «Пань Юрей пишетъ, ихъ тотъ человекъ *Дитѣтѣковичѣ* даиваль отцу нашему с тоє земли ... дани чотыри карамоны меду пресного» (Акты ЛРГ: 56). Ойконім мотивований патронімом у мн. *Дитѣтѣковичѣ*, який, за Р. Марєвичем [8: 163], замінював патронім на зразок *Дитѣтѣковѣ сынѣ*, продовжуючи семантичний розвиток *Дитятков нащадок*, пор. у цьому плані ст.-рос. *Гриша Дитятковѣ* — поморський таможник, 1577 р. (Тупиков: 532), в основі якого антропонім *Дитятко* + присвійний суфікс *-овѣ*. На жаль, за доступними джерелами вже неможливо встановити ім'я данника батька пана Юрія (імовірно, когось із Горностаїв — заможних власників цієї території), але патронім *Дитѣтѣковичѣ* указує на юридично самостійну особу, майбутнього засновника поселення.

Наведені міркування з приводу утворення зазначених назв поселень ілюструють труднощі, які виникають під час дослідження еволюції назв на діяхронному рівні, що добре помітно на прикладі назви *Перетаславль*, де аналіз сягає літописного періоду. По-перше, це можуть бути несумісні хронологічні дані, які подають писемні джерела і пам'ятки матеріальної культури (археологія). Тепер відомі причини фальшування літописів, у зв'язку із часовим зсувом історичних подій переписувач літопису (адже оригіналів немає) міг зсувати й датування окремих населених пунктів. По-друге, можуть бути вже нібито встановлені в літературі не завжди добре мотивовані версії походження деяких назв. Історичні ойконіми, зокрема й літописні, зазнали модифікацій та перейменувань. Поселення, що з'явилися на місці колишніх через тривалий проміжок часу, становили самостійні мовні одиниці з новим мотивом номінації.

Говорячи про складні питання у діяхронних дослідженнях, незаперечним є те, що історичні ойконіми — надійне джерело для реконструкції прадавнього слов'янського лексикону, перевірена етногенетична база для тлумачення відновлених антропонімів та визначення їхніх правильних етимологій.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АКЖГУ — Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. Підг. до вид.: А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. Житомир, 2002.
- Акты ЛРГ — Акты литовско-русского государства. С предисловием М.В. Довнар-Запольского. Вып. I. (1390—1529 г.). *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском ун-те*. Кн. 4. Москва, 1899. С. 1—258.
- АЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов [...]. Киев, 1886. Ч. VII. Т. 1.
- ДІП — Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII—XVIII ст. Т. I: Компюти та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. Упоряд., підг. до друку, вступна стаття В.О. Мокляка. Полтава, 2007.
- Жегуц, Піпаш — Жегуц І., Піпаш Ю. Словник гуцульського говору в Закарпатті. Мюнхен, 2001.
- Ляскоронский — Ляскоронский В.Г. Иностранные карты и атласы XIV и XVII вв., относящиеся к Южной России. Киев, 1897.

МАСМ	— Матэрыялы да абласнога слоўніка Магілёўшчыны. Мінск, 1981.
МСК	— Міста і села України: Київщина. Київ, 2011. Ч. II.
Новикова	— Новикова Ю.М. Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини. Донецьк, 2007.
Похилевич	— Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Собр. Л.И. Похилевич. Біла Церква, 2005.
ПСРЛ I	— Полное собрание русских летописей. Москва, 1962. Т. I. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку.
ПСРЛ II	— Полное собрание русских летописей. Москва, 1962. Т. II. Ипатьевская летопись.
ПСРЛ VII	— Полное собрание русских летописей, издаваемое по высочайшему повелению Археографическою комиссиею. СПб., 1856. Т. VII. Летопись по Воскресенскому списку.
Сабадош	— Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород, 2008.
СРНГ	— Словарь русских народных говоров. Под ред. В.П. Филина. Вып. 13. Ленинград, 1977.
Тупиков	— Тупиков Н.М. Словарь древнерусских личных собственных имен. СПб., 1903.
Ук.	— Указатель к первым восьми томам Полного собрания русских летописей. СПб., 1907. Отд. II. Указатель географический.
Чучка	— Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. Львів, 2005.
ЭСБМ	— Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Рэд. В.У. Мартынаў. Мінск, 1989. Т. 5.
LM	— Lietuvos Metrika. Kn. № 8 (1499—1514). Užrašymų knyga 8. Vilnius, 1995.
SG	— Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1880—1902. T. I—XV.
SN	— Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych. Wydał K. Rymut. Kraków, 1992—1994. T. VI.
Ѕdz.	— Źródła dziejowe. Warszawa, 1876—1915. T. I—XXIV.

ЛІТЕРАТУРА

1. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. Київ, 1985.
2. Йорданов И. Името на Преслав в писмените източници. *Плиска — Преслав*. София, 1995. Т. 7. С. 71—86.
3. Желєзняк І.М. Історія літописного *Мутижирь*. *Мовознавство*. 1974. № 3. С. 61—65.
4. Козлова Р.М. Структура праславянського слова. Праславянське слово в генетическом гнезде. Гомель, 1997.
5. Колибенко О.В. Придунав'я і Переяславщина: історико-археологічні та топонімічні паралелі. *Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту*. Ізмаїл, 2000. Вип. 9. С. 16—18.
6. Лучик В.В. Етимологічний словник топонімів України. Київ, 2014.
7. Ляскоронский В.Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. Киев, 1903.
8. Мароґевий Р. Антропонимске категорије у староруском јузику (прилог питањ у реконструкцији прасловенског система). *Ономастолошки прилози*. 1983. IV. С. 137—177.
9. Нерознак В.П. Названия древнерусских городов. Москва, 1983.
10. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. Полтава, 1914.
11. Переяслав у віках. Автори-упор. В. Коцур, О. Колибенко. Київ, 2007.
12. Стрижак О.С. Сіверяни. *Мовознавство*. 1973. № 3. С. 64—71.
13. Толочко А.П. Очерки начальной Руси. Киев; Санкт-Петербург, 2015.
14. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Москва, 1987. Т. III.

LEGEND

- АКЖГУ — Act Book of the Zhytomyr City Government in 1611. (2002). Resp. to type: A.M. Matviienko, V.M. Moisiienko. Zhytomyr (in Ukr.).
- Акты ЛРГ — Acts of the Lithuanian-Russian state. (1899). With a foreword by M.V. Dovnar-Zapolsky. Issue I. (1390—1529). *Readings in imperial society of history and antiquities of Russia at Moscow University*. Book 4. P. 1—258. Moscow (in Rus.).
- АЮЗР — Archive of South-West Russia, published by the commission for the analysis of ancient acts [...]. (1886). Part VII. Vol. 1. Kyiv (in Rus.).
- ДП — Sources from the history of the Poltava Regiment. Mid XVII—XVIII cent. (2007). Vol. I: Computes and revisions of the Poltava Regiment. Computus 1649. Computus 1718. Ordered and ready for printing, introductory article V.A. Mokliak. Poltava (in Ukr.).
- Жегуц, Піпаш — Zheguts, I., Pipash, Yu. (2001). Vocabulary dictionary of Hutsul in Transcarpathia. Munich (in Ukr.).
- Ляскоронский — Lyaskoronsky, V.G. (1897). Foreign maps and atlases XIV and XVII century related to Southern Russia. Kyiv (in Rus.).
- МАСМ — Materials for the dictionary of Mogilev oblast. (1981). Minsk (in Bel.).
- МСК — Cities and villages of Ukraine: Kyiv region. (2011). Part II. Kyiv (in Ukr.).
- Новикова — Novikova, Yu.M. (2007). Practical word-spelling Dictionary of Central and Eastern Donetsk surnames. Donetsk (in Ukr.).
- Похилевич — Pohilevich, L.I. (2005). Tales of the populated areas of the Kyiv province or Statistical, historical and church notes on all villages, villages, towns and cities within the province. Bila Tserkva (in Rus.).
- ПСРЛ I — Complete collection of Russian chronicles. (1962). Vol. I. Laurentian Chronicle and Suzdal Chronicle by Academic List. Moscow (in Rus.).
- ПСРЛ II — Complete collection of Russian chronicles. (1962). Vol. II. Ipatiev Chronicle. Moscow (in Rus.).
- ПСРЛ VII — Complete collection of Russian chronicles published by to the highest command of the Archaeographic Commission. (1856). Vol. VII. Chronicle of the Voskresensk List St. Petersburg (in Rus.).
- Сабодош — Sabadosh, I. (2008). Dictionary of Transcarpathian dialect of Sokyrnitsa village of Khust district. Uzhgorod (in Ukr.).
- СРНГ — Filin, V.P. (Ed.) (1977). Dictionary of Russian folk dialects. Issue. 13. Leningrad (in Rus.).
- Тупиков — Tupikov, N.M. (1903). Dictionary of Old Russian personal proper names. SPb. (in Rus.).
- Ук. — Index to the first eight volumes of the Complete Assembly of Russians chronicles. (1907). Dep. II. Geographical index. SPb. (in Rus.).
- Чучка — Chuchka, P.P. (2005). Surnames of Transcarpathian Ukrainians: A Dictionary of History and Etymology. Lviv (in Ukr.).
- ЭСБМ — Martynov, V.U. (Ed.). (1989). Etymological dictionary of the Belarusian language. Vol. 5. Minsk (Bel.).
- LM — Lithuanian Metrics. (1995). Book № 8 (1499—1514). Notebook 8. Vilnius (in Lit.).
- SG — Geographical dictionary of the Polish Kingdom and other Slavic countries. (1880—1902). Vol. I—XV. Warsaw (in Pol.).
- SN — Rymut, K. (1992—1994). Dictionary of surnames used in Poland today. T. VI. Krakow (in Pol.).
- Żdz. — Historical sources. (1876—1915). Vol. I— XXIV. Warsaw (in Pol.).

REFERENCES

1. Etymological Dictionary of the Chronicles geographic names of the Southern Rus. (1985). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
2. Yordanov, I. (1995). The name of Preslav in the written sources. *Pliska — Preslav*. Vol. 7. P. 71—86. Sofia (in Bol.).

3. Zheliezniak, I.M. (1974). History of the Chronicle of the Mutizhir. *Movoznavstvo*, 3, 61—65 (in Ukr.).
4. Kozlova, R.M. (1997). The structure of the pre-Slavic word. Pre-Slavic word in the genetic nest. Gomel (in Bel.).
5. Kolybenko, O.V. (2000). Danube and Pereyaslav region: historical-archeological and toponymic parallels. *Scientific Bulletin of the Izmail State Pedagogical Institute*. Issue 9. P. 16— 8. Ismail (in Ukr.).
6. Luchyk, V.V. (2014). Etymological dictionary of toponyms of Ukraine. Kyiv (in Ukr.).
7. Lyaskoronsky, V.G. (1903). The history of Pereyaslav land from ancient times to the half of the XIII century. Kyiv (in Ukr.).
8. Marojevic, R. (1983). Anthroponymic Categories in Ancient Russian Language (Question Contribution to the Reconstruction of the Praslavonic System). *Onomatological Contributions*, IV, 137— 177 (in Serb.).
9. Neroznak, V.P. (1983). Names of ancient Russian cities. Moscow (in Ukr.).
10. Padalka, L.V. (1914). The past of Poltava territory and its settlement. Poltava (in Rus.).
11. Kotsur, V., Kolibenko, O. (Eds.). (2007). Pereyaslav in the ages. Kyiv (in Ukr.).
12. Stryzhak, O.S. (1973). Northerners. *Movoznavstvo*, 3, 64— 71 (in Ukr.).
13. Tolochko, A.P. (2015). Essays on initial Russia. Kyiv — St. Petersburg: Laurus (in Rus.).
14. Fasmer, M. (1987). Etymological Dictionary of the Russian Language. Vol. III. Moscow: Progress (in Rus.).

Статтю отримано 11.02.2020

Olha Karpenko, Doctor in Philology, Leading Researcher
of the Department of History of Ukrainian Language and Onomastics,
Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: olga.petrivna.karpenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5522-2565>

THE POSSIBLE AND THE IMPOSSIBLE IN THE DIACHRONOUS OYKONYMY ON THE EXAMPLE OF THE KYIV REGION

The example of the Kyiv region's oykonyms illustrates the difficulties faced by the linguist in the study of the names of settlements. The problems that arise in the analysis of chronicle oykonyms are illustrated by the example of *Pereyaslav*. In formal terms, the oykonym *Pereyaslavl'* is appropriate to be considered as a possessive of *-j(ь) on the first name *Pereyaslav*. The first component is motivated by the verb 'to adopt', the second is 'a glory', which is productive of composite names. Chronicle form '*Russkiy Pereyaslavl'*' gave rise to a version of the name transfer of *Pereyaslavl'* from Bulgaria. The designation of *Russkiy* < *Rus* performed a distinctive function with respect to other oykonyms, including the Bulgarian *Preslav* the *Great*. The coherence of the names of the new city with the Bulgarian *Preslav* does not prove the common origin of the oykonyms. For most archaic oykonyms, one can only speak of anthroponyms, without specifying a particular person.

The settlement of *Mutizhir*, known from the chronicles, initially disappeared and was subsequently rebuilt and renamed: *Motyzhir*, *Motyzhyn*, *Borisov* and again *Motyzhyn*. The name *Mutizhir* does not pass over the XII century, and the settlement of *Motyzhyn* is mentioned only at the end of the XV century. The chronicle anthroponym-composite *Mutizhir* could not be a motivator in the new conditions of the oykonyms formation. The name *Motyzhyn* has changed so much in comparison with the chronicle of primary sources that it became perceived as an independent possessive formation.

Oykonimikon of XVII century allows one to define an etimon-anthroponym, often without specifying its carrier. For example, the oykonym *Karapysz* is a specific Slavic plural form from the nickname *Karapysz* which is a derivative formation with dialectic implementation of the root morpheme, the initial base *-tort-.

Only certain names attract the written information about its owner and founder. It is correctly to include *Dytyatky* in the Kyiv region to such oykonyms.

Keywords: *oykonym, oykonym in chronicles, word-forming model, anthroponim, appellative, etymology.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.02.100>
УДК 811.161.2'26

М.А. БОВСУНОВСЬКА, аспірантка
відділу стилістики, культури мови
та соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: mariabovsynovska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4982-9579>

МОВИ В КУЛЬТУРНО-ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ ЖИТОМИРЩИНИ

У статті схарактеризовано національно-мовну самоідентифікацію мешканців північного регіону України за даними масового опитування 2017 р., її порівняно з відповідями студентів житомирських ЗВО та зіставлено з даними цього регіону за 2006 р. У 2017 р. порівняно із 2006 в північному регіоні на 28 % збільшилася кількість людей, які обирають українську мову співорозмовника, проте лише близько 30% не переходять на російську мову співорозмовника (за 16% у 2006 р.). З'ясовано, що в царині споживання інформації поширена двомовність, яка сягає 50–60%. Мешканці досліджуваної території мають змогу задовольняти свої культурно-інформаційні потреби (споживання теле- та радіопродукції, ЗМІ, читання книжок) українською та російською мовами, меншою мірою це можуть робити нацменшини, зокрема поляки.

Ключові слова: мовна поведінка, мовна ситуація, мовна самоідентифікація, мовна стійкість, ситуативний вибір мови, мовний конформізм, перемикання мовних кодів.

Мовна ситуація в Україні, зокрема склад використовуваних у суспільстві мов та їх функціональний розподіл, є не лише складною, але й відмінною в різних регіонах. На північній території України екzogлосність мовної ситуації зумовлена поліетнічністю складу населення, який формувався в різні періоди внаслідок певних історичних подій, загальнодержавницькою політикою загалом і мовною зокрема. Тут у більшості царин використовуються українська, російська, обмежено мови нацменшин (польська, ідиш), а також поширені різні перехідні говірки української та білоруської мов, суржик тощо. Як і загалом на всій території України, так і на цій за радянських часів зростав відсоток уживання російської

Цитування: Бовсуновська М.А. Мови в культурно-інформаційному просторі Житомирщини. *Українська мова*. 2020. № 2 (74). С. 100—111. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.02.100>

мови та зменшувався української, відбувалося переселення на територію області росіян, які працювали в різних царинах та поширювали вжиток російської мови, часто асимілюючи місцеве населення, частина етнічних українців змінювала мовно-культурну ідентичність з української на російську. Асимілювалися в українському мовному просторі й поляки, утративши свою мовну ідентичність переважно на користь української мови. Активна свідомо русифікація призупинена від часу проголошення незалежності України, але її наслідки відчуються й досі.

Нині мовна ситуація північного регіону України окремо детально залишається не описаною, не простежено особливості мовної поведінки мешканців на цій території, насамперед, чи існує залежність вибору мови від певних соціальних умов і від власних соціальних характеристик мовців. Натомість для успішної реалізації державної мовної політики потрібно мати інформацію про стан справ усередині регіонів, про залежність мовної поведінки їхніх мешканців від певних соціальних умов і від власних соціальних характеристик мовців саме цього регіону. Загальнонаціональні опитування, зокрема з питань, що стосуються мови, дають змогу схарактеризувати загальну мовну ситуацію в країні та порівняти її за регіонами. Водночас матеріал загальних статистично достовірних опитувань не можна членувати безкінечно, оскільки він тоді втрачає свою достовірність.

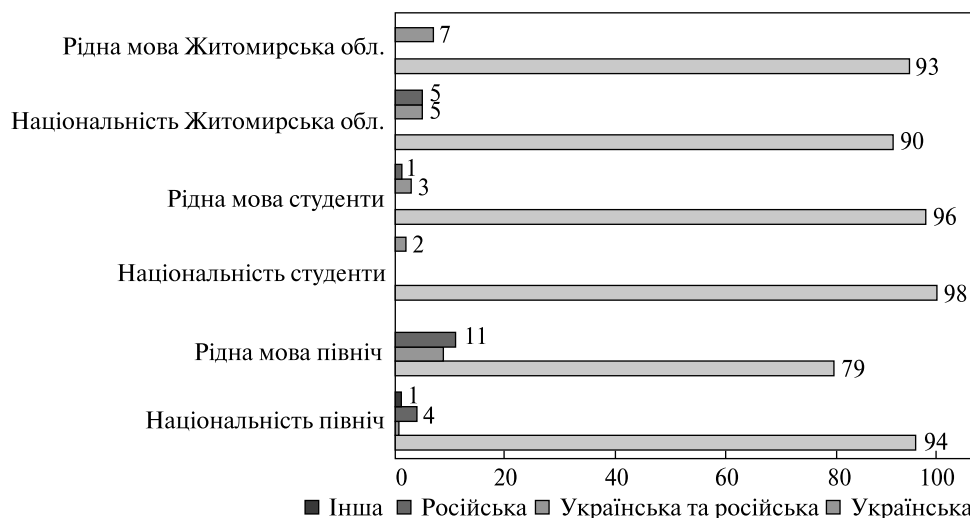
У цій статті використано матеріали масового опитування 2017 р.¹ в частині, яка стосується північного регіону загалом (Житомирська, Київська, Сумська, Чернігівська області та м. Київ), аналогічні дані опитування 2006 р., зібрані у 2006 р. міжнародною дослідницькою групою під керівництвом Juliane Besters-Dilger [10] (інформацію безпосередньо з бази даних надала Г.М. Залізник, яка була координатором соціопитування в обох дослідженнях), та результати власних опитувань, проведених в Житомирській області загалом у 2017–2018 рр. (2886 осіб) та серед студентів закладів вищої освіти міста Житомира у 2018 р. (336 осіб). На підставі цих даних схарактеризовано функціонування мов у культурно-інформаційному просторі Житомирщини на тлі загальної мовної ситуації у північному регіоні загалом і Житомирській області зокрема.

Мовна ситуація та мовна поведінка в умовах білінгвізму були в полі зору багатьох українських дослідників, зокрема Т. Бурди [3], Н. Бікової [2], Г. Залізник [5; 6], Л. Масенко [8; 9], С. Соколової [14–17], Т. Миколенко [11], І. Кудрейко [7], Л. Белея [1] та інших дослідників. Дефініції мовної ситуації зводяться переважно до того, що під цим терміном більшість мовознавців розуміють «сукупність форм існування (а також стилів) однієї мови чи сукупність мов у їх територіально-соціальних взаємовідносинах і функціональній взаємодії в межах певних географічних

¹ Загалом опитано 2007 респондентів, представлено всі області України, об'єднані в 5 регіонів, різні типи населених пунктів, різні вікові та соціальні групи інформантів. Детальніше параметри опитування подано у статті [17].

регіонів або адміністративно-політичних утворень» [13: 163]. О. Данилевська зазначає, що «... доречно говорити про вузьке та широке трактування поняття «мовна ситуація» [4: 16]. За вузького трактування мовні ситуації витлумачують як лінгвогеографічну (ареальну) єдність мов, які сусідять у межах соціуму, взаємодіючи між собою. За ширшого підходу в трактуванні мовну ситуацію визначають як суспільний стан національної спільноти, характер її мовної свідомості, пов'язаної із задоволенням комунікативних потреб за допомогою однієї або кількох мов. У межах цього підходу мовні ситуації витлумачують як «умови і стан функціонування мов та конкретні сфери їх використання» [4: 16]. Отже, серед значної кількості лінгвістичних праць, присвячених мовній ситуації, не спостерігаємо значних розбіжностей у потрактуванні цього явища, відмінності спостерігаються в її описах. Виокремлюють кількісні, якісні, оцінні параметри, за якими досліджують мовну ситуацію. Мовну ситуацію можна аналізувати з позицій однієї мови й її варіантів, білінгвізму, диглосії, мультилінгвізму тощо. Як зауважує С. Соколова, українська соціолінгвістика на сьогодні не має конкретного опису мовної ситуації в нас [14: 5–6]. Опрацювавши літературу з аналізованої проблеми, під мовною ситуацією розумітимемо становище, у якому перебуває / перебувають мова / мови на певній території. Отже, комплексний опис мовної ситуації як у країні загалом, так і в окремому її регіоні, передбачає оцінювання цілого комплексу кількісних, якісних і оцінних параметрів, зокрема й мовної поведінки носіїв різних мовних кодів у різних комунікативних ситуаціях.

Мовну поведінку як соціолінгвістичне поняття досліджували О. Данилевська [4], О. Михальчук [12], І. Стернін [18], О. Шумарова [19; 20] та ін. Вибір мови в конкретній комунікативній ситуації є одним з основних критеріїв оцінки мовної ситуації, зокрема білінгвальної [20: 45]. Досить детально описує історію, наповнення та функціонування терміна «мовна поведінка» в українській соціолінгвістиці О. Михальчук, під яким розуміє «вибір мовного коду, що виявляється через мовну діяльність або соціально вмотивовані зміни в мовній свідомості окремого носія чи мовної групи і зумовлений системою взаємопов'язаних соціальних, правових, психологічних і соціокультурних чинників, які є визначальними у стосунках мова і людина, мова і спільнота, мова і суспільство» [12: 37]. Авторка аналізує зв'язки мовної поведінки з такими категоріями, як «мовна свідомість», «мовна лояльність», «мовні права», простежує вплив різних чинників на формування цього поняття, окреслює його структуру та соціолінгвістичні параметри, розмежовує індивідуальну та колективну мовну поведінку тощо [12]. У наших дослідженнях ми аналізуємо вибір мов (перемикання кодів) респондентами в процесі спілкування у двомовній ситуації, отже, то під поняттям «мовна поведінка» розуміємо всю сукупність мовленнєвих дій і їхніх форм, що розглядаються насамперед у соціально-комунікативному аспекті, тобто вибір мови / мовного коду тією самою особою / групою осіб в різних ситуаціях. Північноукраїнський ареал у цьому аспекті залишається описаним недостатньо.

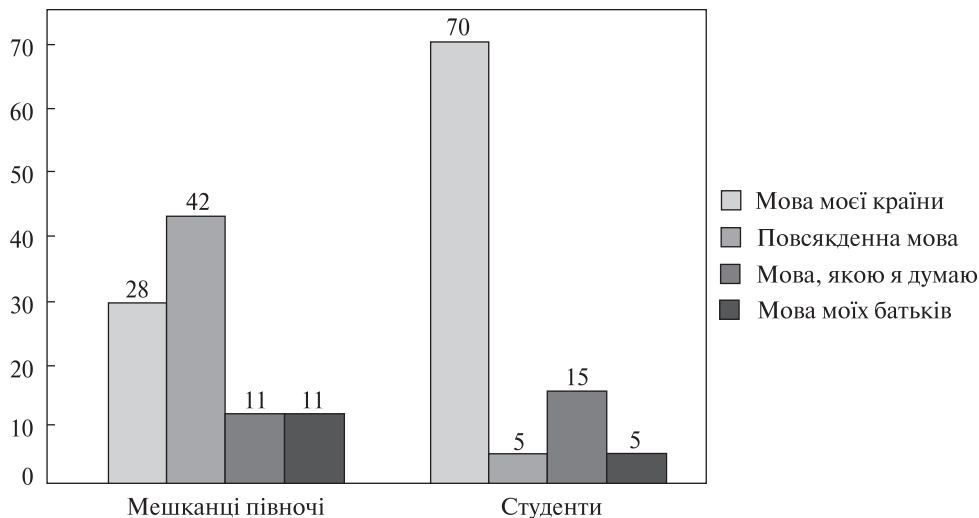
Діаграма 1. Національно-мовна самоідентифікація студентів, мешканців півночі загалом та жителів Житомирщини зокрема.

За даними масового опитування 2017 р., 94% мешканців північного регіону² (діаграма 1) визначили себе українцями за національністю, натомість лише 79% назвали рідною українську мову (11% — російську мову за 4% етнічних росіян), ще 9% не змогли однозначно визначитись і назвали рідними дві мови. За результатами опитування 2006 р. українську вважали рідною 68%, а російську 20% респондентів. Серед опитаних нами жителів Житомирської області 90% записалися українцями і 93% назвали рідною українську мову, за 5% етнічних росіян і 7% тих, хто назвав рідною російську мову. Якщо порівнювати це з даними перепису населення 2001 р., то тоді в Житомирській області українцями себе назвали 90%, росіянами — 5%, інші національності становили 5% (серед них 3,5% поляків); українську визнали рідною мовою 93%, російську 7%. Отже, мовна самоідентифікація українців Житомирської області вища порівняно з мешканцями північного регіону загалом.

Перерозподіл у мовній самоідентифікації жителів Житомирщини відбувся за рахунок представників інших етносів (5% опитаних), які, замість мови своєї національності, стали вважати рідною українську або російську мови. В опитаних нами студентів етнічна самоідентифікація (українців — 98%, інших — 2%, росіян — немає) майже збігається з мовною (українська — 96%, російська — 3%, інша — 1%).

Нижчий показник етнічного і мовного самоусвідомлення населення півночі загалом пов'язаний із тим, що значна частина опитаних респондентів потрапили під процеси русифікації, а студенти вже народилися в незалежній Україні, коли цей процес був призупинений.

² Крім Житомирської області, до північного регіону зараховано Київську, Сумську, Чернігівську області та м. Київ.

Діаграма 2. Поняття «рідна мова» в розумінні мешканців півночі та студентів закладів вищої освіти міста Житомира.

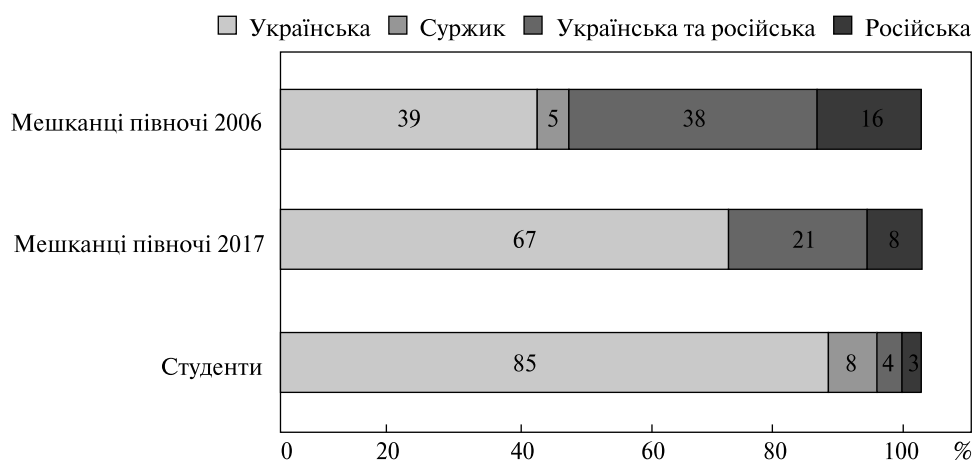
Порівняння даних опитувань 2006, 2017 рр., а також нашого опитування студентів ілюструє динамічні зміни у виборі рідної мови, які відбулися на північній території упродовж 11 років: збільшився відсоток респондентів з опцією «українська» на близько 11%, і навпаки, тих, для кого рідна російська, зменшився на майже 9%. Серед житомирських студентів етнічна і мовна самоідентифікація практично збігаються.

Погоджуємося із думкою Л. Масенко, що розбіжність між мовною та етнічною ідентифікацією властива переважно українцям і представникам інших, не українського й не російського етносів та є наслідками русифікації [9: 104]. Разом з тим у житомирських студентів результати демонструють позитивні зміни, зумовлені передусім трансформацією підходів до самого поняття «рідна мова», під яким більшість студентів розуміє: «мова моєї країни» (70%), «мова, якою я думаю» (15%), «мова моїх батьків» (5%), «повсякденна мова» (5%), водночас для мешканців півночі загалом визначальним в окресленому понятті є «мова мого повсякденного спілкування (42%)», дещо менше «мова моєї країни (28%)», по 11% респондентів вибрали опції «мова, якою я думаю» та «мова моїх батьків» (діаграма 2).

До того ж, українська мова серед студентів має високий відсоток в оцінюванні престижності: 83% — «так» і 4% — «ні». Аналізуючи відповіді на запитання «У повсякденному житті Ви спілкуєтесь...» респондентів північного регіону за 2017 та 2006 рр., спостерігаємо загальну тенденцію до більшого використання української мови та меншого російської.

Попри те, що розбіжність між національністю й рідною мовою у студентів значно менша, ніж у мешканців півночі загалом, в обох порівнюваних групах рівень стійкості чи лабільності мовної поведінки суттєво не відрізняється. Як у мешканців півночі, так і в житомирських студентів спостерігаємо пристосування до мови співрозмовника, проте різною мі-

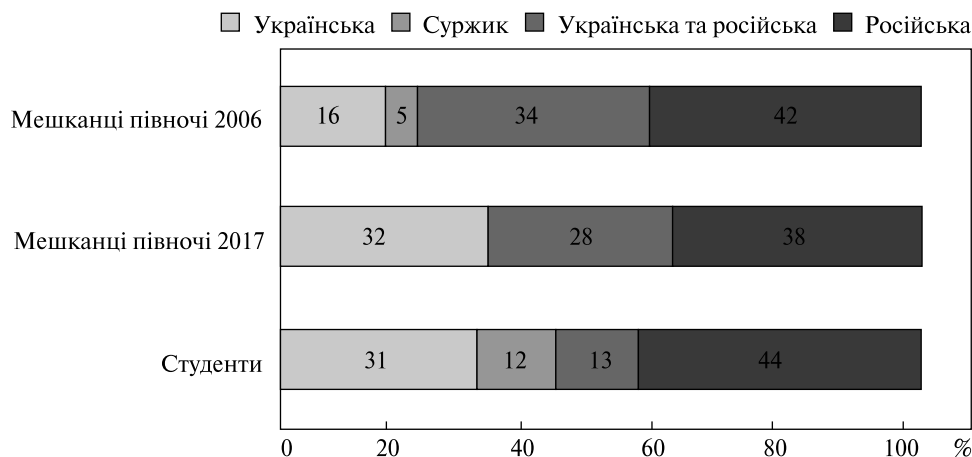
Діаграма 3. Вибір мови спілкування в присутності українськомовних.

рою (діаграма 3): у присутності українськомовних співрозмовників мешканці півночі 2017 р. обирали українську (67%), українську і російську (21%); студенти визначили українську (85%), суржик (8%), обидві мови (4%), значно менше студентів (3%) у такому оточенні використовує російську проти 8% респондентів півночі. Порівняння даних двох опитувань свідчить про тенденцію до активнішого вибору української мови співрозмовника на майже 30% в усьому північному регіоні.

Водночас мовний конформізм українців та їхня звичка підпорядковуватись російському співрозмовникові (діаграма 4) виявляється досить потужно і в жителів півночі, і в студентів, оскільки обидві зіставлювані групи, потрапляючи в російськомовне оточення, часто переходять на мову співрозмовника, і ці показники змінилися несуттєво, зокрема опитувані на північній території обрали українську (32%), російську (38%), українську і російську (28%); студенти відповідно українську (30,7%), російську (43,8%), обидві мови (13,1%), суржик (12,5%). Як засвідчують показники, студенти, будучи вимогливішими до свого мовлення, критично оцінюють його як суржик.

Отже, зіставлення даних обох порівнюваних груп дає підстави для висновків, що в студентів майже немає розбіжностей між національною та мовною самоідентифікацією, ці респонденти мають вищі показники у виборі опцій «українець» та «українська мова», ніж мешканці півночі загалом. Імовірно, причиною цього є те, що освітній простір, де перебувають студенти, переважно українськомовний, хоч нерідко на цій території він є також двомовним.

Зіставляючи дані північного регіону за 2006 і 2017 рр. та порівнюючи їх із даними житомирських студентів, спостерігаємо динамічні зміни, зокрема за 11 років на обстежуваній території збільшився відсоток тих, для кого українська мова є рідною (з 68% до 79%). Водночас у студентів як представників молодого покоління, яке народилося і виросло вже в незалежній державі, ця опція становить 96%. Відчутні зміни відбулися за

Діаграма 4. Вибір мови спілкування в присутності російськомовних.

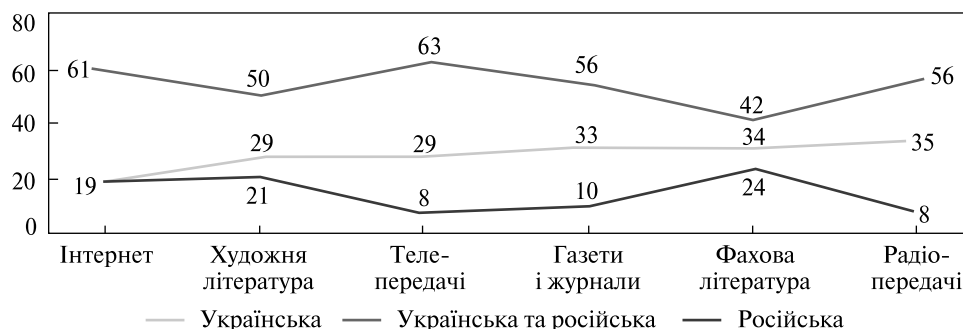
цей час і у виборі російської мови як рідної: пор. 20% у 2006 р. й 11% у 2017 р. супроти 3% у студентських опціях.

Також на українській північній території змінився ситуативний вибір мов: якщо в 2006 р. мовна лабільність стосовно російської мови незначно переважала українську (43% тих, хто говорить російською у присутності російськомовних, проти 40% тих, хто говорить українською в присутності україномовних), то за результатами опитування в 2017 р. збільшилася кількість людей, які обирають українську мову співрозмовника (до 68%), і зменшилася (до 38%) тих, хто спілкується російською в присутності російськомовних). Тобто показники пристосування до російськомовного співрозмовника майже не змінилися, а до українськомовного — зросли майже на 30%). Серед студентів ці показники є ще вищими, оскільки 93% обирає українську мову в українськомовному оточенні. Дещо більшим є й відсоток студентів (44%), які спілкуються російською мовою серед російськомовних співрозмовників, що зумовлено ще й вищим рівнем їхньої загальної освіти і знання мов порівняно з популяцією загалом.

Загалом в усіх опитуваннях засвідчено досить низький рівень мовної стійкості українськомовних: лише близько 30% не переходять на російську мову співрозмовника. Попри те, що українська мова для більшості мешканців регіону є рідною, не всі нею послуговуються в повсякденному вжитку, зокрема з друзями, в родині тощо.

Найбільшою мірою двомовність поширена в сфері споживання інформації, що підтверджують дані масового опитування як по Україні загалом, так і по північному регіону (діаграма 5).

У північному регіоні загалом двомовність у сфері споживання інформації варіює від 42% (читання фахової літератури) до 63% (телепередачі), виключно українськомовної продукції — від 19% (інтернет) до 35% (радіопередачі), російськомовної — від 8% (телепередачі) до 24% (читання спеціальної літератури).

Діаграма 5. Мови споживання інформації мешканцями Північного регіону (2017).

Мовна ситуація в засобах масової комунікації є віддзеркаленням української мовної реальності загалом. На Житомирщині друкована продукція виходить українською та дещо менше російською мовою. У місті Житомирі маємо кілька газет, які представлені лише українською мовою («Сільське життя», «Житомир», «Житомирщина») та українською і російською («Зірка надії», «Експрес-Афіша», «ТелеЭХО», «Православна Житомирщина» тощо), для поляків виходить друком польською і українською мовою газета «Польське слово», українською, російською і польською «Замкова гора». Газети «Житомир і житомиряни», «Факт», «Мегаполіс», «Спутник покупателя», «RIA Інтерес», окрім української та російської, представлені також англійською. У районних центрах місцеві газети друкуються переважно українською мовою («Зоря» м. Овруч, «Відродження» смт. Брусилів, «Малинські новини» м. Малин тощо), лише в кількох містах, у яких досить поширена російська мова, друковані видання виходять двома мовами («Ірша» у м. Іршанськ, «Звягель-Інформ» у м. Новоград-Волинський та ін.), у м. Бердичів виходить польською мовою «Mozaika Berdyczowska» («Мозаїка Бердичівська»).

У Житомирській області є кілька радіостанцій, на яких трансляція ведеться українською та російською мовою, почасти двома мовами розмовляють два ведучі за принципом кожен своєю мовою. У виборі музики дотримуються відведеного ефірного часу для українськомовних пісень, звучать також російськомовні та англомовні пісні. Телебачення Житомирщини в переважній більшості є українськомовним. Певний час на каналі СК1 два ведучих свідомо у своїх передачах використовували суржик, насміхаючись з літературних відповідників.

З такого розподілу стає зрозумілим, що відповідно багатьом носіям комфортно також сприймати інформацію (читати, дивитися, слухати ЗМК) тією мовою, якою зручно говорити. Тому проаналізуємо за матеріалами опитувальника можливість жителів Житомирщини вибирати мову для задоволення культурно-інформаційних потреб (теле- та радіопродукції, ЗМІ, читання книжок).

Аналіз даних за 2006 та 2017 рр. показує, що баланс змінився на користь української мови, особливо в тих царинах, що контролюються державою.

Абсолютна більшість (81%) опитаних вважає, що українська та російська мови на цій території мирно співіснують, лише 9% респондентів зазначили, що мови частково конкурують. Отримані результати підтверджують висновки Л. Масенко про те, що «серед населення України конфронтація між україномовною і російськомовною його частинами фактично відсутня» [9: 112].

За даними нашого регіонального опитування (таблиця) половина респондентів вважає, що мешканці досліджуваної території мають змогу читати друковані ЗМІ (газети, журнали) однаково українською та російською мовами, а 41% визначили, що переважно українською. А на запитання, якою мовою реально читають друковані ЗМІ (газети, журнали), відповіли, що рівною мірою українською та російською мовами майже стільки ж респондентів (51%), дещо менше визначили, що українською (39%), тобто розбіжність у відповідях була лише в кількох респондентів.

Відмінності між даними щодо можливостей і реального вибору мов не суттєві.

Отже, проаналізовані результати засвідчили, що в північному регіоні мешканці виявляють бажання і мають змогу сприймати інформацію в ЗМК найбільше українською і російською мовами, трохи менше тільки українською та зовсім небагато російською. Щодо вибору опції «іншою мовою», то це поодинокі відповіді польською, англійською тощо.

Про те, що реальне і бажане споживання медійної продукції збігається, засвідчують і відповіді на запитання, чи забезпечує мовна ситуація можливості українсько- і російськомовного населення задовольняти свої культурно-інформаційні потреби як у масовому 2017 р., так і в нашому регіональному опитуванні. Загалом позитивну відповідь щодо українськомовних дали близько 90% в обох опитуваннях, щодо російськомовних — близько 70%, причому показники регіонального опитування в обох випадках дещо вищі (особливо стосовно російської мови),

Задоволення культурно-інформаційних потреб жителів Житомирщини

	Питання	Варіанти відповіді				
		Переважно українською	Однаково українською та російською	Переважно російською	Іншою мовою	Важко відповісти
Друковані ЗМІ (газети, журнали)	мають змогу читати	40,9%	50,2%	1,4%	0,5%	2,6%
	читають	38,7%	50,5%	2,5%	0,3%	3,7%
Слухати радіо, дивитися телебачення	мають змогу	28,3%	61,5%	2,8%	0,1%	2,9%
	слухають	29,5%	63,9%	3,2%	0,1%	3,3%

що, імовірно, можна пояснити більшою мовною неоднорідністю регіону загалом порівняно з окремою Житомирською областю.

Отже, поліетнічний склад регіону (українці, росіяни, поляки, євреї та ін.) та загальнодержавна мовна ситуація зумовила функціонування в ньому кількох мов. Проаналізовані відповіді мешканців Житомирщини на запитання про можливість вибору мови для задоволення культурно-інформаційних потреб (теле- та радіопродукції, ЗМІ, читання книжок) засвідчили, що свої мовні бажання можуть задовільнити переважно українсько- та російськомовні респонденти, меншою мірою нацменшини, зокрема поляки. Значна частина опитаних сприймає інформацію українською, а понад половина — і українською, і російською мовами. Зіставлення показників опитування 2017 р. із 2006 р. ілюструє вищий відсоток вживання української мови в засобах масової інформації, відповідно, більше українськомовного населення має доступ до українськомовної продукції. Інші нацменшини (окрім російськомовної) мають обмежені можливості задовольняти свої потреби у виборі мови для сприйняття інформаційного простору. Великий відсоток тих, хто зараз сприймає інформацію двома мовами, є потенційними споживачами суто українськомовного інформаційного продукту, тому збільшення його частки за умов високої якості гарантовано не спричинить незадоволення населення, водночас це більшою мірою відповідатиме його національному складу та згодом може позитивно вплинути й на розмовну практику.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белей Л.Л. Мовний ландшафт Закарпатської області України початку XXI ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2012. 18 с.
2. Бікова Н.М. Типи мовної поведінки в мультилінгвальної ситуації: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15. Київ, 2006. 16 с.
3. Бурда Т.М. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2002. 22 с.
4. Данилевська О. Українська мова в українській школі на початку XXI століття. Київ, 2019.
5. Залізняк Г.Л. Масенко. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. Київ, 2001.
6. Залізняк Г., Соколова С. Особливості сучасної мовної ситуації у дзеркалі соціології та соціолінгвістики. *Українська мова*. 2018. № 2. С. 3—19.
7. Кудрейко І.О. Соціолінгвістичний портрет малих міст Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Донецьк, 2011. 17 с.
8. Масенко Л. Мовна поведінка особистості у ситуації білінгвізму. Поняття мовної стійкості. *Число*. 2004. № 35. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-bilingv.htm>
9. Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ, 2008. С. 96—131.
10. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ, 2008.
11. Миколенко Т.М. Український міський сленг (на матеріалі усного мовлення тернопільців): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2006. 24 с.
12. Михальчук О. «Мовна поведінка» як категорія української соціолінгвістики. *Мова і суспільство*. 2014. Вип. 5. С. 28—39.

13. Словарь социолінгвістических термінов. Москва, 2006.
14. Соколова С. Дослідження мовної ситуації як міждисциплінарна та міжвідомча проблема. *Українська мова*. 2018. № 1. С. 3–16.
15. Соколова С.О. Мовна ситуація Києва: погляд зовні. *Українська мова*. 2012. № 4. С. 3–17.
16. Соколова С. Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування). *Українська мова*. 2013. № 2. С. 38–55.
17. Соколова С., Залізник Г. Особливості сучасної мовної ситуації України у дзеркалі соціології та соціолінгвістики. *Українська мова*. № 2. 2018. С. 3–19.
18. Стернин І.А. Модели описания коммуникативного поведения. Воронеж, 2015.
19. Шумарова Н.П. Мовна поведінка як форма вираження ціннісних орієнтацій. *Мова тоталітарного суспільства*. Київ, 1995. С. 100–106.
20. Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму. Київ, 2000.

REFERENCES

1. Belei, L.L. (2012). The linguistic landscape of the Transcarpathian region of Ukraine at the beginning of the 21st century: author's abstract. Diss. ... Cand. Filol. Sciences: 10.02.01. 18 p. Kyiv (in Ukr.).
2. Bikova, N.M. (2006). Types of linguistic behavior in a multilingual situation: author. Diss. ... Cand. Filol. Sciences: 10.02.15. 16 p. Kyiv (in Ukr.).
3. Burda, T.M. (2002). Language behavior of a personality in the conditions of Ukrainian-Russian bilingualism (Kyiv youth environment): author. diss. ... Cand. Filol. Sciences: 10.02.01. 22 p. Kyiv (in Ukr.).
4. Danylevska, O. (2019). Ukrainian language in the Ukrainian school at the beginning of the XXI century: sociolinguistic essays: monograph. Kyiv (in Ukr.).
5. Zalizniak, H., Masenko, L. (2001). The Language Situation of Kyiv: Today and Future. Kyiv (in Ukr.).
6. Zalizniak, H., Sokolova, S. (2018). Features of the Modern Language Situation in the Mirror of Sociology and Sociolinguistics. *Ukrainian Language*, 2, 3–19 (in Ukr.).
7. Kudreiko, I.O. (2011). Sociolinguistic portrait of small cities of Donetsk region: author. diss. ... Cand. Filol. Sciences: 10.02.01. 17 p. Donetsk (in Ukr.).
8. Masenko, L. (2004). Language behavior of the individual in the situation of bilingualism. The concept of linguistic stability. *Number*, 35. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-bilingv.htm>
9. Masenko, L. (2008). The Language Situation of Ukraine: Sociolinguistic Analysis. *Language Policy and the Language Situation in Ukraine: Analysis and Recommendations*. Edited Y. Besters-Dilger. P. 96–131. Kiev (in Ukr.).
10. Language Policy and the Language Situation in Ukraine: Analysis and Recommendations. (2008). Edited Y. Besters-Dilger. Kyiv (in Ukr.).
11. Mykolenko, T. M. (2006). Ukrainian urban slang (on the material of Ternopil oral language): abstract. diss. ... Cand. Filol. Sciences: 10.02.01. 24 p. Kyiv. (in Ukr.).
12. Mykhalchuk, O. (2014). "Language behavior" as a category of Ukrainian sociolinguistics. *Language and Society*, 5, 28–39 (in Ukr.).
13. Dictionary of Sociolinguistic Terms. (2006). Moscow (in Rus.).
14. Sokolova, S. (2018). Investigation of the language situation as an interdisciplinary and inter-departmental problem. *Ukrainian language*, 1, 3–16 (in Ukr.).
15. Sokolova, S.O. (2012). The Language Situation of Kyiv: An Outward Look. *Ukrainian Language*, 4, 3–17 (in Ukr.).
16. Sokolova, S. (2013). The main types of linguistic behavior in Kiev (according to the survey). *Ukrainian language*, 2, 38–55 (in Ukr.).
17. Sokolova, S., Zalizniak, H. (2018). Features of the Modern Language Situation of Ukraine in the Mirror of Sociology and Sociolinguistics. *Ukrainian Language*, 2, 3–19 (in Ukr.).
18. Sternin, I.A. (2015). Models for the description of communicative behavior. Voronezh (in Rus.).
19. Shumarova, N.P. (1995). Language behavior as a form of expression of value orientations. *The language of a totalitarian society*. P. 100–106. Kyiv (in Ukr.).

20. Shumarova, N.P. (2000). Language competence of the individual in the situation of bilingualism. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 28.11.2019

Maria Bovsunovska, PhD student
of the Department of Stylistics, Language culture and Sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: mariabovsynovska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4982-9579>

LANGUAGES IN THE CULTURAL AND INFORMATION SPACE OF ZHYTOMYR REGION

The article describes the national-linguistic self-identification of the residents of the northern region of Ukraine according to a mass survey conducted in 2017 within the framework of an international project, compared to the answers of students from Zhytomyr higher educational institutions to the questionnaire developed by the author and compared with the data of that region in 2006. The linguistic self-identification of Ukrainians in the Zhytomyr region is higher than that of the residents of the northern region as a whole, although Ukrainians identify themselves with approximately the same number of respondents - over 90% - students have national and linguistic identities almost equal, which is related to the evolution of the concept of "native language" 70% of students understand it as "my country's language".

In 2017, compared to 2006, in the northern region, 28% (up to 68%) increased the number of people who choose Ukrainian as an interlocutor, among students this figure is 85%, but only about 30% do not switch to Russian with Russian-speaking (16% in 2006). It has been found that the bilingualism of 50-60% is widespread in the area of information consumption. Residents of the studied territory are able to satisfy their cultural and informational needs (consumption of television and radio production, mass media, reading books) in Ukrainian and Russian, national minorities Poles in particular, have fewer opportunities. Comparison of surveys indicators 2017 and 2006 illustrates the higher percentage of Ukrainian language use in the media.

Keywords: *linguistic behavior, linguistic situation, linguistic self-identification, linguistic stability, situational choice of language, linguistic conformism, switching of linguistic codes.*

УДК 80021.161.2'06(075.8)(049.32)

О.В. КРОВИЦЬКА, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу української мови,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, м. Львів
вул. Козельницька, 4, Львів, Львівська область, 79000
E-mail: sadovyi7@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6707-5539>

Ю.В. ОСІНЧУК, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу української мови,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, м. Львів
вул. Козельницька, 4, Львів, Львівська область, 79000
E-mail: osinchuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4045-1044>

НОВЕ ВИДАННЯ В СЕРІЇ «МОГИЛЯНСЬКИЙ ПІДРУЧНИК»

Рецензія на: **О.Я. Лаврінець, К.С. Симонова, І.А. Ярошевич.**
Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір.
Морфологія: підручник. За ред. О.Я. Лаврінець. Київ:
Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019

Сучасний рівень гуманітарної освіти потребує гармонізації навчальних програм із найновішими досягненнями (чи підходами до розв'язання проблемних питань) у різних наукових галузях. Саме тому необхідно налагоджувати тіснішу співпрацю між педагогами та науковцями конкретних гуманітарних сфер, між теоретиками і практиками. Власне, потрібно так діяти, щоб покоління молодих (тих, хто обрав фах педагога чи майбутнього науковця) із глибокою теоретичною базою спрямувало свої зусилля для досягнення основної мети — сприяти появі в Україні високоосвічених громадян, висококваліфікованих спеціалістів-гуманітаріїв. Тому варто сьогодні звертати увагу на ті важливі моменти, які прискорили б розв'язання цих проблем у навчальному процесі, допомогли б студентам

Цитування: Кровицька О.В., Осінчук Ю.В. Нове видання в серії «Могилянський підручник». Рецензія на: О.Я. Лаврінець, К.С. Симонова, І.А. Ярошевич. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підручник. За ред. О.Я. Лаврінець. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019. *Українська мова*. 2020. № 2 (74). С. 112—116.

(і не тільки) ознайомитися із найновішими теоріями, гіпотезами, напрямками розвитку сучасних гуманітарних наук, серед яких важливе місце посідає філологія. Зрештою, усвідомлення і практичне застосування новітніх лінгводидактичних засад сприятиме поширенню цікавості до науки у студентів, до самостійного наукового пошуку та наукової творчості, до глибокого пізнання джерел нашої мови, яка попри всі «ідеологічні війни» зуміла вистояти у протиборстві чужих імперських сил.

Кожен новий підручник з рідної української мови розширює наші знання про природу мови, її законів розвитку і функціонування, допомагає студентам досягнути ті витoki, що єднають нашу мову з особливим слов'янським світом.

Нещодавно з'явився друком новий підручник «Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія» (автори — О.Я. Лаврінець, К.С. Симонова, І.А. Ярошевич; Київ, 2019), у якому системно викладено матеріал із трьох розділів граматики сучасної української літературної мови — морфеміки, словотвору та морфології.

Авторський колектив поставив перед собою завдання — «доступно ознайомити майбутніх фахівців-філологів із основами теорії сучасної лінгвістичної науки, викликати в них зацікавлення до творчого сприйняття наявних у ній дискусійних питань, прищепити навички вмотивованого лінгвістичного аналізу явищ, сприяти вияву при цьому чіткої авторської позиції» (с. 7).

Створення навчальних посібників для студентів гуманітарних спеціальностей — справа непроста. Вона вимагає від автора (чи авторів) підручника чіткої наукової позиції, що пов'язана з його концепцією, із тими завданнями, які логічно випливають з окресленої мети. Можемо впевнено констатувати, що інтерпретація мовних явищ на різних мовних рівнях, а також мова і стиль підручника засвідчують, що майбутні філологи отримали справді сучасний підручник з української мови.

Структура підручника є стрункою і добре продуманою. У параграфах розділів відображено не лише специфіку (природу) конкретних граматичних понять (категорій), а й стисло подано огляд наукової літератури, яка, безперечно, засвідчує розвиток лінгвістичних інтерпретацій та поглядів на походження і становлення окремих граматичних категорій та ін. Відповідно до специфіки кожного розділу визначено підходи до аналізу слова. Автори підручника наголошують: «У «Морфеміці» слово вивчають із погляду морфемної будови та характеристики морфем, у «Словотворі» — з погляду словотвірної структури похідних слів, а в «Морфології» — належності слів до лексико-граматичних класів (традиційно — частин мови) та особливостей їх варіювання у словоформах» (с. 7–8).

Чітко й докладно схарактеризовано (розділ «Морфологія») частини мови: іменник (с. 190–256), прикметник (с. 257–284), числівник (с. 285–305), займенникові слова (с. 306–324), дієслово (с. 325–417), прислівник (с. 418–443), службові слова (с. 444–446), прийменник (с. 447–460), сполучник (с. 461–476), частки (с. 477–490), вигук та звуконаслідувальні слова (с. 495–508).

Корисними для студентів-філологів стануть короткі відомості про історію формування і розвитку граматики, зокрема морфологічних одиниць, категорій, форм і явищ тощо. Зрештою, це ще один важливий крок до пізнання граматичної будови рідної мови. Адже засвоєння теоретичних і практичних знань і навичок розкриває неповторне світосприймання духу власного народу.

Перед нами — справді «вдумливий» підручник, який спонукає до свідомого сприйняття теоретичних засад опису граматичної системи української мови, до інтерпретування граматичних явищ через призму власного лінгвістичного досвіду, через застосування комплексного підходу до аналізу різноструктурних мовних фактів. І як результат — багатопланове трактування складних питань граматики, що, як відзначають автори підручника, «становить систему знань, практичне й теоретичне усвідомлення яких необхідне кожній освіченій людині. Саме тому в усі періоди розвитку системи освіти велику увагу приділяли популяризації граматики, засвоєнню основних її понять. Граматику справедливо вважали найдієвішим засобом, за допомогою якого можна було досягти всіх інших знань» (с. 10).

Автори, запропонувавши розмаїття теоретичних підходів до розв'язання всіх питань граматичного ладу української мови, використали цікавий ілюстративний матеріал із джерел усної народної творчості, творів класиків української літератури, сучасних авторів, публіцистики, наукової мови тощо. Відзначимо, що добре підібраний ілюстративний матеріал посприяє формуванню в студентів професійно-пізнавальних, художньо-естетичних і виховних підходів до розуміння природи рідного слова.

На нашу думку, використана теоретична база посприяла стислому, доступному та аргументованому сприйманню найважливіших питань сучасної граматики.

Доречно подано наприкінці розділів спеціальну літературу: монографії, наукові статті, збірники вправ, завдань і текстів; енциклопедії та словники.

Завдяки узагальненню теоретичних поглядів (традиційних і новітніх) українських і зарубіжних дослідників сформовано наукову мозаїку на сторінках рецензованого підручника. Це особливо засвідчено в найбільшому за обсягом розділі «Морфологія» (с. 176—508; література — с. 509—522). Зокрема, автори зазначили: «У 60-ті роки ХХ ст. в мовознавчій науці розпочато дискусію з питань теорії частин мови, яка показала, наскільки суперечливі погляди вчених та сутність поняття частини мови і принципи їх класифікації не лише в мовах різних систем, але й навіть у межах однієї мови. Щодо кількості критеріїв, за якими здійснюють поділ слів на частини мови, діаметрально протилежними поглядами є визнання єдиного критерію класифікації (це т. зв. «гомогенна класифікація») і врахування кількох різних критеріїв («гетерогенна класифікація»). Але навіть у межах кожного з цих підходів спостерігаємо внутрішні відмінності. Зокрема, прихильники єдиного критерію визнають таким то лексико-семантичний (Ш. Баллі, М. Панов), то морфологічний (П. Форту-

натов, О. Пешковський, О. Мухін), то синтаксичний (О. Шахматов), то загальнограматичний критерій (О. Сунік). Гетерогенна класифікація як найперспективніша щодо охоплення об'єктивних мовних показників знайшла відображення у працях як прихильників традиційного підходу щодо класифікації частин мови (Л. Щерба, В. Виноградов, В. Жирмунський, М. Жовтобрюх), так і в працях учених, що виходять із функційно-категорійних позицій, зокрема з семантико-граматичних характеристик слів як морфологічних одиниць (І. Вихованець, А. Загнітко)» (с. 180).

Змістовними є також розділи «Морфеміка» (с. 19–67), «Морфонологія» (с. 68–81), «Морфотактика» (с. 82–100), «Словотвір» (с. 101–175). У них не лише сконцентровані теоретичні положення, висловлені у наукових працях і передмовах до словників, а й подані коментарі авторів підручника щодо дискусійних питань, невеликі історико-етимологічні довідки про походження того чи того лінгвістичного терміна. Наприклад, у параграфі «Поняття граматичної категорії. Поняття грами. Типи граматичних (морфологічних) категорій» читаємо: «У мовознавчу науку термін граматична категорія вперше ввів О. Потебня. Учений ототожнював його з поняттям загальний розряд слів і витлумачував його як те, що виражене, власне, іншими термінами на позначення поняття частина мови й узагальнені граматичні значення роду, числа, відмінка, особи тощо. Визначення О. Потебнею поняття граматичної категорії І. Кучеренко вважав хибним, оскільки, на його думку, воно невиразне, суперечливе і навіть двозначне, адже тим самим терміном не можуть бути названі якісно різні явища — класи слів (частин мови і властиві їм граматичні особливості, що мають різні формальні засоби вираження. Термін граматична категорія вчений використовує лише щодо таких понять, як рід, число, відмінок, особа, вид, час тощо)» (с. 15–16).

Кожен розділ підручника опертий на практичний педагогічний досвід і це, власне, є дуже цінним для аналізу основних граматичних одиниць сучасної української літературної мови. Окрім цього, важливим є те, що кожен розділ мови автори підручника характеризують, ураховуючи їхню специфіку та особливості функціонування.

Уважаємо, що варто було б ширше подати історико-мовний матеріал, що дало б змогу студентам глибше пізнати особливості становлення і розвитку конкретної граматичної одиниці, категорії чи певного явища.

Рецензований підручник «Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія» (автори: О.Я. Лаврінець, К.С. Симонова, І.А. Ярошевич; за ред. О.Я. Лаврінець) заслуговує, безсумнівно, позитивної оцінки. Він знайде своїх вдячних читачів як у колі сучасного українського студентства, так і в середовищі науковців-граматистів, які продовжують теоретично обґрунтовувати свої положення щодо складних питань у вивченні мовної системи.

Рецензію отримано 05.03.2020

Olha Krovyska, Candidate of Philological Sciences,
Senior Researcher at the Ukrainian Language Department,
Institute of Ukrainian Studies I. Krypakevych
National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv
4 Kozelnytska St., Lviv 79000, Ukraine
E-mail: sadovy7@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6707-5539>

Yurii Osinchuk, Candidate of Philological Sciences,
Senior Researcher at the Ukrainian Language Department,
Institute of Ukrainian Studies I. Krypakevych
National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv
4 Kozelnytska St., Lviv 79000, Ukraine
E-mail: osinchuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4045-1044>

NEW PUBLISHING IN THE MOGILAN TUTORIAL SERIES

Review of: *O. Ya. Lavrinets, K.S. Symonova, I.A. Yaroshevych*. Modern Ukrainian literary language. Morphemics. Word formation. Morphology: textbook. Ed.: O.Ya. Lavrinets. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, 2019

ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

092+811.161.2

Л.В. РЯБЕЦЬ, кандидат філологічних наук,
в. о. завідувача відділу діалектології,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: riabetslv@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4829-715X>

Т.В. ЩЕРБИНА, кандидат філологічних наук,
доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
бульв. Шевченка, 81, м. Черкаси, 18031
E-mail: Tanya_Bevz@i.ua
<https://orcid.org/0000-0003-0008-5983>

ГАННА ІВАНІВНА МАРТИНОВА — ДОСЛІДНИЦЯ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОГО ДІАЛЕКТУ

У сучасному полімовному світі одним із основних завдань є збереження народної мови, представлення цілісної інформації про первинне мовне утворення стосовно його літературного варіанта. Для української національної мови таким першоджерелом став середньонаддніпрянський діалект, один із архаїчних говорів південно-східного наріччя, його генетичне ядро, система якого містить найбільше мовних рис, що визначають своєрідність української мови й вирізняють її серед інших слов'янських мов.

На жаль, попри відому тезу, що це центральний діалект України, який відіграв визначальну роль у формуванні української національної мови, системної інформації

про нього не було принаймні до початку ХХІ ст., хоч історія вивчення середньонаддніпрянського говору триває понад 130 років [10: 3–5]. Донедавна виокремлення середньонаддніпрянського діалекту як окремої

Цитування: Рябець Л.В., Щербина Т.В. Ганна Іванівна Мартинова — дослідниця середньонаддніпрянського діалекту. *Українська мова*. 2020. № 2 (74). С. 117–122.

мовно-територіальної одиниці ґрунтувалося передовсім на визначенні специфіки його фонетичного рівня. Однак, через відсутність цілісного репертуару структурно важливих для середньонаддніпрянських говірок елементів, опис засвідченого діалектного матеріалу був недостатньо повним. Докладніших характеристик, уточнень і доповнень потребували й лінгвогеографічні дані про межі середньонаддніпрянського діалекту, які порівняно з репрезентованими на картах Атласу української мови та в окремих дослідженнях минулого століття, дещо змінили свою конфігурацію. Саме постанови цих завдань окреслило **важливі орієнтири** наукової діяльності відомої мовознавиці, доктора філологічних наук, професора, завідувача кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Ганни Іванівни Мартинової. Вона вперше описала середньонаддніпрянський говір як окрему мовно-територіальну одиницю з чітко окресленим ареалом, для якого характерна сукупність типових рис, що склалися внаслідок тривалого історичного розвитку, та поділ на центральну й периферійні групи говірок. У своїх наукових працях дослідниця показала, що для цілісного представлення середньонаддніпрянського діалекту необхідне системне вивчення всіх його структурних рівнів та його комплексні монографічні описи, потребує укладання й лінгвогеографічна інформація про цей говір.

Тому ще під час роботи над кандидатською дисертацією на тему «Подільсько-середньонаддніпрянська діалектна межа за даними побутової лексики правобережної Черкащини» вияскравився один із основних напрямів лінгвістичних пошуків Г.І. Мартинової — проблеми членування діалектних територій і дослідження наслідків міжговіркових контактів у невеликих діалектних зонах.

Усвідомлюючи необхідність монографічного вивчення Середньої Наддніпрянщини з використанням даних лінгвогеографії, дослідниця ретельно проаналізувала явища лексики й семантики зі 163 населених пунктів правобережних районів Черкаської області. Вагомим словом про один із найпроблемніших регіонів українського діалектного континууму стала монографія Г.І. Мартинової «Лінгвістична географія правобережної Черкащини» [7], де на підставі лінгвогеографічного аналізу вона з'ясувала місце говірок Правобережної Черкащини в системі загальноукраїнського діалектного макроареалу й вирішила завдання укладання подільсько-середньонаддніпрянської межі, визначила напрями й динаміку взаємовпливів контактних говорів, описала не лише сучасний стан досліджуваних мовно-територіальних одиниць, а й порушила питання їх генезису.

Важливою сторінкою лінгвогеографічної репрезентації середньонаддніпрянського говору став «Атлас побутової лексики правобережної Черкащини» (174 карти), що унаочнив виокремлені дослідницею давні ареали середньонаддніпрянського діалекту. Ідеї, теоретичні та практичні міркування щодо потреби системного вивчення Середньої Наддніпрянщини Г.І. Мартинова втілила в нових працях.

Глибоке осмислення місця й значення середньонаддніпрянського говору як визначального у формуванні та становленні літературної мови і в історії самодостатності нації актуалізувало подальші наукові пошуки мовознавиці. Під час написання докторської дисертації вона вивчає проблеми фонетики й фонології, виробляє модель опису діалектних одиниць саме на матеріалі говірок середньонаддніпрянського діалекту. Щоб виявити залежність реалізації фонем від конкретної позиції в слові чи фразі, Г.І. Мартинова встановила інвентар фонем і розкрила системні зв'язки всіх компонентів, визначила їхнє функціональне навантаження, дослідила умови позиційного варіювання фонем, можливі обмеження її вияву, а також позиції нейтралізації фонемних протиставлень, їх причини й наслідки, що дозволило «максимально повно відобразити фонетичну й фонологічну системи середньонаддніпрянського говору, визначити їх структурну та функціональну специфічність» [8: 4].

Прагнучи створити цілісну картину структури середньонаддніпрянського говору, дослідниця зафіксувала мовлення діалектоносіїв Середньої Наддніпрянщини у вигляді численних фонозаписів. Обстеження великої кількості говірок (346), ретельно записаний унікальний багатий і достовірний матеріал дав можливість виявити значну діалектну варіативність фонетичних одиниць, увиразнити реалізацію фонологічних опозицій. Парадигматична й синтагматична своєрідність будови середньонаддніпрянського говору як частини українського діалектного континууму репрезентована в монографії **«Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика»** (2003), де Ганна Іванівна, застосувавши принципи фонологічного моделювання, представила явища, не засвідчені іншими дослідниками, виокремила типові риси середньонаддніпрянського говору та характерні ознаки його периферійних зон. Використавши методики картографування і рекартографування діалектних явищ на бланківках різного масштабу, Г.І. Мартинова подала якісно нову інформацію про діалект, що став основою української літературної мови: окреслила ареал середньонаддніпрянського говору, з'ясувала його релевантні риси й уперше встановила внутрішнє членування досліджуваного континууму — виокремила центральну, північну, південну, західну та східну діалектні зони, у межах яких функціонують окремі групи говірок. Важливим для розуміння їхньої специфіки є висновки авторки про те, що типові для середньонаддніпрянського діалекту явища функціонують саме в центральній частині досліджуваного ареалу, а периферійні зони утворилися внаслідок міждіалектної взаємодії середньонаддніпрянського говору зі східно- й середньополіським діалектами на півночі, волинським і подільським говорами на заході; говірки південної й східної зон репрезентують поєднання особливостей різних діалектних систем (середньонаддніпрянської з південно-західними та поліськими) [8: 314]. Неоднорідність середньонаддніпрянських говірок Г.І. Мартинова пояснила тривалою історією їх розвитку [8: 316].

На початку ХХІ ст. потреби фіксації і збереження народного мовлення стали основними в діяльності діалектологів. Успішна реалізація

завдань сьогодення вимагає від науковців уваги до актуальних проблем не лише національного, а й загальнослов'янського мовного простору: «що з усієї структури діалектної мови необхідно досліджувати, для чого і за допомогою яких дослідницьких прийомів і процедур студіювати цей феномен» [6: 145]. Зважаючи на те, що важливою запорукою розвитку діалектології є повнота емпіричної бази, особливої ваги набувають записи діалектних текстів як багаторівневих складно організованих утворень, інформаційне декодування яких «забезпечує пізнання структури і внутрішньої організації говірки як окремої системи, а через низку говірок — ширших діалектних ареалів, зрештою — всього континууму» [5: 103].

З огляду на те, що в сучасній діалектології текстовий напрям дослідження народного мовлення став домінантним, основним змістом наукової діяльності Г.І. Мартинової є розширення емпіричної бази діалектології та фіксація мовлення діалектоносіїв у вигляді текстів, створення національних фонофондів і текстотек як оптимального способу збереження цінних мовних пам'яток. Підтримуючи ідею повноти представлення говірки в текстах, продовжуючи традиції підготовки й публікування зібрань текстів діалектного мовлення, актуалізовані свого часу проєктом щодо формування регіонального Чорнобильського мовного інформаційного фонду [4], очолюваним П.Ю. Гриценком, Ганна Іванівна підготувала (більшість текстів записала вона, а впорядкувати матеріали допомагали колеги Т.В. Щербина, А.А. Таран, З.М. Денисенко) серію книг: «Говірки Південної Київщини. Збірник діалектних текстів» [2], «Говірки Західної Полтавщини. Збірник діалектних текстів» [1], «Говірки Черкащини. Збірник діалектних текстів» [3]. Цінність цих праць не лише у фіксації значних за обсягом текстів діалектного мовлення з говірок Середньої Наддніпрянщини й повноті подання інформації про середньонаддніпрянський діалект як цілісне мовно-територіальне утворення. У транскрибованих тематично різнопланових текстах репрезентовані мовні явища всіх структурних рівнів, що дає змогу моделювати типові риси досліджуваних говірок і водночас забезпечує створення унікального мовного портрету кожної з 55 говірок Південної Київщини, 56 говірок Західної Полтавщини, 139 говірок Черкащини. У пошуках оптимального формату презентації діалектної інформації Ганна Іванівна обрала новаторське поєднання графічного та звукового типів представлення матеріалу — зібрання транскрибованих текстів супроводжують компакт-диски з фонозаписами («Говірки Південної Київщини», «Говірки Західної Полтавщини», «Говірки Черкащини»), що вможливило кореляцію свідчень цих джерел і розширення сфери використання їх у майбутніх студіях зі славістики й україністики, зокрема мовознавства, етнології, історії. Модерним є й те, що тексти в кожному зі збірників подані за регіональним поділом досліджуваних говірок: північні середньонаддніпрянські, центральні лівобережні середньонаддніпрянські, центральні правобережні середньонаддніпрянські та говірки периферії (західної зони — перехідні середньонаддніпрянсько-подільського типу та східноподільські; південної зони —

мішаного й перехідного типів на середньонадніпрянській основі). Це дає важливу інформацію про членування середньонадніпрянського говору й діалектну кваліфікацію говірок Середньої Наддніпрянщини.

Професор Г.І. Мартинова опублікувала понад 200 наукових і науково-методичних праць, кожна з яких належить до непересічних і вагомих досліджень, і щоразу під її пильною увагою опиняються говірки Середньої Наддніпрянщини. Як керівник Центру діалектологічних досліджень Середньої Наддніпрянщини Г.І. Мартинова виконує одне з першочергових завдань діалектологів сьогодні — це фіксація народного мовлення на електронних носіях, формування національних фонотек, національних текстотек, створення графічних аналогів звукозаписів, які здатні зберегти структуровану інформацію для нащадків. Центр працює над укладанням Словника середньонадніпрянських говірок. Створено електронну базу даних цього Словника, до нього увійшли не тільки лексеми, відмінні від літературно нормативних за фонетичним, граматичним, лексичним оформленням, а й ті, що презентують явища національної культури середньонадніпрянців, їхній побут.

Усі наукові пошуки Ганни Іванівни Мартинової пов'язані з говірками рідної для неї Середньої Наддніпрянщини, незмінна глибока повага й щира любов до якої відчутні в усіх фундаментальних працях дослідниці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Говірки Західної Полтавщини: збірник діалектних текстів. Упорядник Г.І. Мартинова. Черкаси, 2012.
2. Говірки Південної Київщини: збірник діалектних текстів. Упоряд.: Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина. Черкаси, 2008.
3. Говірки Черкащини: збірник діалектних текстів. Упоряд.: Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран. Черкаси, 2013.
4. Говірки Чорнобильської зони: Тексти. Упоряд.: Гриценко П.Ю. та ін. Київ, 1996.
5. Гриценко П.Ю. Інформаційний простір діалектного тексту. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. Київ, 2015. С. 100–118.
6. Гриценко П.Ю. Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст*. Київ, 2014. С. 145–154.
7. Мартинова Г.І. Лінгвістична географія правобережної Черкащини: монографія. Черкаси, 2000.
8. Мартинова Г.І. Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика: монографія. Черкаси, 2003.
9. Мартинова Г.І. Специфіка реєстру й тлумачення лексем у словнику середньонадніпрянських говірок. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія: Леонідові Сидоровичу Паламарчукові*. Київ, 2012. С. 177–185.
10. Мартинова Г.І., Тищенко Т.М., Щербина Т.В. Середньонадніпрянський діалект (аналітико-бібліографічний огляд). Черкаси, 2007.

REFERENCES

1. Martynova, H.I. (Compiler) (2012). Dialects of the Western Poltava region: Collection of dialect texts. Cherkasy (in Ukr.).
2. Martynova, H.I., Denysenko, Z.M., Shcherbyna, T.V. (Compilers) (2008). Dialects of the Southern Kyiv Region: Collection of dialect texts. Cherkasy (in Ukr.).
3. Martynova, H.I., Shcherbyna, T.V., Taran, A.A. (Compilers) (2013). Dialects of Cherkasy region: Collection of dialectal texts. Cherkasy (in Ukr.).

4. Hrytsenko, P.Yu., etc. (Compilers) (1996). Dialects of the Chornobyl zone: Texts. Kyiv (in Ukr.).
5. Hrytsenko, P.Yu. (2015). Information space of dialect text. *Dialects in synchrony and diachrony: a text as a source of linguistic studies*, 100–118. Kyiv (in Ukr.).
6. Hrytsenko, P.Yu. (2014). About one type of sources of modern dialectological studies. *Dialects in synchrony and diachrony: a common Slavic context*, 145–154. Kyiv (in Ukr.).
7. Martynova, H.I. (2000). Linguistic geography of the Right bank Cherkasy region. Cherkasy (in Ukr.).
8. Martynova, H. (2003). Mid Upper Dnieper dialect. Phonology and phonetics. Cherkasy (in Ukr.).
9. Martynova, H.I. (2012). Specifics of the register and interpretation of dialects in the dictionary of the Mid Upper Dnieper dialects. *Ukrainian and Slavic Interpretive and Translated Lexicography: Leonid Sidorovich Palamarchuk*, 177–185. Kyiv (in Ukr.).
10. Martynova, H.I., Tyshchenko, T.M., Shcherbyna, T.V. (2007). Mid Upper Dnieper dialect (analytical and bibliographic review). Cherkasy (in Ukr.).

Статтю отримано 07.03.2020

Liudmyla Riabets, PhD Philology,
Head of the Department of Dialectology,
Institute of the Ukrainian Language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: riabetslv@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4829-715X>

Tetiana Shcherbyna, PhD Philology,
Associate Professor of the Department
of Ukrainian Linguistics and Applied Linguistics,
Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University
81 Shevchenko Blvd., Cherkasy 18031, Ukraine
E-mail: Tanya_Bevz@i.ua
<https://orcid.org/0000-0003-0008-5983>

HANNA IVANIVNA MARTYNOVA — RESEARCHER
OF THE MID-UPPER DNEPER DIALECT

The article is devoted researcher of the mid-upper Dnieper dialect H.I. Martynova, the Ukrainian linguist, Doctor of Philology, leading researcher and head of the Department of Ukrainian Linguistics and Applied Linguistics at Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University.

Keywords: *the mid-upper Dnieper dialect, H.I. Martynova, researcher.*

ЗМІСТ

Дослідження

М.І. Степаненко

Агіонім Мати Божа в поетичному дискурсі Тараса Шевченка **3**

М.О. Шведова

Граматичне освоєння запозичених іменників із кінцевим *-o* в українській мові: корпусне дослідження **13**

Л.П. Кислюк

Узуальне й оказіональне словотворення в різностильовій мовній практиці **31**

О.С. Іщенко

Вплив іменників і дієслів на паузування в усному мовленні **45**

І.А. Казимирова

Лінгвістичний профіль джерела як термінографічний інструмент **59**

Я.П. Яремко, Н.Я. Лужецька

Франкова концепція терміна в контексті сучасної антропоцентричної парадигми **74**

О.П. Карпенко

Можливе й неможливе в діяхронній ойконімії на прикладі назв Київщини **89**

Дослідження молодих науковців

М.А. Бовсуновська

Мови в культурно-інформаційному просторі Житомирщини **100**

Огляди та рецензії

О.В. Кровицька, Ю.В. Осінчук

Нове видання в серії «Могилянський підручник»
Рецензія на: О.Я. Лаврінець, К.С. Симонова, І.А. Ярошевич.
Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір.
Морфологія: підручник. За ред. О.Я. Лаврінець. Київ: Видавничий
дім «Києво-Могилянська академія», 2019 **112**

Постаті українського мовознавства

Л.В. Рябець, Т.В. Щербина

Ганна Іванівна Мартинова — дослідниця
середньонадніпрянського діалекту **117**

CONTENTS

Researches

Mykola Stepanenko

Ohionim of the Mother of God in poetic discourse of Taras Shevchenko **3**

Mariia Shvedova

Morphological adaptation of borrowed nouns with final -o in Ukrainian: a corpus-based study **13**

Larysa Kysliuk

Uzual and occasional word-formation in different style language practice **31**

Oleksandr Ishchenko

The effect of nouns and verbs on pausing in spoken language **45**

Iryna Kazymyrova

Linguistic profile of source as a terminographical tool **59**

Yaroslav Yaremko, Natalia Luzhetska

Franko's concept of the term in the context of the modern anthropocentric paradigm **74**

Olha Karpenko

The possible and the impossible in the diachronous oykonymy on the example of the Kyiv region **89**

Studies of Young Scientists

Maria Bovsunovska

Languages in the cultural and information space of Zhytomyr region **100**

Book review

Olha Krovyska, Yurii Osinchuk

New publishing in the mogilan tutorial series

Review of: O.Ya. Lavrinets, K.S. Symonova, I.A. Yaroshevych. Modern Ukrainian literary language. Morphemics. Word formation. Morphology: textbook. Ed.: O.Ya. Lavrinets. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, 2019 **112**

Figures Ukrainian linguistics

Liudmyla Riabets, Tetiana Shcherbyna

Hanna Ivanivna Martynova — researcher of the mid-upper Dnieper dialect **117**